

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

MERKEZ SAĞ PARTİLERDE LİBERALİZM:
DP-ANAP-AK PARTİ İNCELEMESİ

Emre TURKU

44689051052

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Cennet USLU

Kırıkkale-2018

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

MERKEZ SAĞ PARTİLERDE LİBERALİZM:
DP-ANAP-AK PARTİ İNCELEMESİ

Emre TURKU

44689051052

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Cennet USLU

Kırıkkale-2018

KABUL-ONAY

Doç. Dr. Cennet USLU danışmanlığında Emre TURKU tarafından hazırlanan “Merkez Sağ Partilerde Liberalizm: DP-ANAP-AK Parti İncelemesi” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

03 / 07 / 2018

(İmza)

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

[İmza]

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

[İmza]

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

... / ... / 2018

Prof. Dr. İsmail Aydoğan

Enstitü Müdürü

KİŞİSEL KABUL

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Merkez Sağ Partilerde Liberalizm: DP-ANAP-AK Parti İncelemesi” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu beyan ederim.

03 / 07 / 2018

Emre TURKU

ÖNSÖZ

Modern ideolojilerin ilki olan liberalizm uzun yıllardır, özellikle Batı’da, müstesna bir yere sahip olmuştur. Fakat Türkiye için bunu söylemek mümkün değildir. Türkiye’de liberalizm hak ettiğinin aksine cılız kalmış ve gerek fikrî gerekse siyasî alanda küçük bir grubun ilgisini çekmiştir. Siyasî alanda tek başına güçlü bir harekete dönüşememiş olan liberalizm, farklı gelenekler arasında etkisini göstermiştir. Bu geleneklerden belki de en önemlisi merkez sağ gelenek olmuştur.

Merkez sağ gelenek, Türkiye’nin siyasî hayatında, Kemalizm ile birlikte en önemli iki siyasî hareketten birisi olmuştur. Çok partili hayata ve serbest seçimlere geçildikten sonra tek başına iktidara gelebilen sadece merkez sağ geleneğin temsilcileri olmuştur. Fakat bu gelenek zaman zaman eksik veya yanlış değerlendirilmiştir. “Türk sağ” veya “sağ siyaset” isimleri altında tüm sağ tandanslar bu kavramlarla anlatılagelmiştir. Bu, merkez sağ geleneğin, sadece sağ siyasetin kimlikleri olan, merkezden uzak, muhafazakârlık, milliyetçilik ve İslamcılık unsurları çerçevesinde değerlendirilmesine sebep olmuş; bu gelenek içerisindeki, bu geleneği asıl var eden, merkezdeki değer olan liberalizm veya liberal unsurlar ya dikkate alınmamış ya da fark edilmemiştir. Bu minval üzere Türkiye’de siyasetin rotasını değiştiren merkez sağ gelenek içerisinde, ideolojik unsur olarak liberalizmin de yer aldığını somut bir şekilde ortaya koymak bu çalışmanın asıl amacıdır.

Bu çalışma sırasında bana yol gösteren, her türlü desteğini hissettiğim, tez danışmanım, çok kıymetli hocam Doç. Dr. Cennet Uslu’ya; fikir ve görüşleri ile katkıda bulunan değerli hocam Prof. Dr. Bekir Berat Özipek’e; tez savunma jürimde bulunan saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Cemal Fedayi ve Prof. Dr. Tanel Demirel’e ve son olarak benden desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen ve yanımda olan aileme teşekkürü yerine getirilmesi gereken bir borç bilirim.

ÖZET

Turku, Emre, “Merkez Sağ Partilerde Liberalizm: DP-ANAP-AK Parti İncelemesi”
Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2018.

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye’nin siyasî hayatını oluşturan iki gelenekten birisi olan merkez sağ geleneğin temsilcisi merkez sağ partilerdeki liberalizmi araştırmaktır.

Çalışma üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde liberalizmin tanımı yapılmış, felsefî temelleri açıklanmış, türleri anlatılarak liberalizmin unsurlarının neler olduğu aktarılmıştır. İkinci bölümde merkez sağ gelenek tanımlanmış ve bu geleneğin unsurları tespit edilmeye çalışılarak merkez sağ geleneğin Türkiye’deki tarihî gelişimi açıklanmaya çalışılmıştır. Son bölümde ise merkez sağ partilerden Demokrat Parti, Anavatan Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi’nin parti programları, iktidarları dönemindeki icraatları ve lider söylemleri, ilk bölümde belirlenen liberal unsurlar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Böylece merkez sağ partilerde, liberalizmin de ideolojik bir unsur olarak bulunduğu somut bir şekilde ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Merkez Sağ Gelenek, Merkez Sağ Parti, Liberalizm, Demokrat Parti, Anavatan Partisi, Adalet ve Kalkınma Partisi

ABSTRACT

Turku, Emre, “Liberalism in the Centre Right Parties: The Study of DP-ANAP-AK Party”, Postgraduate Thesis, Kırıkkale, 2018.

The main aim of this study is to investigate the liberalism in center right parties which is representative of center right tradition that constitute one of the two traditions in Turkey’s political life.

The study consists of three parts. In the first part; liberalism has been defined, its types have been explained, it has been transferred what are the philosophical foundations by explaining elements of liberalism. In the second part; center right tradition has been defined and trying to identify of the elements of the tradition, it has been tried to explain the historical development of center right tradition in Turkey. In the last part; from the center right parties; Democratic Party, Motherland Party and Justice and Development Party’s programs, leader discourses and actions during the period of power have been evaluated on the frame of liberal elements that determined in the first part. Thus, in the center right parties, it has manifested in concrete terms that liberalism is an ideological element too.

Key Words: Center Right Tradition, Center Right Party, Liberalism, Democratic Party, Motherland Party, Justice and Development Party

KISALTMALAR

AB:	Avrupa Birliği
ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
AK Parti:	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP:	Anavatan Partisi
AP:	Adalet Partisi
BDP:	Barış ve Demokrasi Partisi
CHF:	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP:	Cumhuriyet Halk Partisi
CMK:	Ceza Muhakemesi Kanunu
DGM:	Devlet Güvenlik Mahkemesi
DİSK:	Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP:	Demokrat Parti
DSP:	Demokratik Sol Parti
DYP:	Doğru Yol Partisi
FP:	Fazilet Partisi
GSMH:	Gayri Safi Milli Hasıla
HDP:	Halkların Demokratik Partisi
IMF:	Uluslararası Para Fonu
KDGM:	Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı
KİT:	Kamu İktisadi Teşebbüsü
MDP:	Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGK:	Milli Güvenlik Kurulu
MHP:	Milliyetçi Hareket Partisi
MİSK:	Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu
MYK:	Merkez Yönetim Kurulu
OHAL:	Olağanüstü Hal
RP:	Refah Partisi
SCF:	Serbest Cumhuriyet Fırkası
T.C.:	Türkiye Cumhuriyeti
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi

TCK:	Türk Ceza Kanunu
TCF:	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TSK:	Türk Silahlı Kuvvetleri
TÜİK:	Türkiye İstatistik Kurumu
YAŞ:	Yüksek Askerî Şûra
YÖK:	Yükseköğretim Kurulu

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT	iii
KISALTMALAR	iv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

LIBERALİZM

I. Liberalizm Nedir?.....	4
II. Liberalizmin Felsefî Temelleri.....	6
A. John Locke (1632-1704)	7
B. David Hume (1711-1776)	9
C. Adam Smith (1723-1790)	11
D. John Stuart Mill (1806-1873).....	12
III. Liberalizmin Türleri	14
IV. Liberalizmin Temel Unsurları.....	19
A. Bireysel Hak ve Özgürlükler.....	19
B. Serbest Piyasa Ekonomisi	23
C. Sınırlı ve Tarafsız Devlet	28
1. Sınırlı Devlet	29
2. Tarafsız Devlet	32

İKİNCİ BÖLÜM

MERKEZ SAĞ GELENEK

I. Merkez Sağ Kavramı.....	38
II. Tarihsel Süreçte Merkez Sağ ve Liberalizm.....	42
III. Merkez Sağın İdeolojik Unsurları	48
A. Klasik Üçleme	49
1. Muhafazakârlık	49
2. Milliyetçilik.....	51
3. İslamcılık.....	54
B. Görmezden Gelinek Unsur: Liberalizm	57
1. Ekonomi	57
2. Din ve Devlet İlişkisi	60
3. Modernlik/Modernite	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MERKEZ SAĞ PARTİLERDE LİBERALİZM

I. Demokrasiye Doğru: Demokrat Parti (DP).....	65
A. Bireysel Hak ve Özgürlükler.....	67
B. Serbest Piyasa Ekonomisi	74
C. Sınırlı ve Tarafsız Devlet	78
II. Transformasyonlar Dönemine Doğru: Anavatan Partisi (ANAP).....	82
A. Bireysel Hak ve Özgürlükler.....	84
B. Serbest Piyasa Ekonomisi	88
C. Sınırlı ve Tarafsız Devlet	96
III. Sessiz Devrime Doğru: Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)	101
A. Bireysel Hak ve Özgürlükler.....	103
B. Serbest Piyasa Ekonomisi	109

C. Sınırlı ve Tarafsız Devlet	112
SONUÇ	117
KAYNAKÇA	126

GİRİŞ

Türkiye'nin siyasî hayatına bakıldığında kapsayıcılığı bakımından iki siyasî geleneğin varlığından bahsedilebilir. Bunlardan ilki cumhuriyetin kurucu partisi ve resmî ideolojisi Kemalizm ile temsil edilen seküler-sol karaktere sahip harekettir. Diğeri ise DP ile başlayan ve bugün AK Parti ile temsil edilen kalkınmacı-gelenekçi, pragmatik siyaseti tercih eden, milliyetçi, muhafazakâr, dindar ve sağ bir karaktere sahip olan merkez sağ harekettir.

Merkez sağ hareket/gelenek, *sağ siyaset* veya *Türk sağ* şeklinde geniş bir adlandırma altında oldukça fazla çalışılmakla birlikte *merkez sağ* olarak daha az çalışılmıştır. Oysa *sağ siyaset* radikalleri de içeren daha geniş ve toptancı bir ifadedir. *Sağ siyaset/Türk sağ*, muhafazakârlık, milliyetçilik ve İslamcılık gibi geniş bir yelpazeyi tarif etmeye daha uygundur. Merkez sağ geleneğin daha çok muhafazakârlık, milliyetçilik ve İslamcılık çerçevesinde değerlendirildiği görülmektedir. Bu değerlendirmenin eksik kaldığı bu yüzden de merkez sağın tam olarak anlaşılmasının önünde engel teşkil ettiği kanaatindeyiz. Merkez sağ gelenek, milliyetçi, muhafazakâr ve dindar bir karaktere sahip olmakla birlikte daha uçtaki *sağ siyaset*lerden farklı olarak liberal gelenekten de önemli ölçüde etkilenmiştir. Bu geleneğin taşıyıcısı olan siyasî partilerin program, icraat ve lider söylemlerinde bunun etkisi görülebilmektedir.

Liberalizmin Batı'da ortaya çıkıp yükselmesinden bugüne kadar üç yüz yıldan fazla bir zaman oldu. Liberalizm, dünyada modern ideolojilerden ilki ve bu yüzden de en köklü düşünce geleneğidir. Sağlam bir felsefî temel ile birlikte yoğun bir külliyata sahiptir. Birçok ülkede etkili olmuş ve bu etki daha da devam edecek gibi görünmektedir. Öyle ki Fukuyama daha da ileri giderek, liberalizmin ideolojiler arasındaki mücadelenin kazananı olduğunu ve tarihin sonunun geldiğini iddia etmiştir.

Tüm dünyada büyük bir etkiye sahip olan liberalizm Türkiye'de aynı ölçüde kendisine yer bulamamış ve bugün bile çok bilinmemektedir. Liberalizm, Türkiye'de gerek fikrî gerekse siyasî arenada kendisine yer bulmakta zorlanmış bir ideoloji olmuş ve cılız kalmıştır. Türkiye'de siyasî alanda tek başına önemli bir hareket olamayan liberalizm, dönem dönem farklı siyasî hareketler içerisinde yer bulmayı başar-

miştır. Bunlardan belki de en 3nemlisi merkez sağ gelenek olmuştur. Liberalizmin siyasî arenada T3rkiye’deki tarihi incelendiğinde de merkez sağ geleneğin tarihi ile paralellik g3sterdiği rahat bir şekilde g3zlemlenebilecektir. Bu aēıdan bu geleneğin ayrıca değerlendirilmesi ve liberalizm ile olan ilişkisinin 3zellikle belirlenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Bu d3ř3nceler doğrultusunda bu çalışma, merkez sağ gelenek içerisinde liberalizmin izini s3rm3řt3r. Bu s3rekte bu geleneğin temsilcisi olan siyasî partilerden diğerlerine nazaran çok daha etkili olan 3 siyasî parti incelenmiştir. Bu partilerin parti programları, lider s3ylemleri ve iktidar d3nemlerindeki icraatları değerlendirmeye konu olmuştur. Çalışma 3 b3l3mden oluşmuş ve ilk iki b3l3mde kavramsal ereve oluşturularak son b3l3mde 3 siyasî partideki liberal unsurların yeri ve etkisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Birinci b3l3mde liberalizm ele alınmış ve tanımı yapılmıştır. Ayrıca liberalizmin felsefi temelleri bu ideolojinin oluşmasında etkili olan en 3nemli d3ř3n3rler 3zerinden aktarılmıştır. Liberalizmin zamanla kendi içerisinde meydana gelen farklı t3rleri aktarılmış ve bu çalışmadaki *liberalizmden* ne anlaşılacağına ve hangisinin izinin s3r3ld3ę3ne açıklık getirilmiştir. Bununla birlikte liberalizm, aynı zamanda partilerde izi s3r3lecek olan, bireysel hak ve 3zg3rl3kler, serbest piyasa ekonomisi ve sınırlı ve tarafsız devlet olmak 3zere 3 unsur 3zerinden ortaya konmuştur.

İkinci b3l3mde ise merkez sağ gelenek tanımlanmıştır. Merkez sağ geleneğin ne olduğu, nasıl tanımlanması gerektiği ve sadece sağ siyaset içerisinde değerlendirilmemesi gerektiğinden s3z edilmiştir. Buna ilaveten merkez sağ geleneğin unsurları ekonomik ve sosyo-politik unsurlar şeklinde iki başlık altında belirlenmeye çalışılmıştır. Daha sonrasında ise merkez sağ geleneğin tarihi, fikrî temelleri ile birlikte bug3ne kadar gelmesinde 3nc3l3k eden siyasî partiler 3zerinden aktarılmıştır.

33nc3 ve son b3l3mde ise ilk b3l3mde ele alınan liberal unsurlar çerçevesinde 3 merkez sağ partinin (Demokrat Parti, Anavatan Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi) parti programları, lider s3ylemleri ve iktidar olduğu d3nemlerdeki icraatları 3zerinden incelenmiştir. Bu sayede merkez sağ partilerde liberal unsurların varlığı ve d3zeyi resmedilmeye çalışılmıştır. Son olarak da merkez sağ geleneğin liberal unsurları barındırması ile birlikte zaman zaman bu değerlerden uzaklaşmasına

sebepl olan hususlara dikkat çekilerek bir nevi eleştiriler getirilmeye çalışılarak çalışma nihayete erdirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

LIBERALİZM

I. Liberalizm Nedir?

Liberal kelimesinin ilk izleri 14. yüzyıla kadar geri götürülebilir. Bu kelime o dönemde cömert ve hoşgörölü anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Ancak siyasal bir terim olarak liberal kelimesi 18. yüzyılın ikinci yarısında İskoç düşünürler William Robertson (1721-1793) ve Adam Smith (1723-1790) tarafından kullanılmıştır.¹ Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği* adlı eserinde “*serbest ihracat ve serbest ithalatın olduğu liberal sistem*” ve “*liberal eşitlik, özgürlük ve adalet anlayışı çerçevesinde her insana kendi menfaatini kendi bildiği gibi aramasına izin verme*” şeklindeki satırlarında kullanmıştır.² Liberalizm, etimolojik olarak incelendiğinde *özgür adam* anlamına gelen Latince *liber*, İspanyolca *liberales*; *özgür irade* anlamındaki Latince *libertatem*, eski Fransızca’da da *liberte* olarak kullanılan kavramlar *özgürlük* anlamına gelen *liberty* ile benzerlik göstermektedir.

Liberalizm isminin kendisi özgürlükten türemiştir.³ O hâlde liberalizm için bir özgürlük ideolojisi denilebilir. Atilla Yayla, liberalizmi “*özgürlüğü bireysel ve toplumsal hayatın en temel değeri olarak kabul eden ve özgürlüğe uygun siyasî, hukukî ve iktisadî yapılanmaları savunan fikirler demeti*”⁴ olarak tanımlamaktadır. Benzer bir şekilde Alan Ryan da liberalizmi “*bireysel özgürlüğün en yüksek siyasî değer olduğuna ve kurumlar ve uygulamaların bireysel özgürlüğü desteklemedeki başarıları ile değerlendirilir olduğuna inanç*”⁵ olarak tanımlar. Burada sıklıkla vurgulanması nedeniyle *özgürlük* ile ne kastedildiği cevaplanması gerekir. Özgürlük her şeyden önce zorlamanın yokluğu anlamına gelir.⁶ Liberal özgürlük anlayışı çoğun-

¹ Buğra Kalkan, “Liberalizm”, içinde ed.: Buğra Kalkan ve Hasan Yücel Başdemir, *Siyasî İdeolojiler*, Ankara: Adres Yayınları, 2. Baskı, Eylül 2017, s. 22.

² Friedrich von Hayek, *Özgürlüğün Anayasası*, çev.: Yusuf Ziya Çelikkaya, Ankara: BigBang Yayınları, 2013, s. 731.

³ Ludwig von Mises, *Liberalizm*, çev.: Yaman Ögüt, İstanbul: Liber Plus Yayınları, 2016, s. 63.

⁴ Atilla Yayla, *Siyasî Düşünce Sözlüğü*, Ankara: Adres Yayınları, 5. Baskı, 2011, s. 120.

⁵ Alan Ryan, “Liberalizm”, çev.: Cennet Uslu, içinde ed.: Cennet Uslu, *Liberalizm El Kitabı*, Ankara: Liberte Yayınları, 2017, s. 104.

⁶ Mustafa Erdoğan, *Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm*, Ankara: Orion Yayınları, 2006, s. 64.

lukla sadece negatif bir anlayış olarak tarif edilir.⁷ Yani, bir şeyden özgürlük demektir. Bireye karşı herhangi bir sınırlamanın ve zorlamanın olmaması hâlidir.

Özgürlüğün gereği olarak liberalizm herhangi bir *iyi hayat* anlayışı iddiasında bulunmamaktadır. *İyi hayat*, her bir bireyin kendi değerleri ve tercihleri doğrultusunda yaşadığı hayattır. Mill, bu şekildeki bir tercihin en iyi yol olduğu için değil ama kişinin *kendi yolu* olduğu için iyi olduğunu söyler.⁸ Bireyi kendi başına bir amaç olarak görmesinden kaynaklı olarak her insanın farklı birer *iyi* anlayışı olduğu kabul edilir. Kişiler veya devlet, insanlara *iyi hayat* diye herhangi bir dayatmada bulunamaz. Bu olsa olsa o kişilerin veya devlet aygıtını elinde bulunduranların kendi *iyi hayat* anlayışlarıdır. Bu da bireyin kendi hayatına bir müdahale olacağı için liberalizmin şiddetle karşı çıktığı bir durumdur. Esas olan, bir insanın diğer insanların özgürlük alanına müdahale etmeden, kendisi için belirlemiş olduğu *iyi hayatını* devam ettirmesidir.

Liberalizm belirtildiği üzere bireyin özgürlüğünün yani bireysel özgürlüğün mücadelesini vermektedir. Birey, hem hak hem de sorumluluk sahibi olan bir varlıktır. En küçük beşeri birimdir. Liberalizm için de bu en küçük beşeri birim ve onun özgürlüğü her şeyin üstündedir ve her şeyden önemlidir. Bu bakımdan liberalizm hem *normatif** hem de *metodolojik*** anlamda bireycidir.

Liberalizmin temeli, insan kişiliğinin birinci değer olduğuna ilişkin varsayımdır.⁹ Her bir insan kendi başına bir amaçtır ve hiçbir şekilde bir başka amaç için bir araç olarak kullanılamaz. İnsan rasyonel bir varlık olarak kendi yaşamını nasıl devam ettireceği konusunda mutlak yetkili ve buna ehildir.

Bireyci bir ideoloji olan liberalizm için birey dışındaki organizasyon ve oluşumlar birey karşısında ikincil plandadır ve bu yapılar ayrı birer varlık olarak nitelendirilemez. Toplum ve diğer yapılar ancak, olsa olsa, tek tek bireylerin toplamından ibarettir. Liberalizm kolektif yapılar için bireyi sınırlayan görüşleri reddetmekte ve tam olarak bu nedenle de bireyin hak ve özgürlüklerini tanıyan; sadece bu hak ve özgürlükleri korumakla görevli, sınırlı bir devlet olması gerektiğini vurgulamaktadır.

⁷ Friedrich von Hayek, "Liberalizm, çev.: Ünsal Çetin, içinde ed.: Cennet Uslu, *Liberalizm El Kitabı*, Ankara: Liberte Yayınları, 2. Baskı, 2017, s. 39.

⁸ John Stuart Mill, *Hürriyet Üstüne*, çev.: M. Osman Dostel, Ankara: Liberte Yayınları, 2014, s. 146.

* Normatif bireycilik, her bir bireyin tek başına bir amaç olduğu düşüncesi.

** Metodolojik bireycilik, bireyin tüm kolektif yapılardan önce var olduğuna yönelik düşünce.

⁹ Erdoğan, *a.g.e.*, s. 44.

Locke'un sözleşme teorisi ile açıklamak gerekirse, devlet, bireylerin doğuştan gelen birtakım haklarını korumak için insanlar tarafından kurulan bir yapıdır. Devletin, bireyin haklarını korumak dışında bir görevi yoktur ve devlet bu doğrultuda hareket etmelidir. Çünkü toplumun temel taşı niteliğindeki varlık, bireyden başkası değildir. Bu nedenle liberalizm için devlet *zorunlu bir kötülük* olarak tarif edilir. Liberal devlet sınırlı ve tarafsız bir devlet olmalıdır. Sınırsız ve taraflı bir devlet insan hakları ihlalcisi bir totaliter devlettir ve böyle bir durumda bireyden ve bireyin özgürlüğünden bahsedilemez.

Liberalizm denilince birey ve özgürlük değerleri ile birlikte önemli bir konu da liberalizmin iktisadî yönü olan piyasa ekonomisidir. Liberal ekonomi de denilen piyasa ekonomisi benzer bir şekilde yine bireyin tercih ve ticaret özgürlüğünü ifade etmektedir. “*Liberalizmi tek kelimeyle özetlemek gerekirse şudur:*” der Mises; “*Mülkiyet, yani üretim araçlarının özel mülkiyete tabii olması.*”¹⁰ İnsanların mülküne sahip oldukları varlıkları diledikleri gibi kullanma, takas etme ve satma özgürlüğünü barındıran piyasa ekonomisi, birey özgürlüğünün yani liberalizmin temelidir. İnsanların mülkleri üzerinde tasarrufta bulunamadığı bir düzende hiçbir şekilde özgürlükten bahsedilemez ve özgürlükten bahsedilemeyen bir durumda da liberalizmden bahsedilmesi anlamsızdır.

Literatür tarandığında liberalizm hakkında aşağı yukarı benzer değerler üzerinden tanımlama yapıldığı görülür. Liberalizm ilk olarak bireyi ve özgürlüğü merkezinde bulundurmaktadır. Bunun ışığında liberalizm için, *temelinde bireyi ve onun özgürlüğünü bulundurup diğer tüm değerlerini bu temel üzerine inşa eden bir doktrindir*, denilebilir.

II. Liberalizmin Felsefî Temelleri

Liberalizmin felsefî temelleri, belli başlı düşünürler ve onların katkıları yani liberalizm denilince ilk akla gelen kişiler ışığında aktarılmaya çalışılacaktır. Liberalizmin temelleri Antik Yunan'a kadar götürülebilir. Fakat modern anlamda bir ideoloji olarak ele alınacaksa, liberalizmin doğuşu 17. yüzyıla denk gelir. Liberalizm bu yüzyıl içerisinde yaşamış olan John Locke'un fikirleri ile ortaya çıkmıştır.

¹⁰ Mises, *a.g.e.*, s. 60.

A. John Locke (1632-1704)

Liberalizmin felsefî temellerini oluşturan filozoflardan ilki John Locke'tur. Locke, İngiltere'nin çehresinin değişmeye başladığı bir dönemde yaşamıştır. Bu da onu ve düşüncelerini ayrıca önemli kılar. Liberalizm açısından Locke ele alındığında aktarılması gereken üç temel nokta olduğunu söylemek mümkündür. İlk olarak Locke'un özgürlük hakkındaki düşünceleri; ikinci nokta olarak *doğal hukuktan* kaynaklandığını ileri sürdüğü *doğal haklar* konusu; son olarak ise devlete olan bakış açısı yani devlet teorisidir.

Locke için, insanın doğal hürriyeti, yeryüzündeki üstün bir iktidardan özgür olmak ve insanın iradesi ya da yasama otoritesi altında olmamak, kendi yönetimi için ise sadece doğa yasasına sahip olmaktır.¹¹ Locke'un burada tanımlamış olduğu özgürlüğün, negatif özgürlük olduğu açık bir şekilde görünmektedir. Bir şeyden özgür olmak şeklinde vücut bulan negatif özgürlük, Locke'un özgürlük kavramının temeli ni oluşturur. Ayrıca Locke, bireylerin kendi hayatlarının idaresinde sadece doğa yasalarına sahip olduğunu belirterek, kişilerin kendi yaşamlarını düzenleyecek kendisinden başka bir gücün yokluğunu vurgulamıştır.

Locke'ta ikinci önemli husus doğal hukuktan kaynaklanan *doğal hakların* varlığıdır. Doğal hukuk teorileri genel olarak bir doğa hâli ve insan doğası varsayımından hareket ederek işe başlar.¹² Burada tanımlanan, bazı haklara sahip olarak var olan bir insan doğasıdır. İşte Locke burada insan doğasında var olan bazı doğal hakların varlığından bahseder. İnsanın doğuştan sahip olduğu *yaşam*, *hürriyet* ve *servet* hakları vardır. Locke bunlara *doğal haklar* der. *Doğal haklar* devlete ve topluma borçlu olunmayan, devletten önce zaten sahip olunan haklardır. Zaten Locke, devlet teorisini de bu hakların üzerine kurmuştur.

Locke'un devlet teorisi, özgürlük ve doğal haklar düşüncesine paralel olarak gelişmiştir. *İyi bir yönetim nasıl olmalıdır?* sorusunun cevabını arayan Locke, bu noktada yönetimin yani devletin doğuşunu sözleşmeye dayandırmıştır. Bu nedenle de

¹¹ John Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, çev.: Fahri Bakırcı, Ankara: Ebabil Yayıncılık, 2012, s. 21.

¹² Franz Neumann, *The Democratic and the Authoritarian State*, ed.: Herbert Marcuse, Glenecoe: Free Press, 1956, s. 70; aktaran Atilla Yayla, *Liberalizm*, Ankara: Liberte Yayınları, 2015, s. 42.

siyaset felsefesinde *sosyal sözleşme** olarak da tanınmaktadır. Locke, devletin varlığını tanımlarken önce devlet öncesi dönemden yani doğa durumundan bahseder. Locke'a göre insanlar devlet öncesi dönemde yani doğa durumunda özgürdür ve barış halindedir. Bu özgürlük ve barış hâli her ne kadar iyi gibi görünse de aslında içerisinde sürekli bir savaş durumunu da barındırmaktadır. Çünkü doğa durumunda insanlar kendilerini koruma hakkına da sahiptir. Yani bu, çatışma halinde zarar gören kişinin karşı tarafa cezasını kendisinin vereceği anlamına gelir. Bu durumda insanlar kendi davalarında aynı zamanda yargıç olmaktadır. Bu şekilde, insanların öç alma duygusuyla hareket etmesi, eşdeğer karşılık verememesine neden olabileceği gibi bir de bu çatışma halinin durmasının, zarar görenin barışı isteyip istememesine bağlı olması, sürekli bir savaş durumunu ortaya çıkarabilecektir. Birbiriyle mücadele edenler arasında karar verecek bir otoritenin olmadığı bu savaş durumundan kaçınmak, insanların kendilerini toplum hâline koymalarının ve doğa durumunu terk etmelerinin önemli bir nedenidir.¹³

İnsanlar, sürekli bir savaş durumu ihtimalinden kaçınmak ve daha öngörülebilir bir yaşam sürmek için ortak bir yargıca ve bir otoritenin varlığına ihtiyaç duymuşlardır. Bundan dolayı insanlar bir araya gelerek sahip olmuş oldukları *kendilerini koruma haklarını* kurdukları bir otoriteye devreder. Devletin amacı ve kuruluş gerekçesi bireylerin haklarını korumaktır. Devletin neyi yapıp neyi yapmayacağı bu amaç ile belirlenir. Yönetimin yani devletin, *Mülkiyetin*** korunmasından başka bir amacı yoktur.¹⁴

Liberal bir devletin ilk nüvelerinin bulunduğu Locke'ta görüldüğü üzere devletin sınırlı bir görev alanı bulunur. Onun için “*insanların devletlerde birleşmelerinin asıl ve ana amacı Mülkiyetlerinin korunmasıdır.*”¹⁵ İnsanlar devletlere sadece kendi özgürlüklerini ve haklarını koruma görevini devretmişlerdir. Bu nedenle Locke için

¹³ Locke, *Yönetim Üzerine ...*, s. 20.

* Sosyal sözleşmecilik: Devletin doğuşunu toplumun kendi arasında oluşturduğu bir sözleşmeye dayandıran düşüncedir. Bu düşünceye göre devlet öncesi bir dönem vardır ve insanlar bir araya gelerek - her filozofa göre değişen- çeşitli sebeplerden dolayı bir sözleşme ile devleti oluşturmuşlardır. Bilinen sosyal sözleşmeciler; John Locke, Thomas Hobbes ve Jean Jacques Rousseau'dur.

** Locke *Mülkiyet* kavramı ile insanların doğuştan sahip olduğu üç temel hakkı ifade etmektedir. Locke için insanların doğuştan sahip olduğu üç temel hak yaşam, hürriyet ve servettir.

¹⁴ Locke, *Yönetim Üzerine ...*, s. 62.

¹⁵ Locke, *Yönetim Üzerine ...*, s. 81.

devletin sadece adalet ile iç ve dış güvenliği sağlamak dışında herhangi bir görevi yoktur. Devletin varlığını gerekli görmekle birlikte tehlikeli de gördüğü için onun büyümemesi gerektiğini ve sınırlar içinde tutulması gerektiğini vurgular.

Locke, sınırlı devlet vurgusu ve devletin sözleşme ile kurulmasına yapmış olduğu vurgu, diğer yandan liberal gelenekteki anayasacılığın temellerini de oluşturmuştur. Anayasacılık fikri esasında zaten sınırlı bir devletin oluşumuna işaret eder. Anayasacılığın özünü oluşturan *siyasî iktidarı sınırlama* düşüncesini ve yine anayasacılığın ayrılmaz parçasını oluşturan *kuvvetler ayrılığı* kuramını ortaçağda ilk kez ortaya atan John Locke olmuştur.¹⁶ Hak ve özgürlüklerle sınırlandırılmış bir anayasaya sahip devletin varlığının meşruiyeti üzerinde durmaktadır. Kısaca anayasacılık fikri bir uzlaşma ile oluşmuş kurallar bütünüdür ifade etmektedir.

B. David Hume (1711-1776)

Liberalizm içerisinde Locke'tan sonra önemli diğer bir isim ise David Hume'dur. Hume, 18. yüzyılda yaşamış ve önemi 20. yüzyılda anlaşılmaya başlamış bir bilim adamıdır. Hume'u öne çıkaran daha çok Friedrich August von Hayek olmuştur. Hayek'in "yazılarında Locke'a pek az atıfta bulunulurken Hume'dan sık sık söz etmesi, liberal teorisinin gerçek kurucusunun Hume olduğunu belirtmesi"¹⁷ Hume'un liberal teori içerisindeki önemine işaret etmektedir. Liberalizmin, aklın yanılsızlığını savunan pozitivizme eleştirel bakışı nedeniyle Hume, liberalizm açısından önemli bir yere sahiptir. Bu bakımdan liberalizmin *evrimci* yönünü temsil eden Hume, aydınlanma çağının akılcılığına karşı anti-rasyonalist söylemle dikkat çekmektedir.

Hume'un görüşlerini inşa ettiği temel, anti-rasyonalist tutumdur. Bu tutumunu insan doğasının işleyişini açıklamaya çalışırken açık bir şekilde kullanmıştır. Hume, insan doğasını açıklarken öncelikle insan zihninin algılarını *izlenim** ve *tasarım***

¹⁶ Müzeyyen Eroğlu, "John Locke'un Devlet Teorisi", *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 21, 2010, s. 2.

¹⁷ Yayla, *Liberalizm*, s. 61.

* Hume'dan alıntıyla şöyle açıklamak mümkündür: "Zihnimize büyük bir güç ve şiddetle giren algılara *izlenim* diyebiliriz; ben bu adlandırmadan, ilk ortaya çıkışlarını ruhta gerçekleştirdikleri için tüm duyum, tutku ve duygularımızı anlıyorum."

** Hume'dan alıntıyla açıklamak gerekirse: "*Tasarım* ise bunların(*izlenimlerin*) düşünme ve akıl yürütmedeki soluk imgelerini kastediyorum; örneğin, bu yazının neden olabileceği -görme ve dokunma kaynaklı olanlar ile yol açabileceği doğrudan haz ya da hoşnutsuzluk dışında kalan- tüm algılar gibi."

olarak iki türe ayırır.¹⁸ Hume için *izlenim*, *tasarımdan* önce gelmekte ve o, *izlenimle-*
rin, *tasarımların* nedeni olduğunu belirtmektedir. Hume, insan zihnindeki bu iki du-
rumun sıralamasını ve aslında ne olduğunu da şu şekilde açıklamaktadır:

*“Bir izlenim öncelikle duyulara çarpar ve sıcaklığı soğuluğu, susuzluğu açlı-
ğı, bir çeşit zevki ya da acıyı algılamamızı sağlar. Zihin bu izlenimlerin,
izlenimler kaybolduktan sonra zihinde kalan ve bizim tasarım diye ad-
landıracağımız bir suretini çıkarır.”*¹⁹

Burada öğrenmenin nasıl olduğunu ve insan zihninde nasıl bir gelişim göster-
diğini anlatmakla birlikte Hume, felsefesini oturttuğu temeli de göstermektedir. İnsa-
nın bilgi sahibi olabilmesi için *izlenimlere*, açıkça söylemek gerekirse, deneye yani
tecrübeye ihtiyacı vardır. *“Tadına bakmadan bir ananasın doğru bir tasarımını oluşt-
turamayız”*²⁰ derken de tam olarak bunu ifade etmektedir. Hume’un epistemik olarak
anti-rasyonalist bu tutumu, insan doğasını açıklamadaki en belirgin özelliğidir. Özel-
likle Aydınlanma Çağı’nda böylesi bir tutum içerisinde olmak Hume’u ayrıca farklı
ve önemli kılmaktadır.

Hume’un insanın öğrenme sürecini deneye ve tecrübeye dayandırması, insan
aklına olan güvensizliğini göstermektedir. Onu liberalizm açısından önemli kılan
noktası da burada yatar. Çünkü liberazlimin tarihî seyri içerisinde, pozitivizme ve
onun sebep olduğu sonuçlara karşı tutumu akla şüpheli yaklaşımı beraberinde getir-
miştir. Bu durum, çalışmamızın da temelini oluşturan unsurlardan birisidir. İleriki
bölümlerde de görüleceği üzere Türkiye’de Kemalizm’in dayandığı pozitivizmin
sebebi olduğu yıkımlara karşı, merkez sağ geleneğe liberalizm bu özelliği sayesinde
ilham kaynağı olmuştur.

Hume hakkında önemli olan bir diğer nokta ise onun adalet anlayışıdır. Hu-
me’un adalet algısı kolektif olan yerine özel mülkiyeti, dağıtıcı adalet yerine prose-

¹⁸ David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev.: Ergün Baylan, Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2009, s. 17.

¹⁹ Hume, *a.g.e.*, s. 21.

²⁰ Hume, *a.g.e.*, s. 19.

dürel adaleti içerir.²¹ Prosedürel adalet normatif olarak kabul edilen prensiplere göre yapılan işlemlerle ilgilidir.²² Yani bireyin bir davranışının sonucuna bakılmaksızın bu davranışın adalet kurallarına uygun olup olmadığına bakılmasını ifade eder. Buna ilaveten Hume'un adalet anlayışı yapaydır. Yani ona göre “*adalet, görenekseldir veya çağdaş oyun kuramcılarının kabul ettikleri şekilde, ortak faydada olduğu gibi, karşılıklı anlaşmayla ortaya çıkar.*”²³

C. Adam Smith (1723-1790)

Liberalizmin felsefi temelleri açısından Locke, politik yönden ilk akla gelen isim ise ekonomik yönden ilk akla gelen de hiç şüphesiz Adam Smith'tir. Smith'in liberalizmin ekonomik yönünün temellerini attığı söylenebilir. İktisadî liberalizmin başlangıcı sayılan Smith, *görünmez el* metaforu ile özdeşleşmiştir. Smith de Hume gibi anti-rasyonalisttir ve aynı onun gibi akıldan ziyade tabiata dayanan kompleks ahlâk ve politika teorileri kurmaya çalışmıştır.²⁴ Onun *görünmez el* metaforu da bu temelden hareket eder. Sistemleştirdiği ekonomik model, aklın planlamasıyla gerçekleşen değil de piyasanın kendiliğinden düzene getirdiği bir modeldir. Ona göre ekonomik sistem bir irade tarafından kontrol edilemez ve piyasaya dair tüm bilgilere sahip olmak mümkün değildir. Bu yüzden de ekonomik ilişkiler serbest bırakılmalıdır. *Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler* sloganı da tam olarak bunun bir ifadesidir. Bu sağlandığında piyasanın adeta bir *görünmez el* tarafından dengeye getirileceğini savunmaktadır. Nitekim ileri ki sayfalarda da görüleceği gibi liberal ekonomi denilen serbest piyasa ekonomisinin temeli de buna dayanmaktadır.

²¹ Norman Barry, “The Concept of ‘Nature’ in Liberal Political Thought”, *The Journal of Libertarian Studies*, V. VIII, N.1, 1986, s. 6; aktaran Cennet Uslu, “David Hume: Beşeri Bir Ürün Olarak Adalet”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Sayı 24, 2010, s. 19.

²² Yochi Cohen-Charash, ve Paul E. Spector, “The Role of Justice in Organizations: A Meta Analysis”, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, Cilt: 86, No: 2, Kasım 2001; aktaran Mehmet Ferhat Özbek ve Alımkul Umarov, “Prosedürel Adalet, Dağıtımsal Adalet ve Değersel Bağlılık İlişkisi: Bir Yapısal Eşitlik Modeli Uygulaması”, içinde *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 2, 2010, s. 309.

²³ Christopher J. Berry, “David Hume”, çev.: Ahmet Kemal Bayram, ed.: Adam Kuper ve Jessica Kuper, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt I, 2016, s. 592.

²⁴ Norman Barry, *On Classical Liberalism and Libertarianism*, London: Macmillan, 1989, s. 28; aktaran Yayla, a.g.e., s. 79.

Smith'in ekonomik modelinde ortaya atmış olduğu bir yenilik de işbölümüdür. Kısa sürede çok daha fazla üretim sağlanmasının işbölümü ile sağlanacağını ileri sürmüştür. *Milletlerin Zenginliği* adlı önemli eserinde bir iğne fabrikasındaki üretim sürecinden bahsetmektedir. İşbölümü ile ayrı bir zanaat haline gelen bu iş için yetişmemiş; o işte kullanılan aletlerin nasıl kullanıldığını bilmeyen bir işçi, son kertesine kadar çalışmakla, günde belki bir iğneyi güç yapar; yirmi iğneyi ise hiç yapamaz.²⁵ Bununla birlikte bir iğneyi yapmak için de bu fabrika içerisinde birçok işkolu ve bu her bir işkolunda çalışmakta olan işçiler bulunur. Bu şekilde üretim hem artacak hem de hızlanacaktır. İşbölümü sonucunda, aynı sayıda adamın, iş miktarında sağlayabildiği bu büyük artış üç ayrı nedenden; *birincisi*, teker teker her işçide el yatkınlığının artmasından; *ikincisi* çokluk bir çeşit işten ötekine geçerken yitirilen vaktin tasarruf edilmesinden; *sonuncu* olarak da, işi kolaylaştırıp kısaltan, bir adama birçoklarının işinin yapabilme olanağını veren çok sayıda makinenin icat edilmiş olmasından ileri gelmektedir.²⁶

D. John Stuart Mill (1806-1873)

Liberalizm açısından incelenmesi zaruri olan bir diğer düşünür de hiç şüphesiz John Stuart Mill'dir. O, *Hürriyet Üstüne* adlı eseriyle adeta özgürlüğün manifestosunu yazmış ve ifade özgürlüğünün ne olduğunu, sınırlarını belirtmeye çalışmıştır. Mill, genel olarak düşünce ve fikirlerin susturulmamasını, her fikrin doğru veya yanlış olabileceğini ve bunun kesin olarak bilinemeyeceğini ileri sürmüştür. Hiçbir düşünce kesin bir şekilde yanlış olarak kabul edilip susturulamaz ve boğulamaz. Çünkü ona göre “boğmaya kalkıştığımız düşüncenin yanlış bir düşünce olduğundan hiçbir zaman emin olamayız.”²⁷ Onun ifadesiyle “yanılmazlık taslayıp”²⁸ bir düşüncenin yanlışlığından emin olunsa dahi “onu boğmak yine de bir kötülük olur.”²⁹

²⁵ Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev.: Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 6.

²⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 9.

²⁷ John Stuart Mill, *Hürriyet Üstüne*, çev.: M. Osman Dostel, Ankara: Liberte Yayınları, 2012, s. 72.

²⁸ Mill, *a.g.e.*, s. 81.

²⁹ Mill, *a.g.e.*, s. 72.

Mill için her insan kendi *iyi hayatını* yaşama konusunda özgür olmalıdır. Ona göre “*bir kişinin makûl düzeyde sağduyu ve tecrübe sahibi olma şartı ile kendi yaşayışını kendi bildiği gibi düzenlemesi gerekir. Bu yol en iyi düzenleme yolu olduğundan dolayı değil, onun ‘kendi yolu’ olduğu için iyidir.*”³⁰ İnsanların kendileri için karar vermeleri, sonucundan bağımsız olarak, *kendi tercihleri* olması sebebiyle en iyi yol olarak kabul edilmelidir.

Mill’in ifade özgürlüğü üzerine düşünceleri, ileriki sayfalarda görüleceği gibi liberalizmin temel unsurlarından bir tanesi olan bireysel hak ve özgürlükler ilkesinin temelini oluşturmaktadır. Her görüşün rahatça ifade edilebileceği bir ortamın varlığını sert bir şekilde savunan Mill, bu konudaki düşüncesini kendisi şöyle açıklar:

*“Bir düşüncenin susturulması insan ırkına karşı, başka bir deyişle yaşayan nesle olduğu gibi gelecek nesillere karşı da bir haydutluktur. Bu, sadece o düşünceye katılanlara karşı değil, aynı zamanda o düşünceye katılmayanlara karşı da bir soygunculuk anlamına gelir. Şayet düşünce doğru ise, insanlar yanlış olanı doğru olan ile değiştirme imkânından mahrum edilirler. Şayet yanlış ise, o zaman da onlar hemen hemen aynı derecede büyük bir faydayı, yani gerçeğin yanlışlıkla çarpışması sonucunda daha açık ve net biçimde anlaşılmasını ve daha canlı bir etki yaratması fırsatını elden kaçırmış olurlar.”*³¹

Görüldüğü üzere Mill, doğru veya yanlış, her düşüncenin açıkça söylenmesi ve konuşulması gerektiğine inanmaktadır. Çünkü onun için “*bir teki hariç bütün insanlar aynı düşüncede olsalar ve yalnız bir kişi farklı düşüncede olsa, nasıl bu şahsın tüm insanları susturmaya hakkı yoksa, aynı şekilde bütün insanların da bu kişiyi susturmaya hakları yoktur.*”³² Bunun tüm insanlığa açık bir şekilde fayda getireceğini, özellikle savunmuştur.

Bunlarla birlikte, Mill düşünce, ifade ve örgütlenme özgürlüklerini olduğu kadar, herhangi birinin tercih ettiği yaşam tarzı her ne olursa olsun, bu tarzın ancak başkalarına zarar vermemesi için sınırlanmaya tabi tutulabileceğini de savunmuş-

³⁰ Mill, *a.g.e.*, s. 146.

³¹ Mill, *a.g.e.*, s. 71.

³² Mill, *a.g.e.*, s. 70.

tur.³³ Ona göre “*medenî bir topluluğun herhangi bir üyesi üzerinde, onun arzusuna rağmen, gücün haklı olarak kullanılabileceği tek yer başkalarına gelecek zararı önleme noktasının olduğu yerdir.*”³⁴ Yani bireyin özgürlüğünün sınırlandırılmasındaki tek etken, başkasına verilebilecek bir zararın varlığıdır. Böyle bir durum söz konusu değilse hiçbir eylem veya düşünce kendiliğinden kötü veya iyi olarak değerlendirilip yargılanamaz ve boğulamaz.

Mill hakkında söylenmesi gereken son bir konu da *temsili hükümete* dair düşünceleri olabilir. Temel kaygısı bireysel özgürlük olduğundan en iyi yönetim biçiminin ne olduğuna yönelik düşüncelerinin temelinde hangi yönetim biçiminin bireysel özgürlüğü korumaya en elverişli olduğuna yönelik soru yatmaktadır.³⁵ Bu soruya binaen “*Mill, nihaî gücün halkın ellerinde olduğu bir demokrasiden yanadır.*”³⁶ Buradaki demokrasi vurgusunu da yetkili bir grubun yönettiği bir temsili demokrasi üzerinden yapar. Onun için, “*hükümet, en iyi, herkes katıldığı zaman ama nitelikli bütün erkek ve kadınların ihtiva ettiği seçkin bir azınlık rehberlik ettiği zaman çalışır.*”³⁷ Mill’e göre temsili bir yönetim, halkın kaba arzularının önüne geçerek onları kontrol edip onlara bir tür rehberlik etmiş olacaktır.

III. Liberalizmin Türleri

Alan Ryan, “*liberalizmin kısa bir açıklamasını yapmaya girişen herkesin, ‘liberalizm ile mi liberalizmler ile mi ilgileniyoruz?’ sorusu ile karşı karşıya kaldığını belirtmektedir.*”³⁸ Çünkü zamanla hem liberalizmin kendi içerisinde dönüştüğü hem de dünyadaki gelişmelerin değişim ve dönüşümü beraberinde getirdiği görülmektedir. Farklı yerlerde *liberalizm* kavramı ile farklı görüşler kastedilmeye başlanınca Ryan’ın işaret ettiği şekilde bir problem ile karşılaşmıştır. Bu konuda en çok bilinen

³³ Brenda Almond, “John Stuart Mill”, içinde ed.: Adam Kuper ve Jessica Kuper, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt II, Ankara: Adres Yayınları, 2016, s. 949.

³⁴ Mill, *a.g.e.*, s. 58.

³⁵ Yılmaz Bayram, “John Stuart Mill’in Demokrasi Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme”, içinde *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7, 2014, s. 60.

³⁶ Donald G. Tannenbaum & David Schultz, *Siyasî Düşünce Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri*, çev.: Fatih Demirci, Ankara: Adres Yayınları, 9. Baskı, 2015, s. 298.

³⁷ Tannenbaum & Schultz, *a.g.e.*, s. 299.

³⁸ Alan Ryan, “Liberalizm”, çev.: Cennet Uslu, içinde ed.: Cennet Uslu, *Liberalizm El Kitabı*, Ankara: Kadim Yayınları, Eylül 2013, s. 85.

örnek ise ABD’de *liberalizm* ile kastedilenin sosyal demokrasi ve hatta sosyalizm olduğudur. Bu gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda, liberalizm hakkında bir tanımlama yapılacaksa, bu ayrımın açık bir şekilde belirtilmesi ve liberalizmin türlerinin açık bir şekilde ayırt edilmesi gerekmektedir.

Bir aydınlanma ideolojisi olarak ortaya çıkan liberalizm birtakım bireysel hak ve özgürlükler tanımlamakta ve bunların savunusunu yapmaktadır. Zamanla diğer ideolojilerde olduğu gibi liberalizmde de kendi içerisinde farklı yaklaşımlar ortaya çıkmış ve farklı fikir adamları (bireyin özgürlüğü hedefinden sapmadan) yeni liberalizmler tanımlamış ve liberalizm kavramının anlamını muğlaklaştırmışlardır. Artık zamanla *liberalizm* kavramının tek başına kullanımı karışıklığa neden olacak hâle gelmiştir. Liberalizmin biri amaçları sınırlı, metafizik temelleri konusunda ihtiyatlı ve yönelimi itibariyle siyasî olanı *klasik* ve sınırsız, ihtiyatsız, amaçları küresel ve *klasik liberalizmin* başarıları için bir tehdit olan diğeri *modern* olmak üzere iki türü kabul edilmektedir.³⁹ Bu şekilde liberalizmi nitelemek için klasik ve refah (modern, sosyal) sıfatları kullanılarak farklı yaklaşımlar ifade edilmeye başlanmıştır. Bu duruma açıklık getirmek ve bu çalışmada *liberalizm* ile neyin ifade edilmek istendiğini belirtmek için bu iki farklı liberalizm anlayışlarının açıklanması ve tanımlanması gerekmektedir.

İfade edildiği üzere genel anlamda liberalizmin iki farklı türü olduğu belirtilebilir. Bu konuda düşünürler, farklı sebeplerle ve farklı isimlendirmelerle bu ayrıma gitmiştir. Örneğin Lomasky, refah liberalizmi ile klasik liberalizm olarak adlandırdığı iki liberalizm türünün; kişilerin *pozitif** veya refah haklarına mı yoksa *negatif*** veya özgürlük haklarına mı sahip oldukları konusunda ikiye bölündüğünü belirtmiştir.⁴⁰

³⁹ Ryan, “Liberalizm”, 2017, s. 106.

* Pozitif haklar, insanların ihtiyaçlarını gerçekleştirmek için müdahale edilmeme dışında yapılması gereken hak ve yükümlülüklerdir. Bu kavramı ilk olarak T. H. Green ortaya atmış ve insanların bir şeye ulaşmasında engel bulunmamasının kişilerin özgür olduğu anlamına gelmeyeceği aynı zamanda o insana o imkânın sağlanması gerektiğini ve insanın ancak böyle özgür olabileceğini iddia etmiştir. Bu tür sağlanması gereken pozitif hakların varlığından bahsetmiştir.

** Negatif haklar, bireylere müdahale edilmemesine dayanan bir hak türüdür. Kişilerin kendi ahlâkî alanlarına yani kendileri için belirledikleri “iyi hayat”larına herhangi bir müdahalenin yokluğudur.

⁴⁰ Loren E. Lomasky, “İki Liberalizm Anlayışı”, çev.: Mustafa Erdoğan, içinde ed.: Cennet Uslu, *Liberalizm El Kitabı*, Ankara: Kadim Yayınları, 2013, s. 195.

Lomasky'nin klasik liberalizm ve refah liberalizmi diye adlandırdığı iki farklı liberalizmi Maurice Cranston da *Lockeçu liberalizm* ve *etatist liberalizm* diye ayırmaktadır. Cranston'un bu ayırmada Lockeçu liberalizm ile John Locke'un teorilerine yani devletin sınırlılığına ve insanların doğuştan sahip olduğu üç temel hakkın (hayat, hürriyet ve servet) varlığına vurgu yapmaktadır. *Lockeçu* liberal özgürlüğü devletten özgürlük olarak düşünürken, *etatist* liberal özgürlüğü devlet aracılığıyla gerçekleştirilecek bir şey olarak görür.⁴¹

20. yüzyılın en önemli liberal düşünürlerinden birisi olan Friedrich August von Hayek'in bu konuda daha katı bir tutum sergilediği söylenebilir. Hayek, liberalizmin iki farklı kaynaktan beslendiğini vurgulayarak bir ayrıma gitmektedir. Fakat Hayek aslında buradaki ayrımını liberalizmin ülkelerdeki tarihî gelişimi çerçevesinde değerlendirmektedir. *Britanya geleneği** ve *Kıta Avrupası geleneği*** olarak liberalizmin bu yerlerde farklı tecrübelerle var olduğunu belirtir. Onun için, “*'liberal' terimini münhasıran bu farklı geleneklerin her ikisi için de benimsemek yanıltıcıdır.*”⁴² O nedenle farklı adlandırmaların zorunluluğuna vurgu yapar. Fakat Hayek sadece ilkinin yani Britanya geleneğinin, belirli bir politik doktrin geliştirdiğine inanmaktadır.⁴³ Buradan hareketle Hayek'in, tek bir liberalizm olduğunu, diğerinin (refah liberalizminin) sahte olduğunu düşündüğü söylenebilir.

Liberalizmin bu iki türü arasında ortaklıklar olmakla birlikte önemli ayrım noktaları da bulunmaktadır. Bunlar arasında en önemlileri özgürlüğün ne olduğu ve bununla paralel olarak devlete verilen görevlerdir. Bu bakımdan, klasik liberalizmin çağdaş savunucuları liberalizmin *modern* liberalizm tarafından tehdit edildiğini düşünürler.⁴⁴ Çünkü refah liberallerinin, liberalizmin temelini oluşturan bireyi ve onun özgürlüğünü, devlet lehine daraltıcı istek ve etkileri olduğu iddia edilmektedir.

⁴¹ Maurice Cranston, *Freedom*, Longmans, Green and Co. 1954, s. 67; aktaran Atilla Yayla, *Liberalizm*, Ankara: Liberte Yayınları, 2015, ss. 35-36.

* Klasik liberalizm diye bilinen gelenek.

** Refah liberalizmi diye bilinen gelenek.

⁴² Friedrich August von Hayek, “Liberalizm”, çev.: Ünsan Çetin, içinde ed.: Cennet Uslu, *Liberalizm El Kitabı*, Ankara: Kadim Yayınları, 2013, s. 13.

⁴³ Hayek, a.g.m., s. 13.

⁴⁴ Ryan, “Liberalizm”, 2017, s. 108.

Bu konuda, Lomasky, refah liberallerinin iki liberalizm türü arasındaki farkı genellikle ihtiyaç argümanı ile açıkladıklarını belirtir. Bunun ise temel bir karışıklıktan kaynaklandığını şu şekilde açıklar:

“Liberalizmin bir türünün dar bir çıkarlar dizisine cevap verirken, diğerinin çok daha geniş bir çıkarlar manzumesine ahlâkî değer atfettiğini söylemek yanıltıcıdır. Farklılık hangi çıkarların ahlâkî korumayı hak ettiğiyle hemen hemen hiç ilgili değildir; asıl farklılık ahlâkî korumanın uygun görülen tarzındadır. Klasik liberalizm değerli sayılan şeylerin elde edilmesinin zorunlu şartlarına ilişkin hakları kabul ederken, refah liberalizmi değerli şeylerin elde edilmesinin yeterli olan şartları gerçekleştirmekle ilgilidir.”⁴⁵

Refah liberalleri bütün ihtiyaçları ahlâkî olarak aynı değerde kabul etmekte ve dolayısıyla bunların birer hak yarattığını ileri sürmektedirler. Oysa insanların ihtiyaçlarının sınırını belirlemek sanıldığı kadar kolay değildir. Önemli olan nokta insanların kendi ihtiyaçlarını belirleyip, ihtiyaçlarını giderebilmek için gerekeni yapabilme özgürlüğünün olmasıdır. Yoksa tüm insanlık için bir ihtiyaç listesi hazırlamak, insanları yekpareleştirmek demek olacağı için hem ahlâkî değildir hem de böyle bir listenin hazırlanma kriterinin ne olacağı, kimlerin belirleyeceği gibi cevapları verilemeyen sorular nedeniyle imkânsızdır.

Birçok örnekle de konuya açıklık getirmeye çalışan Lomasky için refah liberallerinin argümanları üç bakımdan kusurludur. Öncelikle bir şey, bir kimse için can alıcı derecede değerli olsa bile, eğer başkalarının onu sağlayabilmelerine imkân yoksa onun bir hak olduğundan bahsedilmesi için bir karineden bahsedilemez. Bir insanın organ nakline ihtiyacı olması durumunda elde edilecek bir organın bulunmadığı halini sorgulamaktadır Lomasky. Bu durumda kişinin bir organa hakkı olduğunun ileri sürülmesinin gerçekliğinin sorgulanmasını istemektedir. Şüphesiz böyle bir haktan bahsedilemez. Çünkü bu durumda üçüncü bir kişiye organından vazgeçmesi fedakârlığının yüklenmesi gerekmektedir. Bu da başka bir bireyin haklarının ihlali demektir.

⁴⁵ Lomasky, a.g.m., ss. 206-207.

Lomasky'nin refah liberallerini eleştirdiği diğer argüman ise ilki ile bağlantısız değil. Refah liberallerinin yanılığının yararlanıcının ihtiyacının büyüklüğüne duyulan hassasiyetin sağlayıcının fedakârlığının büyüklüğüne gösterilmemesidir. İnsanların başkalarının ihtiyaçları için kendi projelerindeki araçlardan vazgeçmek zorunluluğu kesinlikle yoktur.

Üçüncü ve son argümanda ise Lomasky, refah liberallerinin göz ardı ettiği konunun, ihtiyaç duyan kişinin, ihtiyaç duyma sebebinin, üçüncü kişi için bir yükümlülük doğma şartını sağlamamış olabileceğidir. Yani siz herhangi bir şeye ihtiyaç duyabilirsiniz ve bu ihtiyacın karşılanması için de üçüncü kişiye bir yükümlülük doğabilir. Fakat bu yükümlülüğün üçüncü kişi tarafından doğması şartını, sizin ihtiyaç sebebiniz sağlamıyor olabilir. Bu nedenle refah liberalizmi için şunu söylemek mümkün; sadece ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarının karşılanması üzerine kurulu, gerçeklikten uzak bir model ileri sürmektedir.

Liberalizmin iki farklı türü olan klasik liberalizm ve refah liberalizminin farklılıklarının temelinde, devlete yaklaşımları yatmaktadır. Liberalizm, devletin amacı ve kapsamı, siyasal iktidarın sınırları hakkında bir teoridir.⁴⁶ Devletin kapsamı ve sınırları noktasında liberalizm kendi içerisinde farklılıklar doğurmuştur. Klasik liberalizm, bu konuda liberalizmin geleneksel yönünü temsil etmekte ve devletin sınırlarını adalet, iç ve dış güvenlik olarak sınırlandırmaktadır. Devletin, ne kadar büyürse o kadar da bireysel özgürlükleri sınırlayacağını iddia etmekte ve devletin yeni alanlara girmesinin engellenmesi gerektiğini, devlete ihtiyatlı bir şekilde yaklaşılmasını savunmaktadır. Oysa refah liberalizmi bu konuda hassas davranmamakta ve adaletin sağlanması adına devlete müdahale alanları açmaktadır. Devleti zorunlu bir kötülük olarak nitelendiren geleneksel liberalizme karşın devletin kötülüğünü göz ardı etmekle beraber devlete görevler de yüklemektedir.

Tüm bu eleştirilerinden hareketle, iki liberalizm türünden Hayek'in *politik bir doktrin geliştirdiğini* ileri sürdüğü klasik liberalizm bu çalışmanın temelini oluşturacaktır. Liberalizmin temel unsurları açıklanacak ve Türkiye'de incelenecek olan merkez sağ partiler bu unsurlar ışığında değerlendirilecektir. Çalışmada vasıfsız olarak kullanılan *liberalizm* ile klasik liberalizmin ele alındığı bilinmelidir.

⁴⁶ Erdoğan, *a.g.e.*, s. 59.

IV. Liberalizmin Temel Unsurları

Liberalizmin felsefî temelleri incelenirken temel unsurlarının neler olduğu da şekillenmiş oldu. Liberalizmin unsurları farklı araştırmacılar tarafından farklı sayıda ve kategoride ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Örneğin, Andrew Heywood, birey, özgürlük, akıl, adalet ve hoşgörü ve farklılık olmak üzere beş unsur saymıştır.⁴⁷ Ayrıca Atilla Yayla ise bireycilik, özgürlük, kendiliğinden doğan düzen ve piyasa ekonomisi ve hukukun hâkimiyeti ve sınırlı devlet şeklinde dört unsur belirlerken;⁴⁸ Mustafa Erdoğan, bireycilik ve bireysel özgürlük, hoşgörü, özerklik, çoğulculuk ve tarafsızlık ve son olarak da öz-sahiplik olarak liberalizmin temel unsurlarını beş başlıkta ele almıştır.⁴⁹ Bican Şahin de bireycilik, özgürlük, anayasal yönetim, piyasa ekonomisi ve hoşgörü başlıkları altında beş unsorda değerlendirmiştir.⁵⁰ Farklı sayı ve isimlendirmelerle ele alınsa da ortak özellikler dikkat çekmektedir. Buradan hareketle biz de liberalizmin temel unsurlarını üç başlık altında incelemeyi uygun bulduk: Bireysel hak ve özgürlükler, serbest piyasa ekonomisi ve son olarak da sınırlı ve tarafsız devlet. Genel olarak bu üç başlık altında liberalizmin en temel değerleri aktarılmaya çalışılacaktır.

A. Bireysel Hak ve Özgürlükler

Liberalizmi kısa bir cümle ile açıklamak gerekirse; *bireyi ve onun özgürlüklerini savunan bir teoridir* denilebilir. Çünkü bireyciliğin tarihiyle liberalizmin tarihi bir anlamda aynı şeydir.⁵¹ Liberalizmin üzerine inşa ettiği fikir demeti birey ve onun hak ve özgürlükleridir. Öncelikle liberalizmde bireyciliğin ne anlama geldiği ele alınmalıdır.

Liberalizm hem metodolojik anlamda hem de normatif anlamda bireycidir. Metodolojik olarak bireycilik ile ifade edilen nokta bireyin tüm kolektif yapılardan önce var olduğudur. Yani toplumun, toplumsal düzenin ve toplumsal yapıların ancak

⁴⁷ Heywood, *Siyasî İdeolojiler*, çev.: Ahmet Kemal Bayram vd., Ankara: Adres Yayınları, s. 43.

⁴⁸ Yayla, *Liberalizm*, s. 154.

⁴⁹ Mustafa Erdoğan, "Liberalizme Yeniden Bakış: Tarihî ve Felsefî Temelleri", içinde ed.: Cennet Uslu, *Liberalizm El Kitabı*, Ankara: Liberte Yayınları, 2017, ss. 70-90.

⁵⁰ Bican Şahin, "Liberalizm", içinde der.: Ömer Çaha ve Bican Şahin, *Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*, Ankara: Orion Kitabevi, 2013, ss. 58-73.

⁵¹ Yayla, *Liberalizm*, s. 155.

bunların kurucu unsuru veya temel birimleri olan bireylerden, onların davranışlarından hareketle açıklanabileceğini kabul eder.⁵² Birey teorik olarak toplumdan önce var olmuştur ve dolayısıyla bireyin hakları da toplumdan önce vardır.⁵³ Liberalizmde birey toplumun temel yapısı olarak kabul edilir ve birey dışındaki tüm aile, cemaat, millet, devlet gibi yapılar tek tek bireylerin toplamından ibarettir. Bu nedenle liberalizm, bu gibi kolektif yapıların hakları, çıkarları gibi ifadelerle anlam veremez. Çünkü liberalizm için sadece bireyin hakkından veya çıkarından bahsedilebilir.

Liberalizmde normatif bireycilik ise bireylerin ayrı ayrı birer amaç olduğu düşüncesidir. Bu düşünce temelini Immanuel Kant'tan almaktadır. Kant'a göre insan kendi başına bir son, bir amaçtır; asla ve kesinlikle sırf bir araç olarak görülemez.⁵⁴ Kant burada insanın rasyonel bir varlık olmasına işaret ederek, her bir bireyin kendi için belirlemeye ehil olduğu bir *iyi hayatı* ve bu anlamda her bireyin bir amaç olduğu ve başka herhangi bir amaç için bir araç olarak kullanılamayacağını ifade etmektedir. Buradan hareketle, liberalizmin hedefi içinde bireyin gelişip serpilebileceği, her birinin yeteneği ölçüsünde yapabileceğinin en iyisini yaparak, kendi tanımladığı *iyi doğrultusunda* ilerleyebileceği bir toplum inşa etmektir.⁵⁵

Liberalizmin bireyciliği hakkında bir de yaygın bir yanlışlık vardır. O da liberalizmin, bireycilik vurgusu ile toplumdan izole edilmiş soyut bir birey düşüncesini öne çıkardığı şeklindeki düşüncedir. Her şeyden önce, klasik liberalizmin bireyciliği gönüllü toplumsal etkinlik ve birliklerin, toplumsal kurumların ve genel olarak toplumun varlığını reddeden bir anlayış değildir.⁵⁶ Tam aksine, her bir birey, toplumdan bağımsız değil onunla birlikte açıklanmaktadır. Yani bireyler yaşamda edindikleri değerlerle vardır ve bu değerle birlikte bireydir. Liberalizmin, genelde izole edilmiş bir bireyi ve bireyciliği savunuyormuş gibi gösterilmesi yanlış bir kanaattir. Liberal düşünürler birey ile bireylerin mensubu olduğu cemaatler arasında hiçbir ilişki bu-

⁵² Mustafa Erdoğan, "Liberalizme Yeniden Bakış: Tarihî ve Felsefî Temelleri", içinde ed.: Cennet Uslu, *Liberalizm El Kitabı*, Ankara: Kadim Yayınları, 2013, s. 57.

⁵³ Yayla, *Liberalizm*, s. 155.

⁵⁴ Yayla, *Liberalizm*, s. 156.

⁵⁵ Heywood, *Siyaset*, s. 58.

⁵⁶ Mustafa Erdoğan, "Klasik Liberalizmde Birey, Topluluk, Toplum", içinde *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı: 7, 1997, s. 59.

lunmadığını iddia etmemektedirler.⁵⁷ Ludwig von Mises, liberalizmin tasvir ettiği bireye ilişkin olarak görüşlerini serdederken benzer surette liberal bireyin yaşadığı toplumundan kopuk bir varlık olduğu eleştirilerini reddederek, insanın diğer insanlardan ayrı bir varlık gibi tahayyül etmenin imkânsız olduğunu ve bireyin doğumuyla birlikte genel bir dünyaya değil iradesi dışında belirli bir çevreye girdiğini söylemektedir.⁵⁸

Bireyin üstün derecedeki önemine olan inanç, doğal olarak bireysel özgürlüğe adanmayı gündeme getirir.⁵⁹ Liberalizm özgürlük ile öylesine iç içedir ki liberalizm bir özgürlük ideolojisi olarak da tanımlanmaktadır. Fakat buradaki özgürlükten neyin kastedildiğini açıklamak önemlidir.

Liberal özgürlük her şeyden önce bireysel özgürlüğü ifade etmektedir. Rasyonel bir varlık olan birey kendi iyi hayatını belirlemekte ve yaşamakta özgürdür. Bir toplumun özgürlüğünün belirleyicisi de o toplumda yaşayan bireylerin özgürlükleridir. Eğer insanlar toplumda yaşamlarını müdahale edilmeden yaşayabiliyorlarsa o toplumun özgür olduğundan bahsedilebilecektir. Hayek, *Özgürlüğün Anayasası* adlı kitabında, kitapta ele alınan esas hususun, toplumda, bazı insanlara diğer insanlardan gelen zorlamanın olabildiğince azaltıldığı bir beşerî hâlin ve şartın mümkün olduğunu söyler.⁶⁰ Yani özgürlüğün maksimum düzeyde gerçekleşebileceğini ifade etmektedir. Yine Hayek'in ifadesiyle özgürlük, birini keyfî bir kararla belli bir tarzda davranmaya ya da davranmamaya zorlayabilecek bir başkasının irâdesine kat'î surette tâbi olan bir kimsenin durumunun aksine, insanın kendi karar ve plânlarına göre hareket etmesi imkânı anlamına gelmektedir.⁶¹

Liberal özgürlük hakkında önemli olan bir diğer husus ise negatif bir niteliğe sahip olduğudur. Negatif özgürlük, bireyin herhangi bir müdahaleye maruz kalması durumudur. Yani özgürlüğün varlığı için müdahalenin yokluğu yeterlidir. Bu kavramsallaştırma Isaiah Berlin'in "İki Özgürlük Kavramı" adlı makalesinde ele

⁵⁷ Salih Zeki Haklı, *Özgür Toplumda Birey ve Cemaat*, Ankara: Liberte Yayınları, 2017, s. 57.

⁵⁸ Haklı, *a.g.e.*, s. 59.

⁵⁹ Heywood, *Siyasî İdeolojiler*, s. 45.

⁶⁰ Friedrich von Hayek, *Özgürlüğün Anayasası*, çev.: Yusuf Ziya Çelikkaya, Ankara: BigBang Yayınları, 2013, s. 37.

⁶¹ Hayek, *a.g.e.*, s. 38.

alınmış ve açıklanmıştır. Özgürlüğün negatif niteliği Berlin tarafından şöyle açıklanmaktadır:

*“[Ö]zgürlük, bir kimsenin, başkaları tarafından engellenmeden içinde hareket edebildiği alandan ibarettir. Aksi halde yapabilecek olduğum şeyi yapmaktan başkaları tarafından alıkonursam, o ölçüde özgür değilimdir; ve eğer bu alan başkaları tarafından belli bir asgarî düzeyin altına indirilirse, cebre maruz kalmış veya köleleştirilmiş olarak tanımlanabilirim.”*⁶²

Bireylerin özgürlükleri konusunda akıldan çıkarılmaması gereken husus ise liberalizmin sınırsız bir özgürlük iddiasının olmadığıdır. Özgürlüğün bir sınırı vardır ve bu da klasikleşmiş bir ifadeyle; başkalarının özgürlüğünün başladığı yerdir. Yani bir nevi özgürlüğün bir sınırı vardır ve o da zarar ilkesidir. Eğer başkasına bir zarar söz konusuysa orada bir özgürlükten bahsetmek anlamsızlaşacaktır. Mill’in ifadesiyle, *“başkalarına zarar vermemek şartıyla, farklı yaşama tarzlarına özgürlük verilmeli, kişinin benimsediği şekilde bir hayat tecrübesini edinmesine fırsat tanınmalıdır.”*⁶³ Mill’e göre bir davranışın doğurduğu faydalı ve zararlı sonuçlar sadece eylemi yapanı ilgilendiriyorsa toplumun müdahaleye hakkı yoktur, ama bu sınırı aşıyorsa toplum o davranışı sınırlandırabilir.⁶⁴ Özgürlüğün sınırı konusunda farklı bir yaklaşım da Locke’da görülür. Ona göre özgürlüğün sınırını doğal hukuk belirlemektedir. Bireylerin doğal haklarını güvence altına alan bu doğal hukuk düşüncesi aynı zamanda özgürlüğün de sınırını belirlemektedir. Doğal hukuk bütün insanlara, eşit ve özgür olduklarından, başkasının yaşamına, sağlığına, malına ve özgürlüğüne zarar vermemesi gerektiğini öğretir.⁶⁵

Liberalizmde özgür olan birey, Locke’un ifadesiyle, birtakım doğal haklara sahiptir. Bu haklar, insanın, insan olarak dünyaya gelmiş olmasıyla kazanılan en te-

⁶² Isaiah Berlin, “İki Özgürlük Kavramı”, çev.: Mustafa Erdoğan, *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı: 45-46, 2007, s. 62.

⁶³ Mill, *a.g.e.*, s. 131.

⁶⁴ Kudret Bülbül, “Locke, Mill, Hayek ve Liberal Özgürlük Düşüncesinin Gelişimi”, içinde *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı: 8, 1997, s. 126.

⁶⁵ Bülbül, *a.g.m.*, s. 124.

mel haklardır. Locke bunu *hayat, hürriyet* ve *servet* hakları olarak ifade etmektedir.⁶⁶ Bireyin en temel, doğuştan sahip olduğu bu haklar, birey ile birlikte vardır.

Öncelikle, her insan hayat/yaşama hakkına sahiptir. Hiç kimsenin hayat/yaşama hakkına müdahale edilemez. Hatta Locke’a göre hayat/yaşam hakkı öylesine önemlidir ki, rıza dahi gözetilmeksizin, kişi kendi hayatına dahi son veremez. Oysa rızayı dikkate alan bazı yazarlar buna karşı çıkmaktadır. Bu husus tartışmalı olsa bile hayat/yaşam hakkı her liberal için temel değerdir.

İkinci olarak hürriyet/özgürlük hakkıdır. Bu konuya yukarıda değinildiği için sadece her bir bireyin yaşama hakkını özgürce kullanmasının temel bir hak olduğunun vurgulanmasının yeterli olduğu düşünülmektedir. Yaşama hakkına sahip olan birey, yaşamını kendi iyi hayatı çerçevesinde özgürce yaşama hakkına kesinlikle sahiptir.

Son olarak Locke’un işaret ettiği hak, servet hakkıdır. Yaşamını özgür bir şekilde sürdüren her birey, servet sahibi olma yani mülk edinme, mülkünü istediği gibi kullanma hakkına sahiptir. Nitekim bu hak özgürlüğün bir neticesidir. Özgür olan her birey dilediğinde mülk edinebilecek ve mülkünü istediği şekilde kullanabilecektir.

B. Serbest Piyasa Ekonomisi

Serbest piyasa ekonomisi, kısaca, liberalizmin savunduğu ekonomik modeldir. İktisadî liberalizm de denilen serbest piyasa ekonomisi hem doğal haklar hem de kendiliğinden doğan düzen ilkesi bağlamında iki farklı şekilde temellendirilmektedir. Bu iki temellendirmeden kısaca bahsetmek gerekir.

Piyasa ekonomisi ilk olarak mülkiyet hakkı açısından temellendirilmektedir. Liberal doktrin, diğer sivil özgürlükler gibi, mülkiyet ve miras hakkı ile, mübadele ve sözleşme özgürlüklerini bireylerin doğal hakları arasında sayar ve bunları özgür bir toplum için vazgeçilmez görür.⁶⁷ Mülkiyet, kişinin önce kendisi üzerinde sonra da

⁶⁶ Locke, *Yönetim Üzerine ...*, s. 62.

⁶⁷ Mustafa Erdoğan, “Liberalizm ve Türkiye’deki Serüveni”, içinde ed.: Murat Yılmaz, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Liberalizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2013, s. 31.

kendisine ait diğer başka varlıklar üzerindeki hak sahipliğidir. Diğer bir ifadeyle, Locke'un saydığı üç temel haktan birisi olan *servet hakkı* (veya dar anlamda *mülkiyet hakkı*⁶⁸), günlük lisandaki nesnelere sahip oluş durumunu ifade eder.⁶⁹ Kökleri insanlık tarihi kadar eskiye dayanır.⁷⁰ Her çocuk, oyuncakları söz konusu olduğunda bir mülkiyet hissi gösterir.⁷¹ Bireyler sahiplenme ve özel mülk edinme hissi ile var olur ve hayatını idame ettirir. Yani kısaca girişim ve mülkiyet özgürlüğü doğal bir hak olarak kabul edilir ve buna devletin veya herhangi bir kişinin müdahalesi hak ihlâli olarak kabul edilir. Serbest piyasa ekonomisi de mülkiyet üzerine kurulu bir sistem olduğu için yani doğal olana dayandığı için kendisi de doğal olarak var olması gerekmektedir.

Serbest piyasa ekonomisinin ikinci temellendirmesi de kendiliğinden doğan düzen ilkesidir. Bu düzen ilkesi, Hume ve onun çizgisinde olan Smith ve Hayek'te görülmektedir. Bilindiği üzere bu üç isim de rasyonalizme karşı şüphecidirler ve bu nedenle de liberalizmin anti-rasyonalist çizgisini temsil etmektedirler. Kendiliğinden doğan düzen fikri bir bakıma sosyal teori alanında Kartezyen rasyonalizmin reddi anlamına gelmektedir.⁷² Sırf soyut insan aklına dayanarak sosyal bir düzen kurulamayacağı belirtilerek salt rasyonalizm eleştirilir.⁷³

Bu ilke her şeyden önce sosyal ilişkiler düzeninin planlanan, önceden belirlenen bir yapıya sahip olmadığı iddiasına sahiptir. Sosyal ilişkileri belirleyen kurallar, yaşam içerisinde, tecrübe ile oluşmaktadır. Toplumsal düzenin sağlanmasında mutabık kalınan tavırların ve kabullerin oluşmasında, zaman içerisinde gelişen davranışların bireyler tarafından kabul edilip edilmemesi, belirleyici role sahiptir. Fakat burada özellikle belirtilmesi gereken bir nokta vardır. Kendiliğinden düzen ortak amaçlara değil tarafların karşılıklı yararları için farklı çıkar ve amaçların uzlaştırılmasıdır.⁷⁴ Yani her birey kendisi için iyi olanı yaparken dolaylı yoldan her bireyin faydasına

⁶⁸ Yayla, *Liberalizm*, s. 198.

⁶⁹ Yayla, *Liberalizm*, s. 198.

⁷⁰ Henry Hazlitt, "Kapitalizmin Etiği", çev.: Necdet Kandemir, içinde *Piyasa Dergisi*, Sayı: 3, 2002, s. 16.

⁷¹ Hazlitt, a.g.m., s. 16.

⁷² Yayla, *Liberalizm*, s. 187.

⁷³ Halis Çetin, "Liberalizmin Temel İlkeleri", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, s. 226.

⁷⁴ Çetin, a.g.m., s. 227.

olacak düzenin ortaya çıkması sağlanmış olmaktadır. Farklı çıkar ve amaçları olan insanlar birer uzlaşî düzeninin oluşmasına hizmet etmiş olacaktır.

Serbest piyasa ekonomisi de tam olarak böyle bir uzlaşî düzeninin, yani kendiliğinden doğan düzenin bir parçasıdır. Liberalizm terminolojisinde, kendiliğinden doğan düzenle piyasa sisteminin (veya piyasa ekonomisinin) hemen hemen aynı anlama geldiği söylenebilir.⁷⁵ Piyasa ekonomisi, kişilerin ekonomik faaliyetlerini özgür şekilde, karşılıklı rıza ile yapabildikleri bir ekonomik modelin ismidir. Piyasa ekonomisi üretim araçlarının özel sahipliği altındaki iş bölümü sosyal sistemidir.⁷⁶

Serbest piyasa ekonomisi, bireylerin özgürlüğünün birer kanıtı niteliğindedir. Serbest piyasa ekonomisinin olmadığı bir sistem içerisinde özgürlüğün varlığından söz etmek mümkün değildir. Çünkü bireyler dilediği şekilde mülk edinemiyor, mülklerini dilediği şekilde mübadele edemiyorlarsa, kendi ürünlerini diledikleri gibi tasarlayıp üretmiyor ve satamıyorlarsa bireylerin özgürlüğü sakattır. Oysa serbest piyasa ekonomisi içerisinde, bireyler kiminle, nerede, ne zaman, nasıl iş yapacaklarını; yatırım, birikim ve ticarî faaliyette bulunacaklarını özgürce tercih ederler.⁷⁷

Piyasa ekonomisi bazılarına göre öylesine büyümlü bir yapıya sahiptir ki bu sistem içerisinde herkes kazançlı çıkmaktadır. Liberalizmin aksiyomatik iddialarından biri insanın bencil olduğudur. İnsanlar önce kendisini, kendi çevresindekileri düşünerek hareket etmekte ve tercihler yapmaktadır. Bu durum piyasa karşıtları tarafından eleştirilse de piyasanın iyi işlemesine ve fayda üretmesine sebep olan olgunun bu olduğundan habersizdirler. Piyasa ekonomisi, bencilliklerine rağmen, insanların diğer insan kardeşlerine yararlı şeyler yapmasının mümkün olduğunun bir kanıtıdır.⁷⁸ Bunu bir örnekle açmak yerinde olacaktır. Örneğin fırından bir ekmek alan A kişisinin durumu ele alınacak olsun. Fırından ekmeği alan A kişisi, kendisinin ve ailesinin hayatta kalması adına, kendisi için temel gıda maddesini almaktadır. Burada A kişisi fırıncının para kazanmasını hedeflememektedir. Aynı şekilde fırıncı da ekmek yaparken, A kişinin temel bir gıdasını temin etmek adına hareket etmemektedir. Fı-

⁷⁵ Yayla, *Liberalizm*, s. 191.

⁷⁶ Çetin, a.g.m., s. 227.

⁷⁷ Eamonn Butler, *Özgür Toplumun Temelleri*, çev.: Hakan Şahin, Ankara: Liberte Yayınları, 2016, s. 99.

⁷⁸ Atilla Yayla, *İktisat ve Hayat*, Ankara: Liberte Yayınları, 2014, s. 132.

rınının da tek hedefi para kazanmak ve kendi hayatını idame ettirmektir. Bu işlem, ekmek olup da fırıncı para kazansın veya A kişisi ihtiyacını gidersin diye değil de para kazansın ve kendi ihtiyaçlarını giderebilsin diye buğdayı ekmiş olan çiftçiye kadar götürülebilir. Görüldüğü üzere herkes kendini düşünüp hareket ederek tanımadığı birçok kişiye de yarar sağlamış olmaktadır. İnsanlar, Smith'in işaret ettiği şekliyle, *“yalnız kendi kazancını düşünür; bunda, birçok başka hallerde olduğu gibi, görünmeyen bir el onu, hiç aklından geçmeyen başka bir amacı gütmeye iter.”*⁷⁹

Smith'in *görünmez el* metaforu aslında piyasa ekonomisinin bahsedilen büyümlü noktasını oluşturmaktadır. Öylesine büyük bir ağı, birbirinden habersiz birçok kişinin oldukça dengeli işleyen bir sistemi, planlamadan (planlanmasına imkân yoktur), ortaya çıkarmaktadır.

Zenginliği artırıcı bir özelliğe sahip olan piyasa ekonomisi, devletlerin ekonomiye müdahil olmadığı bir sistem öngörmektedir. Aksi takdirde, devlet tarafından planlanmaya çalışılan ekonomik sistemler zenginliğin ve de adaletin yerine fakirlik ve adaletsizlik yaratmaktadır. Bunun örneklerini dünya tarihinden bulmak mümkündür. En başta gelen örnek SSCB'dir. Buna ilaveten, 1929 Ekonomik Buhranı'ndan sonraki Avrupa ülkelerine bakılabilir. Kendi ülkemizde de 1980'lere kadar ki fakirlik ve adaletsizlik örnek gösterilebilir. İleriki bölümlerde daha detaylı incelenecek olmakla birlikte, Türkiye'de ithal ikâmecî dönemle (1980 öncesi) serbest piyasaya geçiş sonrasındaki dönem karşılaştırıldığında aradaki fark görülebilecektir. Nitekim dünyaya da baktığımızda, üç yüz yıldır bütün dünyanın zenginliği mütemediyen artmakta ve zenginler yanında fakirler de bundan muazzam ölçüde yararlanmaktadır.⁸⁰

Piyasa ekonomisi içerisinde bahsedilmesi gereken bir diğer husus ise serbest ticarettir. Serbest piyasa, kişinin mülkiyetini uygun gördüğü şartlarda başkasına devretmesi, onu diğer bir mülkiyetle veya parayla değiştirmesi veya onu daha fazla üretim için kullanması özgürlüğü anlamına gelmektedir.⁸¹ Kişilerin kendi mülkleri üzerindeki bu gibi tasarruf hakları da serbest ticareti ortaya çıkarmaktadır. Piyasa eko-

⁷⁹ Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev.: Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 485.

⁸⁰ Atilla Yayla, “Piyasa Medeniyeti”, içinde ed.: Atilla Yayla, *Piyasa Medeniyeti*, Ankara: Liberte Yayınları, 2013, s. 29.

⁸¹ Hazlitt, a.g.m., s. 17.

nomisinin kurumlarından bir tanesi olan serbest ticaret, kişilerin veya kurumların, üretici ve tüketicilerin, bireylerin veya firmaların ürettikleri şeyi istedikleri kişi veya kurumlarla serbestçe mübadele edebilmeleridir.⁸² Kişilerin kendi mülkiyetleri üzerindeki serbestçe kullanma hakkını ifade etmektedir.

İnsanları ticaret yapmaya iten sebep şüphesiz ihtiyaçlardır. İhtiyaçları karşılama çabası, tüm ekonomik hayat fenomeninin sebebidir.⁸³ Serbest ticaret de insanların istediği gibi mübadelede bulunmasına imkân verir. Ayrıca serbest ticaretle birlikte rekabet artacağı için daha kaliteli ürün oluşturma yarışına girilecek ve tüketicilere daha kaliteli ürün sunulmuş olacaktır. Serbest ticaret rekabeti teşvik etmek, mal arzını ve çeşitliliğini bollaştırmak, daha kaliteli ürünü daha ucuza temin etme olanağı sağlamak suretiyle tüketici refahını artırmaktadır.⁸⁴ Serbest ticaret, sınırlamalarla ortaya çıkacak karaborsacılığın önüne geçmiş olup hem haksız kazançları engelleyecek hem de bireylerin birbirlerine olan güvensizliğini ortadan kaldırmış olacaktır.

Doğal bir durum olarak, bireyler, şehirler, ülkeler farklı imkânlarla sahip olarak var olmuşlardır. Bu nedenle herkes her şeye kadir değildir ve olamaz da. En küçük bazda bireyi ele alacak olursak eğer; bir insan hayatını idame ettirebilmek için birçok şeye ihtiyacı vardır: Temel gıda maddelerinden hayatı kolaylaştıracak ürünlerle, barınma ihtiyaçlarından teknolojik ürünlere varıncaya kadar birçok ihtiyacı olan bir insan tüm bunları kendi yapabilecek ne yeteneğe ne zamana ne de böyle bir olanağa sahiptir. Bu nedenle doğal bir durum olarak oluşan uzmanlaşma ve işbölümü ile birlikte her insan farklı noktalarda kendini geliştirecektir. Eksik yönlerini ve ihtiyaçlarını da başkalarıyla yapmış olduğu mübadeleler sayesinde karşılayacaktır. Aynı şekilde bunu ülkeler arasında da düşünmek gerekmektedir. Farklı zenginliklere sahip ülkeler diğer ülkelerle ticaret yaparak hem diğer ülkeleri zenginleştirecek hem de kendi zenginleşecektir. Bu, David Ricardo'nun geliştirmiş olduğu *karşılaştırmalı üstünlükler teorisidir*. Her ülkenin fizik imkânları diğerlerine göre farklı olduğu için,

⁸² Mustafa Acar, "Serbest Ticaret, Ekonomik Özgürlükler ve Refah", erişim:

<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423873141.pdf>, 20.07.2016, s. 4.

⁸³ Carl Menger, "İnsanlar Neden Ticaret Yapar?", çev.: Şeyma Akın, içinde *Piyasa Dergisi*, Sayı: 12, 2004, s. 258.

⁸⁴ Acar, a.g.m., s. 6.

üretimde de farklı faktör produktiviteleri söz konusudur.⁸⁵ Bu nedenle, her ülke faktör kullanımını yönünden nisbi olarak diğer ülkelere göre karşılaştırmalı bir üstünlüğe sahip olduğu üretim dallarına yönelmelidir.⁸⁶ Bu şekilde ülkeler hem niteliksel olarak hem de niceliksel olarak ulaşabileceği en verimli duruma gelecektir. Ricardo, ülkelerin karşılıklı üstünlüklerine dair şöyle bir örnekle açıklık getirmektedir:

*“Örneğin, İngiltere’deki koşullar altında kumaş üretimi, 100 kişinin bir yıllık emeğini gerektiriyor olsun; bu ülke şarap yapmak istediğinde de aynı anda 120 kişinin emeği gereksin. Bu durumda İngiltere, şarabı ithal edip karşılığında kumaş ihraç etmeyi çıkarına uygun görecektir.”*⁸⁷

Ricardo’nun vermiş olduğu örneğe göre İngiltere fazladan emek harcayıp farklı bir alanda üretime geçeceğine, kendi üstün olduğu alanda üretimine devam edip farklı alanlarda da üstün olan ülkelerle ticaret yapması gerekmektedir. Bu her ülke için daha kârlı olacaktır. Çünkü, her ülkenin kaynaklarını en etkin ve kârlı oldukları sektöre yönlendirmesi ve böylece ülkenin küresel bir uzmanlaşma ve işbölümüne doğru gitmeleri karşılaştırmalı üstünlükler yasasının bir gereğidir.⁸⁸

C. Sınırlı ve Tarafsız Devlet

Liberalizmin üçüncü ve son unsuru ise devlet teorisine ilişkindir. Liberal devlet modelinde devlet *zorunlu bir kötülük* olarak nitelendirilmektedir. Bu tanımlamanın gereği olarak da devlete sınırlı bir alan belirlenmektedir. Locke’ta temel bulan bu düşünce, bireye ve onun haklarına yönelik en büyük tehdidin devletten geleceğine inanıldığı için ve devletin de sürekli büyüme eğilimi göstermesinden dolayı bu aygıtın sınırlılığına ve bununla birlikte tarafsızlığına özellikle vurgu yapılmaktadır. Burada liberal devletin bu iki önemli özelliği olan sınırlı devlet ile tarafsız devlet ilkesi

⁸⁵ Rıdvan Karluk, “Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisinin Gelişmekte Olan Ülkeler Yönünden Geçerliliği Üzerine Düşünceler”, erişim: <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/8622>, 08.04.2018, ss. 223-224.

⁸⁶ Karluk, a.g.m., s. 224.

⁸⁷ David Ricardo, *Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*, çev.: Barış Zeren, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 4. Baskı, 2018, s. 107.

⁸⁸ Buğra Kalkan, *Frédéric Bastiat’ın Siyaset ve Devlet Anlayışı*, Ankara: Liberte Yayınları, 2016, s. 81.

açıklanmaya çalışılacaktır. Bu sayede bir devlette zihnî ve idarî yapının nasıl olması gerektiğine dair liberal doktrin açıklanmış olacaktır.

1. Sınırlı Devlet

“İktidar yozlaşır, mutlak iktidar mutlaka yozlaşır” diyen Lord Acton’ın bu sözünü temel alan liberalizme göre bir devletin sınırlanması hayatî bir önem arz etmektedir. Çünkü sınırlandırılmazsa eğer iktidarın doğasında olan gücü artırma ve keyfi kullanma eğilimine yenik düşecektir. İktidarın yozlaşma eğilimine karşı önlem, onun sınırlandırılmasıdır. Çünkü devlet sürekli büyüme eğilimi göstermektedir. Devlet ölçeğinde farklı bir örgütlü mekanizma olmadığı için rakipsizdir ve bu nedenle de bu gücün kontrol altında tutulması gerekmektedir. Liberalizme göre devlet insanların ortak iradeleri tarafından, sonradan meydana getirilmiş yani doğal olmayan, yapay bir aygıttır. Üstelik, sadece bireylerin doğuştan sahip olduğu haklarını korumak için yaratılmıştır. Bireyin haklarını korumak dışında herhangi bir hakka sahip değildir. Yani devletin sınırı, sadece bireyin haklarını korumak kadar geniştir. Locke’un sosyal sözleşme teorisine dayanan liberal devlet modeline göre devlet sınırlı olduğu sürece meşrudur.

Locke’un doğa durumunu yukarıda açıklamıştık. Buna göre bireyler doğuştan sahip olduğu bir takım haklarıyla, özgür bir şekilde, barış içerisinde yaşarlar. Fakat *“Eğer tabiat halinde insan söylendiği gibi öyle özgür olsa, en büyüğe eşit olarak kendi kişiliğinin ve mülklerinin mutlak efendisi olup hiç kimseye tabi olmasa niçin bu özgürlükten ayrılıp kendini başka bir gücün hâkimiyetine ve kontrolüne tabi kılsın?”*⁸⁹ diye Locke sorar ve peşinden bu sorunun cevabını şu şekilde verir:

“Buna şöyle cevap verileceği açıktır, Tabiat halinde böyle bir hakkı olsa da mülke sahip olması belirsizdir ve sürekli başkalarının istilasına maruzdur; çünkü herkes onun kadar kral olup herkes onunla eşit olduğundan ve eşitliğin ve yargının sıkı gözlemcileri olmadığından bu devlette sahip olduğu mülkiyetin sahipliği oldukça emniyetsiz ve korumasızdır.

⁸⁹ John Locke, *Uygar Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Toplumda Devlet*, çev.: Serdar Taşçı ve Hale Akman, İstanbul: Metropol Yayınları, 2002, s. 99.

Bu, insanı, özgür olsa da sürekli korkularla ve tehlikelerle dolu olduğu bu şarttan çıkmaya zorlar.”⁹⁰

Görüldüğü üzere, insanlar doğa durumunda özgür ve haklara sahip olmasına karşın, bunu sürekli koruyabilecekleri konusunda emin değillerdir. Çünkü güçlü olana karşı, zayıf olanın hiçbir zaman şansı yoktur. İşte bu nedenle, bireyleri ve haklarını, diğer bireylerden ve onlardan gelebilecek saldırılardan korumak için devlet aygıtını kurmuşlardır. Yani, üstün gücün bir başka ifadeyle otoritenin varlık nedeni, bireylerin canlarının, mallarının ve özgürlüklerinin herhangi bir saldırıya karşı korunmasıdır.⁹¹ Bu nedenle devlet sadece bu sınırlar içerisinde kalmalıdır.

Devletin kişilerin doğal haklarını korumak ve güvenliklerini sağlamak amacı klasik liberal gelenekte *adalet*, *iç güvenlik* ve *dış güvenlik* olarak üç temel görev olarak ifade edilmektedir.⁹² Bireylere karşı diğer bireylerden gelebilecek olan saldırı ve müdahaleleri önlemek amacıyla iç güvenlik sağlanmalıdır. İçerisinde bulunan siyasî topluma karşı diğer siyasî toplumlardan karşı bir saldırının olmaması için gerekli önlemlerin alınması dış güvenlik alanını ifade etmektedir. Son olarak da devlet, ortaya çıkabilecek olan hak ihlalleri ve müdahalelerine karşın, saldıranları cezalandırıp, saldırıya uğrayanın da zararlarının tanzimini sağlayıp adalet görevini yerine getirmektedir.

Bir devlet, görünürde şu iki amaçtan birine sahiptir; ya mutluluğa öncülük etmek ya da sadece kötülüğü engellemek; ikinci durumda ya doğal sebeplerden ileri gelen kötülük ya da insanın kendinden neşet eden kötülük söz konusudur: Eğer devlet, kaygılarını bu amaçların ikincisi ile sınırlarsa, sadece güvenliği amaçlayacaktır.⁹³ Bu durumda devlet varlık sebebini ve amacını yerine getirmiş olacak ve meşruiyetini sağlamış olacaktır. Fakat eğer “mutluluğa öncülük etmek” gibi bir görevi varmış gibi hareket ederse, hem tarafsızlığını yitirecektir hem de sınırını aşmış olacaktır. Liberal bir devletin *mutluluğa öncülük etmek* gibi bir amacı hiçbir şekilde olamaz. Çünkü liberal teori her bir bireyin farklı mutluluk sebepleri olacağını en baştan kabul eder.

⁹⁰ Locke, *Uygar Yönetim...*, s. 99.

⁹¹ Müzeyyen Eroğlu, “John Locke’un Devlet Teorisi”, s. 5.

⁹² Cennet Uslu, *Doğal Hukuk ve Doğal Haklar*, Ankara: Liberte Yayınları, 2009, s. 220.

⁹³ Wilhelm von Humboldt, *Devlet Faaliyetlerinin Sınırları*, çev.: Bahattin Seçilmişoğlu, Ankara: Liberte Yayınları, 2013, s. 107.

Tüm toplumu kapsayacak bir *mutluluk* formülü öne sürmez ve aksine bunun olamayacağını savunur.

Liberal devlette, “*doğru ve yanlışın standart olacak ortak kararlar alınarak kurulmuş, yerleşmiş, bilinen bir kanun ve aralarındaki ihtilaflara karar verecek ortak bir ölçü gerekir.*”⁹⁴ Bir anayasacılık geleneğine atıfta bulunan Locke, bu şekilde doğal hukukun bağlayıcı ve ulaşılabilir olmasına vurgu yapar. Locke buna ek olarak, “*kurulan kanuna göre bütün farkları belirlemek için otoriteyle bilinen ve tarafsız bir hakim gerekir; Tabiat halinde doğru olduğunda cezayı destekleyecek ve onu icra edecek güç gerekir.*”⁹⁵, diyerek devletin varlığı sayesinde, anlaşmazlıklarda başvurulacak tarafsız bir hakimin olabileceğini ve haksız olanın güçlüğünün önemsizleşeceğini ve bu şekilde haksız kim olursa olsun cezasını çekebileceğini belirtmiştir. İnsanın kendine ait sınırları aşma eğiliminden kaynaklanan kötülüğü ve başkalarının haklarına yapılan bu tür haksız tecavüzlerin ortaya çıkardığı ihtilafları bertaraf etmek, devletin varlığının temel sebebidir.⁹⁶

Devlete sınır çizmek mümkün değil gibi görünse de bu aslında doğru bir yargı değildir. Devletin meşruluğunun sınırı, birey ve onun haklarıdır. Bu alanlara her türlü müdahale devlet için bir meşruiyet ihlâlidir. Devletin asıl var olma sebebi bu hakları korumaktır. Bu hakları ihlâl eden devletler her şeyden önce kendi meşruiyetlerini ve varlıklarını yok etmişlerdir. Locke’a göre devletleri sınırları içinde tutmaya yarayacağı düşünülen ilke mekanizmalar dört grupta toplanabilir.⁹⁷ Birincisi, doğal hukuka uyma yükümlülüğü yani anayasal çerçeveye bağlı kalmaktır; devlet bu sayede ahlâkî değerler çerçevesi içinde yer almış olacaktır. İkincisi, devletin yöneticilerinin, yönetilenlerin rızasına dayanmasıdır. Üçüncüsü, yasama kuvvetinin yani doğrudan halkın diğer kuvvetlere üstün tutulmasıdır.* Dördüncüsü ise sınırını aşan devletlere karşı yönetilenlerin direnme hakkının olmasıdır. Bu ilkelerin varlığı doğrudan devletin sınırlılığına hizmet etmektedir.

⁹⁴ Locke, *Uygar Yönetim ...*, s. 100.

⁹⁵ Locke, *Uygar Yönetim ...*, s. 100.

⁹⁶ Humboldt, *a.g.e.*, s. 139.

⁹⁷ Uslu, *Doğal Hukuk ve ...*, ss. 223-226.

* Locke, bir yönetimde *yasama, yürütme ve fedaratif* şeklinde üç kuvvetin olduğunu belirtir. Bu açıdan bakıldığında Locke’a göre bunlar arasında sadece *yasama* kuvveti doğrudan halka dayandığı için devleti veya hükümeti sınırla tutabilecek yegâne güç olarak görmektedir. (Bkz: Locke, *Yönetim Üzerine ...*, 2012; Tannenbaum & Schultz, *a.g.e.*, s. 228.)

2. Tarafsız Devlet

Liberal devlet hakkında açıklanması gereken diğer bir özellik ise devletin tarafsızlığıdır. Tarafsızlık, devletin vatandaşlarına eşitler olarak muamele etmesidir. Yani, devlet farklı iyi anlayışlarına eşit mesafede olmalı ve bu farklı iyi anlayışları karşısında tarafsız olmalıdır. Devletin tarafsız olması liberal teoriye göre en hayati meselelerin başında gelmektedir. Çünkü tarafsızlık bireylerin farklılığını kabul etmek demektir. Her bir bireyi ayrı bir değer olarak ele alan liberal teori, taraflı olan bir devletle, yani belli bir iyi hayatı benimseyen ve savunan bir devletle çelişir.

Bireysel özgürlük prensibini savunan liberal devlet her türlü görüşe sahip topluluk, cemaat, sivil toplum örgütü kurulmasına karşı eşit mesafede olmak zorundadır. Burada devletin dikkat etmesi gereken nokta, bu tür oluşumların üyelerine karşı yapmış oldukları insan hakları ihlalleri olacaktır. Liberal devletin haklılığı, belli bir pozitif amacı gerçekleştirmeye çalışmasında değil, aksine bundan kaçınmasında yatar.⁹⁸ Yani devletler bireylerin sahip olduğu birbirinden farklı iyi anlayışları arasında pozitif olarak tercih veya negatif olarak da dışlama yapmamalıdır. Bu iyiler karşısında tarafsız kalmalıdır. Çoğulculuğu savunan liberal teorinin bu gibi ahlaki tercihleri hiyerarşik bir sıralamaya tabi tutmasına imkân yoktur. Bu gibi uygulamalar devletin vatandaşlarına karşı sorumlu olduğu eşit davranma görevini çiğnemesi demek olacaktır. Tarafsızlık ilkesini bu şekilde *eşitlik* ile açıklayan düşünürlerin başında R. Dworkin gelmektedir. Dworkin'e göre eşitliğin bir siyasal ideal olarak iki farklı anlamı vardır: Birincisi, devletin bütün yurttaşlarına eşitler olarak davranması gerektiği anlamına gelir; ikincisi ise, devletin bazı olanakların dağıtımında bütün yurttaşlarına eşit olarak muamele etmesiyle ilgilidir.⁹⁹ Tarafsızlık spesifik olarak siyasî ahlâkın bir ilkesi olarak önerilmiştir. Bir kimsenin, hayatı değerli kılan şeye dair belirli bir anlayışı benimsemesi yanlış değildir, yanlış olan o kimsenin bir hakim veya bir kanun koyucu olarak bunu yapmasıdır.¹⁰⁰

⁹⁸ Mustafa Erdoğan, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1993, s. 72.

⁹⁹ Ronald Dworkin, "Liberalism", içinde ed.: Michael Sandel, *Liberalism and Its Critics*, Oxford: Basic Blackwell, 1984, ss.62-64; aktaran Mustafa Erdoğan, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1993, s. 73.

¹⁰⁰ Jeremy Waldron, "Siyasî ve Kapsamlı Liberalizm", çev.: Duygu Ak, ed.: Cennet Uslu, *Liberalizm* ..., s. 343.

Kant'ın ahlâk ve siyaset felsefesine göre de, bireylerin kendileri için iyi olan hayat tarzlarını seçebilmeleri, onların özgür olmalarına bağlıdır. *İyi hayatın* ne olduğuna ilişkin cevabı herkes kendi özgür iradesiyle bulmak durumundadır.¹⁰¹ En temel değer olarak özgürlük, bireylerin *iyi hayat* seçmesinde de kendisini gösterecektir. Bu durumda özgür bireyler kendi *iyi hayat*larını seçeceklerdir ve devletin buna müdahalesi, bireylerin özgürlüğüne müdahalesi demek olacaktır. Bu demek oluyor ki, devlet özgürlüğü korumak için tarafsızlığını korumak zorundadır.

*“Devlet iyi insanlar yetiştirmenin aracı değildir. Devlet vatandaşların kendi ‘iyi’lerine sahip olup ona göre yaşamalarına müdahale etmemelidir. Herkesin iyi anlayışı devletten eşit derecede saygı görmelidir. Liberal siyasal söylemdeki nötr devlet özcü değil, prosedürel/biçimsel bir düzlemde haklılaştırılmaktadır.”*¹⁰²

Zühtü Arslan'ın yukarıda belirttiği gibi devlet, nötr halini müdahalesiz kalarak koruyabilecektir. Alan Montefiore, tarafsız olmayı şu şekilde tanımlamaktadır: *“Tarafsız olmak, birisinin çeşitli taraflara eşit derecede yardımda bulunma ya da yardımdan kaçınma konusunda elinden geleni yapmasıdır.”*¹⁰³ Montefiore burada bireysel bir tarafsızlığı tanımlamıştır. Fakat bizim ele aldığımız konu ise devletin tarafsızlığıdır. Bu tarafsızlığı devletin sağlaması gerekmektedir.

Tarafsızlık kendisini bireyin özerkliği konusunda haklılaştırmaktadır. Özerklik, Kant'ın, bireyi başlı başına bir amaç olarak kabul etmesinde kendisini bulmaktadır. Bu görüşe göre *“insan bir araç olamaz, yalnızca bir amaç olabilir.”*¹⁰⁴ Yani bireyler kendileri bir amaçtır ve farklı bireylerin amaçları için bir araç olarak kullanılamazlar. Eğer devlet, tarafsızlığını korumazsa, taraf olduğu bir iyiyi, başka birine dayatarak onu araç haline getirecektir.

¹⁰¹ Erdoğan, *Liberal Toplum ...*, ss. 74-75.

¹⁰² Zühtü Arslan, “Anayasal Devlet ve Siyasal Tarafsızlık”, içinde ed.: E. Fuat Keyman, *Liberalizm, Devlet, Hegemonya*, İstanbul: Everest Yayınları, 2002, s. 153.

¹⁰³ Alan Montefiore (ed.), *Neutrality and Impartiality*, Cambridge: Cambridge University Press, 1975, ss. 5, Aktaran: Arslan, a.g.m., s. 156.

¹⁰⁴ Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev.: İoanna Kuçuradi, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 45; aktaran Yavuz Kılıç, “Kant'ın Etik Görüşünde ‘Değerli Eylem’in Olanağı’”, için *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 22, 2015, s. 97.

Liberallerin devletin tarafsızlığı konusundaki görüşlerinde, bireylerin kendileri hakkında karar verme yetisine sahip olduğu kabulü vardır. Çünkü bireyler, kendileri için neyin iyi olduğunu seçebilirler. Hatta bunu bir devletten çok daha iyi yapabilirler. Bu nedenle devlet bireyler için neyin iyi olduğuna karar verme iddiasından vazgeçmelidir.

Tarafsızlık konusunda başka bir doktrin geliştiren düşünür de John Rawls'dur. Rawls, tarafsızlığı adaletin iyiden önce geldiği savından yola çıkarak haklılaştırmaya çalışmıştır. Kant'ın *özgürlük iyiden önce gelir* savından yola çıkarak geliştirdiği *adalet iyiden önce gelir* ilkesine göre, özerk moral özneler, iki önemli kapasiteye sahiptirler; adalet duygusu ve iyi anlayış kapasitesi.¹⁰⁵ Adalet ilkesi farklı olan iyi anlayışlarını gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Rawls, moral özerkliğe sahip bireylerin bu iyi anlayışlarını ve bunlara dayanan amaçlarını gözden geçirip belirleyebileceklerini vurgular.¹⁰⁶

Devletin tarafsız olması gerektiğini buraya kadar ahlâkî saikler üzerinden açıkladık. Fakat devletin tarafsızlığı ekonomik saikler de içermektedir. Liberal teorisinin, devletin ekonomik alanda bir aktör olmasına karşı olmasının sebeplerinden birisi de, esasında budur. Robert Nozick'in, minimal devleti savunurken bu yaklaşımı da göz önüne aldığını görmekteyiz. Nozick'e göre, toplumun belli bir kesimi tarafından kullanılmasını önlemek maksadıyla devleti güçlendirmek, onu, mevki sahibi bir kişiye arzu ettiği bir şeyi teklif edebilen herkese yolsuzluk için daha değerli ve daha çekici bir ödül haline getirir.¹⁰⁷ Burada Nozick, minimal olmayan bir devletin taraflı olarak güçlenmesi sonucu devlet makamlarının birer yolsuzluk aracı olacağına dikkat çekmektedir. Ekonomik bir güç olarak devleti kullanmak isteyenler devletin gücünü tek taraflı kullanarak tarafsızlığına helal getireceklerdir. Devlet, ekonomide bir aktör olursa, gittikçe daha da fazla taraflı bir aygıt haline gelecektir.

Devlet, çeşitli düzenlemelerle toplumun daha sağlıklı ve güvenilir bir ortamda yaşanmasını sağlamaktadır. Anarşist liberallerin devletin her türlü müdahalesini

¹⁰⁵ John Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford: Oxford University Press, 1972, ss. 560-567; aktaran Arslan, a.g.m., s. 159.

¹⁰⁶ Rawls, a.g.e., s.561, aktaran Arslan, a.g.m., s. 160.

¹⁰⁷ Robert Nozick, *Anarşi, Devlet ve Ütopya*, çev.: Alişan Oktay, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, s. 344.

tarafsızlığa müdahale olarak nitelendirmesine karşın Nozick, her yasak uygulamasının devleti taraflı kılmayacağını belirtmektedir. Nozick bunu adalet ilkesini temele alarak şu şekilde anlatmaktadır:

“İnsanlara farklı menfaatler getiren her yasak uygulaması devleti taraflı kılmaz. Bazı erkeklerin potansiyel tecavüzcü olduğunu ve hiçbir kadının ise erkeklere veya hemcinslerine karşı potansiyel tecavüzcü olmadığını varsayalım. Tecavüze getirilecek bir yasaklama taraflı bir yasaklama mı olacaktır? Hipotez olarak, insanlara farklı menfaatler getirecektir, fakat tecavüzcülerin, yasaklamaların, cinsiyetler arasında ayrımcılık getirdiğine dair şikâyetleri gülünç olacaktır. Tecavüzü yasaklamak için bağımsız bir sebep bulunmaktadır. (Bu sebep şudur) İnsanların vücutlarını kontrol etme, cinsel ilişkiye girecekleri partnerlerini seçme ve fiziksel zorlamaya ve tehdide karşı emniyette olma hakkı vardır. Bağımsız olarak mazur gösterilebilen bir yasaklamanın farklı kişileri farklı olarak etkilemesi, onu tarafsız olmamakla suçlamak için bir sebep teşkil etmez. Kurumsallaştığı, kendisini mazur gösteren sebeplere uyduğu ve farklı menfaatler sağlamak üzere kullanılmadığı sürece. Bir yasaklamanın veya kuralın tarafsız olmadığını iddia etmek onun adaletsiz olduğunu iddia etmek anlamına gelir.”¹⁰⁸

Adalet sınırları içerisinde ve hak ihlali olmadığı sürece yapılan kurallar devletin tarafsızlığını zedeleyici şeyler olmayacaktır.

Tarafsızlık konusunda, burada yer vereceğimiz son konu *modus vivendi* liberalizmi olacaktır. Buna göre, insanlar arasındaki farklılıklar ve bunun ortaya çıkardığı anlaşmazlıklar bir çözüme kavuşturulamazlar. Bunun için bir ortak iyi arayışından vazgeçilmeli ve onun yerine tüm farklılıklarla, barış içerisinde yaşanacak bir düzlem oluşturacak sözleşme anlayışına başvurulmalıdır. Liberal devleti tarafsız bir zemin-den hareketle temellendirmeye girişen yaklaşımlardan hem en eski olanlarından hem de en parlak girişimlerden biri *modus vivendi* liberalizmidir.¹⁰⁹ *Modus vivendi* kavramı, farklı fikir ve inançlara sahip insanlar veya insan gruplarının birlikte yaşamala-

¹⁰⁸ Nozick, *a.g.e.*, s. 345.

¹⁰⁹ Cennet Uslu, “Liberal Tarafsızlık ve Modus Vivendi”, *Journal of Turkish Studies* 9, 2014, erişim: http://www.turkishstudies.net/Makaleler/788272642_86UsluCennet-sos-1539-1556.pdf, 26.07.2016, s. 1543.

rına veya çalışmalarına imkân veren bir düzenleme olarak tanımlanmaktadır. Esasında uluslararası ilişkiler alanında kullanılan bu terim, siyaset teorisine geçişle birlikte siyasî yapının ilkelerini düzenleyecek ve meşruiyetini inşa edecek bir tür sosyal sözleşme anlamında kullanılmaya başlanmıştır.¹¹⁰ Gray'e göre *modus vivendi* farklı yaşam biçimlerinin bir arada iyi bir şekilde yaşayabilmelerinin koşullarını bulmayı amaçlar.¹¹¹ Bu farklı yaşam biçimleri arasında herhangi bir değer sıralaması yapılamaz. Ayrıca belirtmeli ki *modus vivendi* çatışan değerleri uzlaştırmaya çalışmamaktadır. *Modus vivendi* yaklaşımı insanlara birtakım iyileri temin etmeyi değil, birtakım kötülüklerden korumayı temin eder.¹¹² Siyasî liberalizmin bize sunduğu bu anlayışa karşın kapsamlı liberalizm, çeşitli kapsamlı teoriler yoluyla farklı siyasî toplum modelleri sunmaktadır. Oysa bu, bu çalışmanın yazarına göre eksik bir çözüm olacaktır. Bunun yerine siyasî liberalizmin sunduğu (*modus vivendi*) sistem temel olarak, liberal veya değil, herhangi bir mutlak ahlâk anlayışı yerine, araçsal bir akıl ile belirlenebilen bir sözleşme ahlâkını kabul etmeyi önermektedir.¹¹³

Liberal devletin tarafsızlığı konusunda, yukarıda da gördüğümüz üzere, farklı temellerle açıklamaya çalışılan farklı görüşler mevcuttur. Fakat unutulmamalıdır ki bu çeşitli temellendirmelerin tek bir ortak amacı vardır, o da, devletin tarafsız olması gerektiği noktasındaki kabulleridir. Zaten, 16. yüzyıldan beri liberal düşüncede çözümlü araştırılan *iki* temel problem mevcuttur.¹¹⁴ *İlki* devlet güçlerine bazı ahlâkî sınırlar tayin etmek zorunluluğudur. Hikmet-i hükümet teorilerinin aksine liberal düşünürler, devletlerin yapmaktan men edilmesi gereken bazı şeyler olduğunu savunmuşlardır. *İkinci* problem, makul insanların iyi hayatın doğası hakkında uyuşmama ve farklı düşünme eğiliminde olduklarının farkındalığının yükselmesinden kaynaklandı. Bu problemten ilki yukarıda ele alınan devletin sınırlılığı problemiyken ikincisi ise devletin tarafsızlığı problemidir.

¹¹⁰ Uslu, "Liberal Tarafsızlık...", ss. 1544.

¹¹¹ John Gray, *Liberalizmin İki Yüzü*, çev.: Koray Değirmenci, Ankara: Dost Kitabevi, 2003, ss.11-12.

¹¹² Uslu, "Liberal Tarafsızlık...", ss. 1551.

¹¹³ Uslu, "Liberal Tarafsızlık...", s. 1553.

¹¹⁴ Charles Larmore, "Siyasî Liberalizm", çev.: Cennet Uslu, içinde ed.: Uslu, *Liberalizm ...*, s. 364.

İKİNCİ BÖLÜM

MERKEZ SAĞ GELENEK

Türkiye'nin siyasî hayatı incelendiğinde iki siyasî geleneğin görmezden gelinmesi, değerlendirilmemesi mümkün değildir. Bunlardan birisi Kemalizm diğeri ise onun karşısında yer almış olan merkez sağ gelenektir. Türkiye'nin siyasî tarihi adeta bu iki gelenek üzerinden yazılmıştır. Çünkü ilki yani Kemalizm, cumhuriyetin kurucu değerlerini oluşturmuş ve özellikle ilk yıllarda oluşturduğu sistem ile birlikte hâlâ neredeyse yüz yıl geçmesine rağmen ülke, bu geleneğin bazı değerleri üzerinde hareket etmektedir. Diğeri ise bu kuruluş değerlerini oluşturan Kemalizm'e karşı muhalif bir ses olarak kendisini var etmiş ve buna ilave olarak sistemin kendisine muhalif olmasına rağmen de 68 yıllık çok partili hayatın 40 yılını tek başına iktidar, yaklaşık 14 yıl da koalisyon hükümetlerinde koalisyon ortağı olmak üzere toplam 54 yılında başrolde olmayı başarabilmiş, bu süreçte ülkede önemli adımların öncüsü olmuş bir gelenektir.

Türkiye'nin siyasal hayatında çok önemli bir yere sahip olan merkez sağ gelenek hakkındaki çalışmalarda eksikliğe sebep olan bir tutum üzerinde özellikle durulmalıdır. Türkiye'de merkez sağ geleneğe dair çalışmaların çoğu, bu geleneği, daha genel ve geniş bir anlamı içeren *Türk sağ* veya *sağ siyaset* kavramları ile açıklama eğilimindedir. Bunda daha çok, merkez sağ geleneğin, neredeyse sadece sosyalist ve/veya Kemalist gelenekten gelen kişilerce çalışılmış olması etkilidir. Merkez sağın, sadece sol veya Kemalist jargon ile anlatılmaya çalışılması hem yetersiz kalmakta hem de yanlışlığa neden olmaktadır. “*Türkiye’de sol kendisini sağın olmadığı her şey olarak kabul ettiği*”¹¹⁵ için merkez sağ geleneği de sol karşısında olan herhangi bir düşünce/ideoloji/akım/gelenek olarak aynı çuvalın içerisinde değerlendirmektedir. Bu çalışmalarda sağ siyasetin *klasik üçleme* şeklinde tarif edilebilecek olan üç ideolojik unsuru kullanılmaktadır. Bunlar *milliyetçilik*, *muhafazakârlık* ve *İslâmcılıktır*. Geniş anlamıyla Türk sağını tarif etmek için kullanılan bu üç ideolojik unsur merkez sağ açıklamada yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle merkez sağ geleneğin ideolojik

¹¹⁵ Ömer Çaha, *Dört Akım Dört Siyaset*, Ankara: Orion Kitabevi, 2007, s. 95.

unsurları belirlenirken bu *klasik üçlemeye* ilave olarak *görmezden gelinen* dördüncü ideolojik unsur olarak da *liberalizm* eklenmelidir.

Türkiye’de merkez sağ geleneğin kendine özgü hem tarihsel hem de ideolojik bir arka planı bulunmaktadır. Bu arka planda geniş anlamıyla Türk sağından ayrı olarak *liberalizmi* de içerisinde barındıran bir gerçeklik bulunmaktadır. Tam olarak bu bölümde de Türkiye’de merkez sağın hem tarihsel hem de ideolojik süreçte liberalizmle olan ilişkisi ortaya konmaya çalışılacaktır.

I. Merkez Sağ Kavramı

Merkez sağ kavramını açıklığa kavuşturmak için önce *sağ-sol* ayrımı üzerinde durmakta yarar olduğu düşünülmektedir. Bu kavramsallaştırmanın tarihi, Fransa’da devrim sonrası meclisteki oturma düzenine dayanır. Toplantıda kralı destekleyenler meclis başkanına göre sağda, devrim destekçileri ise solda oturmuşlar ve buradan hareketle bugüne kadar gelenekçi-yenilikçi ayrımı sağcı-solcu ayrımı şeklinde ifade edilegelmiştir.

Sağ-sol ayrımının Türkiye’deki tecessümü daha farklı olmuştur. Bu konuda İdris Küçükömer’in meşhur çalışması¹¹⁶ konuya önemli bir açıklık getirmektedir. Küçükömer’in buradaki temel tezi, Türkiye’deki sağ-sol ayrımında tarafların isimlendirilmesinde zıtlık olduğu yönündedir. Küçükömer’e göre *Türkiye’de sağ aslında sol, sol ise aslında sağdır*. Buradaki tezini elbette ki sağ ve solun temsilcileri ve bu temsilcilerin politikalarına bakarak yapmaktadır. Çünkü sağ, Batı’da daha laik ve bürokratik geleneği temsil ederken; sol daha çok halk destekli hareketleri temsil etmektedir. Küçükömer, ilerlemeyi, Türkiye’de geniş halk kitlelerinin ve onun temsilcilerinin yüklendiğini düşünmüştür. Aslında Batı’da sola ait olan bu özelliğin Türkiye’de sağ hareketlerde görüldüğünü belirterek Türkiye’de sağın aslında sol olduğunu iddia etmiştir. Bunun için sağ-sol konusu ele alındığı vakit bunun Türkiye ölçeğinde ele alındığının özellikle belirtilmesi büyük önem arz etmektedir.

¹¹⁶ İdris Küçükömer, *Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul: Profil Yayıncılık, 2009.

Merkez sağ gelenek üzerine Türkiye’de çalışmalar ya yetersiz ya da tek bir perspektifle kaleme alınmış durumda. Bununla birlikte merkez sağ daha çok sağ siyaset tanımlamasıyla benzer şekilde verilmekte ve sağ siyasetten çok da ayırt edilmekten aktarılmaktadır. Bu da karşımıza, merkez sağ tanımlaması olarak sunulan şeyin sağ siyaset tanımlamasından hiç de farklı olmayan bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Oysa sağ siyaset, birlikte düşünülemeyecek oranda farklılıkları barındıran geniş bir alandır. Bunun içerisinde milliyetçilik, muhafazakârlık, İslâmcılık gibi farklı ideolojik tandanslar bulunmaktadır. Merkez sağ gelenek geniş anlamdaki Türk sağından farklı olarak merkeze yani liberalizme yakınlığı ifade etmek için kullanılmalıdır. Bu nedenle merkez sağ gelenek için liberalizm unsurunu da belirtmek gerekir. Bu açıdan merkez sağ gelenekten bahsedilirken genel olarak sağ siyaset veya Türk sağı gibi ifadeler kullanmaktan kaçınmak gerekir.

Öncelikle, *merkez sağ tabiri ile sağın merkezi mi, yoksa merkezin sağ mı* kastedildiğine açıklık getirilmesi gerekir. Zira bu soruya verilen cevaba göre farklı sonuçlarla karşılaşılacaktır. Verilen cevabın ne olduğu bizi merkez sağ gelenek hakkında daha net ve doğru bilgilere ulaştıracaktır. Bu açıdan bakıldığında *merkez sağ* ifadesiyle *merkezin sağ* anlaşılmasının daha doğru olacağı düşünülmektedir. Diğer türlü yani *sağın merkezi* muamelesi yapılırsa (ki bu, yukarıda da ifade edildiği gibi, Türkiye’de merkez sağ çalışanların önemli bir kısmının yaptığı şeydir) merkez sağ geleneğin yeterince iyi anlaşılmasına veya yanlış anlaşılmasına sebep olacaktır. Merkez sağ gelenek, eğer, sıkça yapıldığı gibi *sağın merkezindeymiş* gibi ele alınırsa, milliyetçiliğin, İslâmcılığın ve muhafazakârlığın bir sentezi şeklinde bir tanımlama dışına çıkmak mümkün olamayacaktır. Nitekim böyle de olmuştur. Merkez sağ gelenekten bahsedilirken sanki sadece Türk sağının farklı tandanslarını içerisinde barındıran bir sentezmiş gibi söz edilmekte. Merkez sağ gelenek ve temsilcisi olan siyasî partiler, sağ siyasetin milliyetçi, İslâmcı ve muhafazakâr değerleri ile beraber merkezdeki liberal unsurları da barındırarak “*liberal demokrasiyi çok daha benimser ve içselleştirir*”¹¹⁷ Bu yönüyle sağın merkeze yani liberalizme yaklaşmış olan geleneğidir.

¹¹⁷ Tanel Demirel, *Türkiye'nin Düşünce Atlası Projesi Seminerleri - Prof. Dr. Tanel DEMİREL* erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=LWSidTWLPgY&t=3841s>, 10.04.2018.

Liberalizmi sağ veya sol siyasetten herhangi birisinin içerisinde saymak çok da mümkün değildir. Bu nedenle *merkeze* liberalizmin alınması düşünülebilir. Nitekim sağ-sol kavramının çıkışındaki oturma düzeninde, kavramın belirleyicisi olan meclis başkanı yani *merkez*dir. Burada meclis başkanının, tarafsızlığı ve eşit mesafede olmayı temsil ettiği göz önünde bulundurulursa, liberalizmin değerlendirilmesi gereken noktanın, tam olarak burası olduğu söylenebilir. Bu nedenle sağ ve sol gelelekteki partiler *merkeze* yani liberalizme yaklaştıkça *merkez sağ* veya *merkez sol* adını almaktadır.

Merkez sağ gelenek üzerine yapılmış çalışmalar incelendiğinde tanımlamalardaki benzerlik dikkat çeker. Nuray Mert *merkez sağ* kavramsallaştırmasını kullanmakta ve Türkiye'nin iki ana siyasî akımını Kemalizm ile birlikte merkez sağın oluşturduğunu kabul etmektedir.¹¹⁸ Bununla birlikte Mert, merkez sağ geleneği *birinci sınıf vatandaş* olabilme gayreti içerisindeki politikalarla açıklıyor.¹¹⁹ Mert'in bu tanımı merkez sağ geleneğin karşısındaki geleneğin yani Kemalizm'in baskıcılığının farkında olarak veya olmayarak ortaya koymaktadır. Bununla birlikte dikkat edilmeyen nokta merkez sağ gelenek, *birinci sınıf vatandaş* olma gayreti veya *makbul vatandaş*¹²⁰ olma çabası değildir. Aksine merkez sağ geleneğin temel amacı vatandaş olma gayreti değil (halk ve vatandaş ayrımı yapılacaksa eğer) *halk* olarak kabul edilmektir. Gerek siyasî partilerin gerekse parti taraftarlarının asıl amacı daha çok budur. Çünkü zaten devleti, halkı dönüştürücü bir aygıt olarak gören Kemalizm ve temsilcilerine olan karşı duruşun temelinde de bu düşünce yatmaktadır. Zira *halk* dönüştürülmek değil *kendi* olarak kalmak istiyor. Fakat merkez sağ geleneği tanımlamaya ve anlamlandırmaya çalışan sol veya Kemalist düşünürler bu realiteyi görememektedir.

Hasan Bülent Kahraman, AK Parti hakkındaki söyleşisinde, bu çizginin yoktan var olmuş, yepyeni bir parti olmadığını ve bir geleneğin uzantısı olduğunu söy-

¹¹⁸ Nuray Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, İstanbul: Selis Kitaplar, 2007, ss. 18-19.

¹¹⁹ Mert, *a.g.e.*, s. 45.

¹²⁰ Füsun Üstel'in Türkiye'de II. Meşrutiyet'ten bu yana devletin yetiştirmeyi hedeflediği insan tipi için kullanmış olduğu bir tabir. Füsun Üstel, *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde*, İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Baskı, 2014.

lemekte ve “*bu gelenek, genel olarak Türk sağı diye adlandırdığımız gelenektir*”¹²¹ demektedir. Kahraman da burada sadece bir Türk sağı resmi çizmekte ve merkez sağ partileri de orada saymaktadır. Kahraman, Türk sağını, 1839’dan, 1876’dan, 1908’den ve tabii ki 1923’ten beri, bu dört temel dönemde ortaya çıkmış olan aydınlar, askeriye ve bürokrasinin ittifakı olarak adlandırdığı *tarihsel blok*¹²² karşısında konumlandırmaktadır. Kahraman’ın *tarihsel blok* dediği gelenek bu çalışmada Kemalizm geleneği olarak adlandırılan gelenekle örtüşmektedir. Kemalizm’in cumhuriyet öncesi dayanaklarını da içine alacak şekilde ifade etmektedir. İşaret edildiği üzere merkez sağ burada da geniş anlamda Türk sağı altında değerlendirerek merkez sağa ayrıca işaret edilmeye ihtiyaç duyulmamıştır.

Türkiye’de sağ siyaset üzerine en çok emek harcayanların başında gelenlerden bir diğer isim ise Tanıl Bora’dır. Bora, merkez sağ geleneğinin varlığını görmezden gelmemekte ve kabul etmektedir. Fakat Bora da merkez sağ tanımlarken genel olarak sağ siyasetin özelliklerini veri almayı tercih etmiştir. Bora, Türk sağının milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslâmcılık olarak üç hâlinin olduğunu ileri sürer.¹²³ Tıpkı maddenin katı, sıvı ve gaz hâlleri gibi. Yani birbirine dönüşebilir hâller olduğunu kabul etmektedir. Bora, burada sağ siyaseti bu şekilde göstererek tek bir madde olarak ele almıştır. Yani aynı şekilde merkez sağ geleneği, sadece Türk sağının üç ideolojik bileşeni üzerinden açıklamayla yetinmiştir.

Merkez sağ gelenek üzerine önemli tespitler yapan bir diğer isim ise Ömer Çaha’dır. Çaha, merkez sağın, sağ siyaset içerisinde ayrı bir öneme sahip olduğunu ve sık bir şekilde sadece sağ siyaset içerisinde değerlendirmenin yetersiz olduğunu düşünmektedir. Çok partili hayatta Türk siyasetinin nirengi noktasını oluşturan siyaset anlayışının merkez sağ siyaset olduğunu söyler ve sınırlı devlet, millet egemenliği, serbest piyasa ekonomisi ile temel hak ve hürriyetlerin bu siyaset anlayışının ana hatlarını oluşturduğunu vurgular.¹²⁴

Merkez sağ gelenek karşısında Kemalizm, statükoyu temsil ederken “*merkez sağ, statükodan duyulan rahatsızlığı dile getiren bir muhalefet ve protesto hareketi*

¹²¹ Hasan Bülent Kahraman, *AKP ve Türk Sağı*, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2009, s. 10.

¹²² Kahraman, *a.g.e.*, s. 5.

¹²³ Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hâli*, İstanbul: Birikim Kitapları, 2015, s. 8.

¹²⁴ Ömer Çaha, *Türkiye’de Seçmen Davranışı ve Siyasi Partiler*, Ankara: Orion Kitabevi, 2008, s. 249.

olma özelliğini barındırmaktadır.”¹²⁵ Bu, Türkiye’nin siyasal hayatı incelendiğinde rahat bir şekilde tespit edilecektir. İktidar ve ana muhalefet konumundaki siyasî partiler dahi gözlemlense bu iki geleneğin yarıştığı açık bir şekilde görülür. Bu nedenle de sağ ve sol siyaset söylemi Türkiye’deki esas mücadeleyi tam olarak karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Türkiye’de siyasî gelenek bakımından bir ayırım yapılacaksa bu daha dar çerçeveli olarak merkez sağ gelenek ile Kemalizm geleneğidir. Çünkü sağ siyaset içerisinde sayılabilecek ama aslında Kemalist söylemden farklı pek de bir şey söylemeyen bazı milliyetçi kişiler veya gruplar vardır.

Merkez sağ gelenek ayrıca bir tür kendini kabullendirme mücadelesidir. Kendisini cumhuriyetin kurucusu konumunda gören Kemalist grubun, kendisi dışındakileri dışlamasına karşı verilen bir mücadele söz konusudur. Merkez sağ bu mücadeleyi verirken farklı değerler edinmiştir: Devletçi bir ekonomi yerine piyasa ekonomisini benimsemiş ve bununla birlikte kalkınmacı bir yol da izlemiştir. Sert ve dışlayıcı bir milliyetçilik yerine daha kültürel bir milliyetçiliği özümsemiştir. Muhafazakâr ve pragmatist bir tutum sergilemiştir. Modernleşme düşüncesine karşılık modernlik/modernite taraftarı olmuştur. Laikliği toplumu sekülerleştirme projesi olarak kullanmak yerine din özgürlüğü şeklinde yorumlamış ve öyle tatbik etmiştir. Ayrıca merkezden çok *çevreyi** ve çevredekileri temsil etmiştir.

II. Tarihsel Süreçte Merkez Sağ ve Liberalizm

Kavram olarak *merkez sağ*, dünyada yükselen *Yeni Sağ* siyaset anlayışının Türkiye’de almış olduğu isimdir. 80’li yıllarda dünya, yeni sağ dönemine girmiştir.¹²⁶ Yeni sağ ekonomik, sosyal, siyasal ve yönetsel boyutları olan kapsamlı bir dönüşümü simgeler.¹²⁷ Devletin ekonomiye ve toplumsal yaşama müdahalelerini özgürlüklerin kısıtlayıcısı, bu alanların tümüyle piyasa mekanizmalarına bırakılmala-

¹²⁵ Tanel Demirel, “Türkiye’de Merkez Sağ ve Muhafazakârlık”, içinde *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı: 34, 2004, s. 68.

* Şerif Mardin’in Türkiye’nin siyasal ve toplumsal yapısını analiz etmede kullanmış olduğu merkez-çevre kuramında işaret ettiği “çevre” kastedilmektedir. Bunun için bkz: Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

¹²⁶ Christos Teazis, *İkincilerin Cumhuriyeti*, İstanbul: Mızrak Yayınları, 2. Baskı, 2011, s. 151.

¹²⁷ A. Şinasi Aksoy, “Yeni Sağ, Kamu Yönetimi ve Yerel Yönetim: Eleştirel Bir Yaklaşım”, içinde *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Sayı 7/1, 1988, s. 4.

rını ise demokrasi ve özgürlüklerin ön koşulu olarak kabul eden söz konusu anlayış, 1970'lerin krizinin ve 1979-1981 yılları arasında yaşanan İkinci Petrol şokuyla, daha da ağırlaşmasıyla birlikte aynı dönemde iktidara gelen İngiltere'de Thatcher ve ABD'de Reagan hükümetlerinin ürünüdür.¹²⁸ 1979'da Birleşik Krallık'ta iktidara gelen Margaret Thatcher ve 1981'de Amerika Birleşik Devletleri'nde iktidara gelen Ronald Reagan ile birlikte ortaya çıkan *Yeni Sağ* hareketin Türkiye'de Turgut Özal ile birlikte kendisini göstermesi sonrasında merkez sağ kavramı literatüre girmeye başlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde Reagan, İngiltere'de Thatcher, Türkiye'de ise Özal, Yeni sağ politikalarının uygulayıcıları olmuştur.¹²⁹ *Yeni Sağ* siyaset, dünya-da liberalizm ile muhafazakârlığın bileşimi üzerine oturmuş olan yeni bir akımın ismi olarak kullanılmıştır. *Yeni Sağ* olarak dillendirilen bu yeni model Türkiye'de *merkez sağ* adını almıştır.

Türkiye'de merkez sağ çizgi Demokrat Parti ile başlar.¹³⁰ Fakat merkez sağ geleneğin fikrî arka planı cumhuriyet öncesine götürülebilir. Fikrî olarak İttihat Terakki'nin içerisinde bu düşünceye ulaşılabilir. İttihat ve Terakki'nin kendi içerisindeki ayırmadan itibaren başlayan süreç çeşitli siyasî partiler aracılığıyla bugüne gelmiştir. O dönemden itibaren merkezîyetçiliğin ve dışlayıcılığın karşısında yer alan gelenekte liberalizm kendisini az veya çok hep göstermiştir. Bu geleneğin bugüne gelmesi ve Türkiye'nin siyasî kültüründe bu kadar büyük bir etkiye sahip olmasında önemli siyasî partilerin katkısı olmuştur. Fikrî anlamda bu gelenek, İttihat Terakki içerisindeki ayırmada kendisini konumlandıran Prens Sabahaddin'e ve onun fikirlerine dayandırılabilir. İttihat ve Terakki içerisinde Ahmet Rıza'nın başını çektiği merkezîyetçi düşünceye karşı Prens Sabahaddin adem-i merkezîyetçiliği savunmuştur. O, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından asla kabul görmeyen adem-i merkezîyet ilkesini, azınlıkların milliyetçilik sorununu çözecek ve ancak bu yolla İmparatorluğun bütünlüğünü koruyacak bir alternatif olarak düşünmüştür.¹³¹ Birey merkezli düşünce-

¹²⁸ Ali Ekber Doğan, *Birikimin Hamalları*, Ankara: Donkişot Yayınları, 2002, s. 41; aktaran Ceyhun Haydaroğlu ve Satı Tatlısu, "Turgut Özal Dönemi Yeni Sağ Devlet ve Ekonomik Liberalizm: Devlet ve Piyasa İlişkisinin Politik Ekonomisi", içinde *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 1, 2016, s. 31.

¹²⁹ Haydaroğlu ve Tatlısu, a.g.m., ss. 32-33.

¹³⁰ Hüseyin Çavuşoğlu, "Türk Siyasi Hayatında Merkez Sağ Çizginin Tarihi", içinde *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, 2009, s. 265.

¹³¹ Rukiye Akkaya, *Prens Sabahaddin*, Ankara: Liberte Yayınları, 2005. s. 30.

lerine ilaveten ekonomik olarak da hür teşebbüsü yani piyasa ekonomisini savunmuştur. İttihat ve Terakki içerisindeki fikrî düzlemdeki bu ayrılık daha sonra somutlaşmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yaşanan gerginlik, Sabahaddin Bey'i taraftarlarını toplamaya ve örgütlü mücadeleye sevk eder.¹³² Bu amaçla, *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*, 1906'da Paris'te kurulmuştur.¹³³ Bu Cemiyet'i daha sonra Ahrar Fırkası adında bir parti izleyecektir. Parti, Eylül-1908'de, İstanbul'da Prens'in verdiği konferanslardan etkilenen gençler tarafından kurulmuştur.¹³⁴ Liberal-muhafazakâr kimliğin tohumlarını da Ahrar Fırkası ile başlayan siyasî oluşumda buluyoruz.¹³⁵ Aktif olarak siyasete dahil olamayan Prens Sabahaddin bu partinin fikir babası olarak kalmış ve anılmıştır.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı da Türkiye'deki ikili siyasî anlayışın ortaya çıkışında merkez sağ geleneğin temelleri arasında saymak gerekir. 1911 yılında İttihat Terakki'ye karşı olarak farklı partilerin birleşmesiyle oluşmuş olan bu partinin görüşleri de Prens Sabahaddin'e dayanır. Otoriter ve merkezîyetçi İttihat Terakki'ye karşı Hürriyet ve İtilâf daha özgürlükçü/liberal bir çizgiyi benimsemiştir.¹³⁶ Örneğin, İttihat ve Terakki'nin kuvvet kullanarak hâkim Türk unsurun önderliğinde siyasî birliği sağlama meyline karşılık Hürriyet ve İtilâf, bunun yeni haklarla ve ikna yolu ile gerçekleştirebileceğine inanmaktaydı.¹³⁷ Türkiye'de Hürriyet ve İtilâf'tan sonra kurulan tüm partiler, bu iki kökten derin bir şekilde etkilenmişler ve bu iki partiden birinin devamı niteliğinde olmuşlardır.¹³⁸

Birinci Meclis içerisinde de ikili bir yapı kendisini göstermiştir. 23 Nisan 1920'de kurulan Büyük Millet Meclisi kurulduktan sonra yaşanan gelişmelerle meclis içerisinde bazı *tartışmalar** ortaya çıkmış ve bu da gruplaşmalara sebep olmuştur. Birinci Meclis'te, tutanaklara da yansıyan asıl tartışmalar özellikle 10 Mayıs 1921'de, meclis içinde, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliği altında Anadolu ve Rume-

¹³² Akkaya, *a.g.e.*, s. 33.

¹³³ Akkaya, *a.g.e.*, s. 33.

¹³⁴ Akkaya, *a.g.e.*, s. 45.

¹³⁵ Abdullah Manaz, *Siyasal İslamcılık - 2: Türkiye'de Siyasal İslamcılık*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2008, s. 273; aktaran Teazis, *a.g.e.*, s. 178.

¹³⁶ Cemal Fedayi, *Siyaset Bilimi*, Ankara: Kadim Yayınları, 4. Baskı, 2014, s. 61.

¹³⁷ Ali Birinci, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", içinde *İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı, s. 508.

¹³⁸ Fedayi, *a.g.e.*, s. 61.

* Bu tartışmalar ve İkinci Grup hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İstanbul: İletişim Yayınları, 7. Baskı, 2015.

li Müdafaa-i Hukuk Grubu (Birinci Grup) adıyla bir iktidar grubunun kurulmasından sonra yoğunluk kazanmıştır.¹³⁹ İktidar grubu olan Birinci Grup'a karşı, bu grup içerisinde bulunmayan milletvekillerinin bir bölümü “*örgütsüz olarak mücadele ettikten sonra 1922 Temmuz’unda İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu (İkinci Grup) adıyla örgütlenmiştir.*”¹⁴⁰ İkinci Grup milletin ve meclisin hak ve hâkimiyetini müdafaa için ... ve otokrat şef usulü idareye karşı *teessüs** etmiştir.¹⁴¹ [M]eclis egemenliğine dayanarak, fiilen oluşabilecek her türlü kişisel yönetime karşı tepki geliştirmiş, meclis üstünlüğü ve bu gücün üzerinde yetkili makam tanımamak konusunda olağanüstü duruyarlı davranmıştır.¹⁴² Yani İkinci Grup, meclis içerisinde oluşmaya başlayan -Kemalizm’in ilk izleri olan- otoriterleşme ve tek adamlık rejimine karşı muhalefet etmek ve ona karşı olarak ortaya çıkmıştır. Otoriterleşme ve tek adamlığa karşı bu çıkış aslında liberal demokrasinin de bir anlamda savunusunu içerisinde barındırması açısından önemlidir. Bu karşı çıkış, bugünkü merkez sağ geleneğin meclis içerisinde başlayan mücadelesinin temelini oluşturmaktadır.

Birinci Meclis’teki İkinci Grup’u, cumhuriyetin ilanından sonra Kazım Karabekir ve Rauf Orbay öncülüğünde kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) izleyecektir. Bu fırka da kendisini aşırı merkezîyetçiliğin karşısında yerleştirmiş ve birey temalı düşünceler üzerine inşa etmiştir. Bu durum *Nutuk*’ta da Mustafa Kemal tarafından da şu şekilde dile getirilmektedir: “‘*Fırka efkâr ve i’tikadât-ı diniyeye hürmetkârdır’ düstûrunu bayrak olarak eline alan zevâtın hüsn-i niyete intizar olunabilir midir?*”¹⁴³ Düşünce ve inançlara saygılı olmak cumhuriyet rejimi tarafından iyi niyet kabul edilmemiş ve kısa bir süre sonra da TCF’nin kapatılması için ileri sürülen sebeplerden birisi de programındaki bu ifade gösterilmiştir. Sadece 6 ay yaşayabilmiş olan bu partiden sonra da 1930 yılında, Serbest Cumhuriyet Fırkası

¹³⁹ Ahmet Demirel, “Millî Mücadele Döneminde Birinci Meclis’teki Liberal Fikirler ve Tartışmalar”, içinde editör: Murat Yılmaz, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Liberalizm*, Cilt: 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 164.

¹⁴⁰ Ahmet Demirel, a.g.m., s. 164.

* Teessüs etmek: Kurulmak, ortaya çıkmak.

¹⁴¹ Salahattin Köseoğlu, “Birinci Büyük Millet Meclisi’nde İkinci Grup - 2”, içinde Ahmet Demirel, *İkinci Grup’un Kurucularından Salahattin Köseoğlu’nun Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 298. Yazı ilk olarak 1946 yılında *Mesuliyet* dergisinde yayınlanmıştır: Salahattin Köseoğlu, “Birinci Büyük Millet Meclisi’nde İkinci Grup - 2” içinde *Mesuliyet Dergisi*, Sayı: 2, 24 Temmuz 1946, ss. 10-12.

¹⁴² Demirel, *Birinci Meclis’te ...*, ss. 395-396.

¹⁴³ Mustafa Kemal, *Nutuk*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016, ss. 748-749.

(SCF), Fethi Okyar başkanlığında kurulmuştur. Parti, buhran koşullarında hayatları zorlaşan kitlelerin taleplerini liberal bir program etrafında yansıtmıştır.¹⁴⁴ TCF ile benzer değerler etrafında kurulan SCF'nin ömrü daha kısa sürmüştür. Çeşitli kaynaklardan da ulaşılabilmekle beraber Fethi Okyar'ın anılarında¹⁴⁵ belirtildiği üzere Mustafa Kemal tarafından Fethi Okyar'a kurdurtulan bu parti kısa bir sürede halkın büyük desteğine mazhar olmuştur. Bunun üzerine Mustafa Kemal en başta Fethi Okyar'a verdiği *tarafsız* olacağı sözünü tutmamış ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) genel başkanı olduğunu hatırlayarak kesin taraf olmuştur. Bunun üzerine de parti kapatılmıştır.

Merkez sağ gelenek tek parti döneminde bir figür olarak kalıcı olamamışsa da fikrî anlamda kendisini korumuştur. Bu gelenek kendisini gerçek anlamda 1946 yılında kurulan Demokrat Parti (DP) ile göstermiştir. Kemalist tek parti rejimine karşı liberal unsurları ön plana çıkararak hem demokrasiye vurgu yapmış hem de hak ve özgürlüklerin önemini vurgulamıştır. 1950 yılında da bu tek parti rejimini sonlandırarak iktidara gelmiş ve Türkiye'nin demokrasiye ilk adımını atmıştır. 10 yıl tek başına iktidar olan DP ile merkez sağ gelenek siyasî arenada da kendisini oluşturmaya başlamıştır. DP'den sonra bu geleneğin taşıyıcısı olarak kabul edilmesi gereken bir başka parti de Adalet Partisi (AP) olmuştur. 27 Mayıs darbesinden sonra kurulan AP kendisini DP'nin devamı olarak tanımlamış ve aynı değerler üzerinden liberal unsurlara da vurgu yaparak kurulduktan kısa bir süre sonra iktidar ortağı olmuş akabinde 1965 seçimlerinde de tek başına iktidara gelmiştir. 1971 yılına kadar iktidarda kalan AP, merkez sağ geleneği yaşatan figür olmuştur. 1961 ile 1981 yılları arasında varlığını sürdürmüş olan bu parti 12 Eylül 1980 darbecileri tarafından kapatılan siyasî partilerden birisi olmuştur.

Darbeden sonra merkez sağ gelenek kendisine siyasî arenada yine yer bulmuştur. Bu sefer Anavatan Partisi (ANAP) adı ile kendisini göstermiş. Merkez sağın sürekli darbelere maruz kalması kendisini anti-darbecilik ve demokrasi taraftarı olarak ortaya her seferinden yeniden var etmesini sağlamıştır. Bunu da daha çok liberal

¹⁴⁴ Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 82

¹⁴⁵ Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi?*, İstanbul: Derin Tarih Kültür Yayınları, 2014.

unsurlar üzerinden yapmıştır. Aynı şekilde darbeden sonra kurulan ANAP liberalizmin de etkisiyle hak ve özgürlükler ile piyasa ekonomine dair yapmış olduğu vurgu ile 1983 yılında yapılan seçimde tek başına iktidara gelmiştir. 1991 yılına kadar iktidarda kalmış olan ANAP daha sonra da çeşitli koalisyon hükümetlerinde yer almıştır. Bu dönemde ayrıca Doğru Yol Partisi (DYP) adında başka bir parti de bu geleneğin temsilcisi olmuş ve aynı şekilde çeşitli koalisyon hükümetlerinde ortak olmuştur. 1990'lar merkez sağın hem düşünce anlamında hem de siyasî bir figür olarak en etkisiz olduğu dönemler olmuştur. Merkez sağ gelenek güçlü bir şekilde temsil için 2000'li yılları beklemek zorunda kalmıştır. 28 Şubat darbesinden sonra merkez sağın demokrasi, hak ve özgürlükler vurgusu ile yaşanan 2001 ekonomik krizi ile piyasa ekonomisini de içeren daha özgürlükçü ve liberal söylemlerle 2001 yılında kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) 2002 yılındaki seçimlerle iktidara gelmiş ve merkez sağ geleneğin tekrar güçlenmesini ve etkisini artırmasını sağlamıştır. 2002 yılında iktidara gelen AK Parti hâlen iktidarda olup merkez sağ geleneğin bugüne kadar ki en güçlü figürü olmayı başarmıştır.

Şüphesiz Osmanlı'nın sonundan başlatılan bu süreç içerisinde daha fazla siyasî parti bu geleneğin içerisine dahil edilebilir. Fakat merkez sağın gerçek manada taşıyıcısı olan ve geleneğin önemli bir figürü olarak kendisini gösterip Türkiye'nin siyasî tarihinde etkin bir role sahip olmuş olan partiler yukarıda sayılanlar ile sınırlıdır. İlk çok partili serbest seçimden, 1950'den bu yana, toplam 68 yıllık dönemin 40 yılını tek başına iktidar olarak bu yukarıda adı geçen siyasî partiler (DYP hariç) geçirmiştir.

Türkiye'deki tarihsel süreç içerisinde merkez sağ geleneğin seyrini ve bu gelenek içerisindeki partilerin ortak bazı liberal unsurlara vurgusunu bu şekilde belirlemek mümkündür. Bu geleneğin asıl taşıyıcısı olan bu siyasî partilerin etkileri, farklı yönden ve farklı ölçüde olmuştur. Fakat temelde aynı tabana, aynı fikrî geleneğe dayanmış ve aynı düşünce karşısında kendisini konumlandırmıştır. Merkez sağın bu kısa tarihinde öne çıkarılması gereken en önemli nokta bu geleneğin Kemalizm'in en yoğun şekilde kendisini gösterdiği ve hak ve özgürlüklerin ihlâl edildiği dönemlerde bu partilerin liberal unsurlara yapmış olduğu vurgunun ortak olduğudur. Türkiye'de liberalizmin siyasî arenadaki tarihi merkez sağ ile aynı aktörler üzerinden ilerlemiş

olması bakımından benzerlik gösterir. Liberalizmin Türkiye’deki tarihi yazıldığında da çoğunlukla bu aktörlerin kullanıldığı dikkatleri çekecektir. Bu da liberalizmin, Türkiye’deki siyasî zeminde, merkez sağ geleneğin ideolojik unsurlardan birisi olduğunu kanıtlar niteliktedir.

III. Merkez Sağın İdeolojik Unsurları

Merkez sağ geleneğin tarihî süreçteki yol izleri yukarıda aktarılmaya çalışıldı. Fikrî temelleri cumhuriyet öncesi döneme dayanan bu geleneğin cumhuriyetten sonra da çeşitli aktörlerle bazı ortak değerler ve unsurlar üzerinden varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Tarihsel süreçte statükonun karşısında konumlanması bu geleneğin en dikkat çeken noktalarından birisi olmuştur. Bu tarihî süreçle birlikte bazı ideolojik unsurların da aynı gelenek içerisindeki aktörler üzerinden taşındığını görmekteyiz. Bu unsurlar çoğunlukla *muhafazakârlık*, *milliyetçilik* ve *İslâmcılık* şeklinde ele alınmıştır. *Klasik üçleme* diye nitelendirebileceğimiz bu tanımlama gayreti çoğunlukla Türk sağının ideolojik unsurları olarak ele alınmış bu nedenle de merkez sağ gelenek açısından yetersiz kalmıştır. Türkiye’de merkez sağ tanımlamaya ve anlamaya çalışmanın doğru bir sonuç verebilmesi adına bu *klasik üçlemeye* ilave olarak genellikle görmezden gelinen dördüncü bir unsur yani *liberalizmi* incelemeye dâhil etmek gerekir.

Bu bağlamda merkez sağın ideolojik unsurlarını *muhafazakârlık*, *milliyetçilik* ve *İslâmcılık* ile birlikte *liberalizmi* de dâhil ederek dörtlü bir tasvir çerçevesinde yapmak gerekir. Bunlardan ilk üçü literatürde Türk sağının ideolojik unsurları olarak kullanılması nedeniyle *klasik üçleme* başlığı altında ama yalnızca merkez sağ gelenek özelinde aktartılacak. Bunlara ilave olarak *liberalizm* de merkez sağın Türk sağındaki farklılığını yani merkeze yakınlığını tarif etmek için kullanılması gereken ama *görmezden gelinen ideolojik unsur* olarak ayrıca açıklanacak.

A. Klasik Üçleme

Merkez sağ, işaret edildiği üzere, genellikle sadece Türk sağ/sağ siyaset adıyla ve Türk sağının üç ideolojik unsuru olan *muhafazakârlık*, *milliyetçilik* ve *İslâmcılık* üzerinden anlatılmaya ve anlamlandırılmaya çalışılmaktadır. Bu *üçleme*, *liberalizmi* de içeren merkez sağı tarifte yetersiz kalsa da merkez sağın ideolojik unsurlarındandır. Bu nedenle burada bu üç unsur merkez sağ özelinde açıklanmaya çalışılacaktır.

1. Muhafazakârlık

Merkez sağ geleneğin önemli ideolojik unsurlarından ilki hiç şüphesiz muhafazakârlıktır. Bu gelenek hem ideolojik olarak hem de bir tutum olarak muhafazakâr değerleri barındırmaktadır. Tarih ve geleneğe yapılan vurgu, pragmatizmi, paternalizmi ve topluma bakışları bakımından muhafazakârdırlar. Merkez sağ, bireyi ve bireyin özgürlüklerine vurgularının yanında, daha çok toplumu öne çıkarmaktadırlar. Toplumu bireylerin toplamından ibaret saymaktansa, ona ayrı bir değer atfetmektedir. Tam manası ile organik bir toplum vurgusunun yanında bireyi görmezden geldiğini söylemek de yanlış bir değerlendirme olabilir. Bunu özellikle ANAP'ın ve AK Parti'nin, özelde ise Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan'ın söylemlerinde görmek mümkün. Özal'ın programlarının temelinde *bireycilik* fikri yattığını vurgulaması ve bireylerin temel haklarına yapmış olduğu vurgusu ile Erdoğan'ın sürekli olarak *Yaradılanı Yaradan'dan ötürü severiz* söylemi bireyi önceleyen bir tutum olarak da okunabilir. Örneğin, Özal'ın iktidar olduğu dönemde kaldırılan fikir suçlarını içeren maddelerin özü itibarıyla birey temalı uygulamalar olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte her iki liderin de kendi dönemlerinde, Kürt kökenli vatandaşların Kürtçe konuşmalarının önündeki engellerin kaldırılmasına öncülük etmeleri de örnek verilebilir.

Merkez sağ partilerin, yine muhafazakâr bir özelliği olarak tarihe ve geleneğe verdikleri önem ön plana çıkmaktadır. AK Parti kurulduğu günden bugüne, kendisini, DP ve ANAP'ın devamı niteliğinde göstermekte ve kaynağını geçmişten aldığını söylemektedir. Bununla birlikte sürekli bir medeniyet vurgusu, Osmanlı Devleti'nin mirasçısı olduğuna dair vurgular gelenekselciliğinin birer göstergesidir. Burada gelenek ile ifade edilen daha çok geçmişten gelene verilen ve tecrübeye atfedilen

değerdir. Bununla birlikte merkez sağ açısından gelenek, *değişimsizlik*¹⁴⁶ demek de değildir. Gelenek, İbrahim Kalın'ın ifade ettiği gibi daha çok “*gelene ek, gelmiş olana eklenerek devam eden, geçmişin tekrarından ziyade, önceden gelene eklenerek götürdüğümüz, yaşattığımız şeylerdir.*”¹⁴⁷ Merkez sağ geleneğin gelenekten anladığı ve benimsediği yöntem daha çok budur. Değişime karşı değildir ve zaten Türkiye'deki tedrici gelişimin ve değişimin öncülü daha çok merkez sağ gelenek olmuştur. Merkez sağ gelenek, özellikle Kemalizm'in veya Cumhuriyet ideolojisinin yapmış olduğu, geçmişi yani geleneği tamamen kaldırıp yerine *yeni* olanı koymaya çalışmasını eleştirmektedir. Bu açıdan merkez sağın, gelenek ile ilişkisi, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın romanlarında da sürekli vurguladığı şekliyle, bugünün geçmiş ile var olduğunu ve geçmiş ile ve geçmişe eklenerek *kendi* varlığını yenilediğini ifade eden bir süreç anlamındadır. Bu bakımdan merkez sağın gelenekselciliği, kesinlikle değişime karşı çıkış değildir. Türkiye'de bu şekilde anlaşılması veya bu şekilde dile getirilmesinin sebebi Kemalizm'in, geçmişi tamamen kaldırıp taklit ile bir *yeni* oluşturmak istemesine gösterilen tepkidir. Oysa tepki değişim ile ilgili değil, değişimin nasıl gerçekleştiği ile ilgilidir. Yani tepki Kemalizm'in jakoben ve devrimci değişim yöntemidir.

Bu konuda, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun, Türkiye'nin gelişmesine yönelik önerilerini içeren makalesinde “*ilmî ve felsefî hayatımızın cansızlığı, birikmiş ve toplanmış manevî bir servetin yokluğundandır*”¹⁴⁸ diyerek, yeni kurulan devletin gelişmemesinin sebeplerinden birisi olarak işaret ettiği *servet yokluğundan* kastı, gelenek eksikliğidir. Fındıkoğlu'nun, o gün, bir hata ve eksiklik olarak işaret ettiği nokta, merkez sağın da sürekli olarak yapmış olduğu gelenek vurgusuyla örtüşmektedir.

Merkez sağ gelenekteki ve temsilcisi siyasî partilerdeki muhafazakâr tonlardan bir diğeri de pragmatizmdir. Pragmatizm, eylemin pratik şartlar ve pratik hedefler tarafından, *işleyen* tarafından şekillendirilmesi gerektiği inancıdır.¹⁴⁹ Merkez sağ

¹⁴⁶ Andrew Heywood'un “gelenek” tanımlaması için kullandığı kavram. Bunun için bakınız:

Andrew Heywood, *Siyasetin Temel Kavramları*, çev.: Hayrettin Özler, Ankara: Adres Yayınları, 2. Baskı, Haziran 2015, s. 177.

¹⁴⁷ İbrahim Kalın'ın 2014 yılında *Muhafazakâr Düşünce Sempozyumu*'ndaki konuşmasında kullanmış olduğu ifadedir. Erişim: https://www.youtube.com/watch?v=_PR6eXzr48g&t=578s, 27.12.2016.

¹⁴⁸ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Türkiyede İlmî ve Felsefî Hayatın İnkişafı Şartları”, 1938, s.16.

¹⁴⁹ Heywood, *Siyaset*, s. 62.

partiler siyasî hayatta daha çok pragmatistlerdir. Merkez sağ geleneğin pragmatist olmasında ki etkenin herhangi katı bir ideolojiye sahip olmamaları ile açıklamak mümkündür. Bu açıdan pratik olarak faydasını gördüğü politikayı hayata geçirmekte herhangi bir yanlışlık veya kendisi ile çelişkiye düşebileceği bir husus görmemektedir. Pragmatist olmaları nedeniyle örneğin AK Parti bazen birbirine tamamen zıt siyasî hareketlerle iş birliği içerisine girebiliyor. Örneğin *Barış Süreci (veya Çözüm Süreci)* döneminde BDP (ve HDP) ile görüşmeler gerçekleştirebilirken son birkaç yıldır MHP ile yakın ilişkiler gerçekleştirebilmektedir. Yine ANAP da aynı şekilde pragmatistliği nedeniyle 1987 yılında yapılan referandumda seçimlerde fayda sağlayabilmek adına hiç de demokratik olmayan siyasî yasakların kaldırılmaması yönünde çalışma yürütmüştür. Her iki örnekte de görülen pragmatizmin birer sonucudur.

Merkez sağın muhafazakâr yönlerinden bir diğeri de paternalist devlet anlayışıdır. Paternalizm, devletin kendisini adeta bir baba konumunda görmesi ve o minvalde koruyucu ve kollayıcı olmaya çalışmasıdır. Yani kısaca, “*babacıl veya atavari muamele*.”¹⁵⁰ Bu konuda örnek vermek gerekirse Erdoğan’ın 2013 yılında kızlı-erkekli ev meselesine dair söyledikleri¹⁵¹ ve yine 2012 yılında kürtaj konusunda yapmış olduğu açıklaması¹⁵² ve bunları da muhafazakâr kimliğine atıfla yapması merkez sağın paternalist devlet anlayışına dair reflekslere örnek olarak verilebilir.

2. Milliyetçilik

Merkez sağ geleneğin bir diğer unsuru ise milliyetçiliktir. Merkez sağ geleneğin milliyetçilik anlayışı, esasında, bu geleneği sadece Kemalizm’den değil aynı zamanda Türk sağı içindeki milliyetçi kanattan da ayırt eden bir özelliğidir.

Kemalizm’in milliyetçilik anlayışı *ulusalcılık* olarak da ifade edilmektedir. Kemalist milliyetçilik olarak da adlandırılan Türkiye Cumhuriyeti milliyetçiliği, etnisme temelli değil de pragmatik olarak Anadolu sınırları içerisinde kalan toprak parça-

¹⁵⁰ Ömer Demir ve Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara: Adres Yayınları, 6. Baskı, 2005, s. 328.

¹⁵¹ “Erdoğan: Kızlı erkekli kalınan yurt ve evler denetlenecek”, erişim: <http://www.ensonhaber.com/erdogan-kizli-erkekli-kalınan-yurt-ve-evler-denetlenecek-2013-11-05.html>, 10.05.2018.

¹⁵² “Erdoğan: ‘Kürtaj yasasını çıkartacağız’”, erişim: <http://www.mynet.com/haber/politika/erdogan-kurtaj-yasasini-cikartacagiz-633265-1>, 10.05.2018.

sına aidiyeti ifade eder.¹⁵³ Kemalist milliyetçilik, ... *yabancıya* değil, eskiye yani Osmanlı/İslam İmparatorluğu sistemi ve felsefesinden kaynaklandığı düşünülen *geri kalmışlığa* tepki olarak ortaya çıkmıştır.¹⁵⁴ Anadolu sınırları içerisindeki tüm toplumu ortak bir kimlik altında birleştirmeyi öngören milliyetçiliğin, “*laik eksenli bir anlayışı yansıttığı görülür.*”¹⁵⁵ Ulusalçıların din anlayışı pozitivist/laikçi bir zemine oturur. Genellikle dinin sosyal yaşamdaki rolünü küçümseyen bir yaklaşımı temsil ederler.¹⁵⁶ Etnik temelli ve ırkçı olmasa da tam olarak bu sebepten dolayı dışlayıcı ve ötekileştirici bir milliyetçilik şeklindedir. Nuray Mert, cumhuriyetin ilk yıllarındaki dönemi yani Kemalist dönemin ilk yıllarındaki milliyetçiliği/ulusalcılığı şu şekilde ifade etmektedir:

“*Kuruluş dönemi milliyetçiliği, öncelikle, laik ve modern bir ulus-devlet inşası projesinin bir parçasıydı. Bu proje çerçevesinde, milliyetçiliğin işlevi, geleneksel-dinî sadakat referanslarının yerini alacak, seküler bir toplumsal kimlik referansı oluşturmasydı.*”¹⁵⁷

Türk sağı içindeki milliyetçi kanadın milliyetçilik anlayışı ise daha çok etnik temelli ve ırkîdir. Bu açıdan da Kemalist milliyetçilikle uyuşmasa da onun gibi dışlayıcı ve ötekileştirici olması açısından benzerdir. Türk sağının milliyetçiliği daha çok *Türk milliyetçiliği* söylem ve anlamı üzerinedir. Yani daha çok etnik temelli bir ton vardır. *Etnisist milliyetçilik* de denen bu milliyetçilik, ana damarını Türkçü-Turancı akımda bulan, Türklüğü kültürel etnisite temelinde tanımlayan, popülist karakteri güçlü bir ideolojidir.¹⁵⁸ Bir öteki ve yabancı düşmanlığı üzerine kuruludur. *Türkün Türkten başka dostu yoktur* gibi harcıâlem şiarla *dış dünyaya* ilişkin para-

¹⁵³ Yılmaz Çolak, *Türkiye’de Kültürel İktidarın Kuruluşu 1923-1945*, Ankara: Liberte Yayınları, 2017, s. 113.

¹⁵⁴ Deniz Kandiyoti, “Identity and its Discontents: Women and Nation”, içinde der.: P. Williams & L. Chrisman, *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory: A Reader*, New York: Harvester Wheatsheaf, 1993; aktaran Çolak, *a.g.e.*, ss. 113-114.

¹⁵⁵ İhsan Şerif Kaymaz, “Kemalizm’in Ulusalçılık Anlayışı ve Günümüz Türkiye’sinde Ulusalçılık – Milliyetçilik Algılamaları”, erişim: <http://www.msydergi.com/uploads/dergi/86.pdf>, 25.05.2018, s. 95.

¹⁵⁶ Ümit Özdağ, “Milliyetçilik ve Ulusalçılık Arasındaki Farklar”, *Yeniçağ Gazetesi*, 24.02.2011.

¹⁵⁷ Mert, *a.g.e.*, s.65.

¹⁵⁸ Tanıl Bora (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Milliyetçilik*, Cilt: 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2008, s. 20.

noid/zenofobik tasavvurlar, ... millî logoların enflasyonist kullanımı vb., bu kendiliğinden ideolojinin her yerde hazır nâzır tezahürleridir.¹⁵⁹

Merkez sağ gelenek, milliyetçiliği muhafazakârlıkla birlikte toplumun geleneksel değerlerini nitelemek için bir araç olarak kullanmaktadır.¹⁶⁰ Merkez, uçtaki akımları masnetmeye, *ehlileştirmeye* ... çalışır.¹⁶¹ Merkez sağın milliyetçiliğini *Türkiyelilik* üzerinden değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bahadır Türk, Recep Tayyip Erdoğan ve sağ siyaset üzerine yapmış olduğu çalışmasında bu konuya şöyle değinir: “*Erdoğan’ın milliyetçilik anlayışı -yine büyük Türk sağı geleneğinin* diğer liderlerinde gördüğümüz gibi- etnik temelli bir milliyetçilik kurgusunun reddine dayanır.*”¹⁶² Merkez sağ gelenek farklı etnik kimliklerin vurgusunu özellikle yapmaktadır. Örneğin Kemalist CHP’nin veya katı milliyetçi MHP’nin farklı kimlikleri tanımayarak herkesin *Türk* olduğunu vurgulamasına karşın merkez sağ partiler, daha çok bundan uzak durmakta ve bunun yerine çoğunlukla farklılıkların birer zenginlik olduğuna vurgu yaparak Türkiye’nin tüm farklılıklarıyla bir bütün olduğunu belirtme eğilimindedir.

Merkez sağın milliyetçilik anlayışında baskıcılık ve dışlayıcılık daha azdır. Fakat şunun da kabul edilmesi gerekir: Bölümün başında da söylendiği gibi merkez sağ gelenek, kendi bünyesinde farklı ideolojileri barındıran melez bir gelenektir. Kesinlikle ayrı bir ideoloji gibi değerlendirmemek gerekir. Merkez sağın temsilcileri zaman zaman, daha çok konjonktürel olarak, barındırdığı ideolojilerin birisine daha çok yönelmektedir. Bazen daha liberal bir tutum sergilerken, bazen ise muhafazakâr bir kimlikle karşımıza çıkabiliyor. Kimi zaman da milliyetçi damarın daha ağır bastığı görülmektedir. Belirtildiği üzere bu değişkenliği anlamlandırmak sanıldığı kadar zor ve karmaşık değildir. Merkez sağ partiler bünyesinde barındırdığı farklı ideolojilere mensup kişileri/vekilleri, konjonktüre göre, hangi söylem daha uygun olacak ve

¹⁵⁹ Bora (ed.), *Modern Türkiye’de ...*, s. 19.

¹⁶⁰ Hamit Emrah Beriş, “Milliyetçilik”, içinde ed.: Kalkan ve Başdemir, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁶¹ Tanıl Bora, “Türk Sağı: Siyasal Düşünce Tarihi Açısından Bir Çerçeve Denemesi” içinde der.: İnci Özkan Kerestecioğlu & Güven Gürkan Öztan, *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2014, s. 23.

* “büyük Türk sağı geleneği” ile kastedilen bu çalışmada merkez sağ gelenek olarak adlandırılan gelenektir. Türk, merkez sağ geleneği bu şekilde isimlendirmiştir.

¹⁶² H. Bahadır Türk, *Muktedir: Türk Sağı Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 300.

fayda sağlayacaksa (yani pragmatik davranarak), hükümet veya parti içerisinde söz sahibi konuma (başbakan, bakan veya MYK üyesi gibi) getirmektedir. Bu tür değişiklikler de haliyle partilerde bir çizgi ve eksen değişikliğine sebebiyet vermektedir. İşte bu nedendir ki merkez sağ partiler dönem dönem farklı kimliklerle karşımıza çıkabilmektedir. Kimi zaman *her türlü milliyetçiliği ayaklar altına alabilirken*¹⁶³ kimi zaman da *tek devlet, tek millet* vurgusu yapabilmektedir. Kimi zaman “*kızlı erkekli kalınan yurt ve evler denetlenecek*”¹⁶⁴ diyebilirken kimi zaman da “*herkesin yaşam tarzına saygılıyız*”¹⁶⁵ denebiliyor. Bu açıdan milliyetçiliği de bu şekilde değerlendirmek gerekmektedir. Bu partiler milliyetçi reflekslere sahiptir fakat bu reflekslerin Kemalist bir milliyetçiliğe yani ulusalcılığa veya sağ siyaset içerisindeki etnik bir milliyetçiliğe dönmemesine dikkat çekmek gerekir. Nitekim böylesi bir eksen kaymasında tabanda hissettiği rahatsızlık, oy kaybetme endişesine dönüşerek makule yönelmelerini sağlamaktadır.

3. İslâmcılık

Osmanlı'nın son döneminde gittikçe güç kaybeden devletin tekrar eski güçlü dönemlerine nasıl dönülebilir sorusuna dair ortaya atılan çözüm önerilerinden birisi de *İslâmcılık siyaseti** olmuştur. O dönemde ortaya atılan bu düşünce, “*hilafet düşüncesini ön plana çıkarıyor ve Osmanlı padişahlarının halife sıfatlarıyla tüm Müslüman dünyayı siyasî olarak birleştirmeleri tezine dayanıyordu.*”¹⁶⁶ Siyasî birlik kurma amacını içeren İslâmcılık zamanla değişim ve dönüşüm geçirmiştir.

Cumhuriyet kurulmadan önce İslâmcılık bir çözüm önerisi olarak sunulsa da yeni kurulan devletin Türk milliyetçiliği üzerine kurulması ve dinin olumsuz algısı İslâmcılığa önemli bir engel çıkarmıştır. “*Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren,*

¹⁶³ “Her Türlü Milliyetçiliği Ayaklar Altına Aldım!”, erişim:

<https://www.youtube.com/watch?v=eO4wwNazlic>, 10.05.2018.

¹⁶⁴ “Erdoğan; Kızlı Erkekli Kalınan Yurt ve Evler Denetlenecek”,

erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=NCVTyo-nGj8>, 10.05.2018.

¹⁶⁵ “Başbakan: Herkes istediğini içiyor” erişim: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/basbakan-herkes-istedigini-iciyor-16764408>, 10.05.2018.

* Bu konuda bkz: Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016. Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.

¹⁶⁶ Hasan Yücel Başdemir, “İslâmcılık”, içinde ed.: Buğra Kalkan ve Hasan Yücel Başdemir, *Siyasî İdeolojiler*, Ankara: Adres Yayınları, 2. Baskı, 2017, s. 253.

İslâm bir tehlikenin, tehdidin adı olmuş”¹⁶⁷ bu nedenle de ilk dönemlerde İslâmcılık müstakil bir hareket olarak kendisini göstermekte zorlanmıştır. Yani ilk etapta siyasî bir birlik amacıyla ortaya çıkmış olan İslâmcılık, cumhuriyetten sonra Kemalist ideolojinin radikal laiklik/dışlayıcı laiklik anlayışına karşı konumlanışında kısmen farklı bir veçheye geçmiştir. Daha sonra, çok partili dönem koşullarında, o dönemin Tek Parti rejimine muhalefet söyleminin ana teması olan *demokrasi* üst başlığı altında gelişmiştir.¹⁶⁸ Demokratik söylemle birlikte İslâmcılık kendisini merkez sağ gelenek içerisinde de göstermeye başlamıştır. Bu süreçten sonra da zamanla “*özellikle parti hâline gelmiş gruplar şiddete yönelmeyip demokratik değerlere bağlı kalmıştır.*”¹⁶⁹

İslâmcılığın esas olarak Türk sağının bir gerçeği ve bu geleneğin ideolojik bir unsuru olduğunu belirtmek gerekiyor. Türk sağında bulunan bu hareket zaman zaman yukarıda da işaret edildiği üzere merkezdeki partilere yani merkez sağ partilere doğru kaymıştır. Fakat bu Türk sağındaki İslâmcılığın birebir yansıması olmamıştır. Örneğin DP’nin iktidara geldikten sonra imam hatip okullarının açılması veya Arapça ezan yasağının kaldırılması gibi adımlar birer İslâmcılık adımları olarak okunamaz. Veya Turgut Özal’ın cuma namazına gidiyor olması da aynı şekilde değerlendirilemez. İslâmcılık, merkez sağ gelenek içerisinde bugüne kadar en çok AK Parti’de kendisini göstermiştir. Çünkü AK Parti kadrosu, Türk sağında İslâmcılığı temsil eden *Millî Görüş*’ten ayrılarak merkeze gelmiş bir harekettir. Bu açıdan AK Parti ile “*Türkiye’de ilk kez dindar muhafazakâr çevreden ve/veya İslâmcı siyasal çizgiden gelen politikacıların liderlik kadrosunu oluşturduğu bir merkez sağ siyaseti denemesi hayata geçirilmiş oldu.*”¹⁷⁰ Bu nedenle son dönemde merkez sağda İslâmcılığın çok daha fazla ön plana çıktığı ileri sürülebilir. Bu konuda AK Parti’nin bazı okulları imam hatip okuluna dönüştürmesi ve yeni imam hatip okulları açması ile beraber ülke genelinde özel olarak cami yapımı bu yönde atılan adımlar olarak okunabilir. Bununla birlikte ilköğretime getirilen seçmeli *Kur’an* ve *Siyer* dersleri örnek olarak verilebilir.

¹⁶⁷ Mert, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁶⁸ Mert, *a.g.e.*, s. 128.

¹⁶⁹ Başdemir, *a.g.m.*, s. 272.

¹⁷⁰ Mert, *a.g.e.*, s. 108.

Ayrıca bu geleneğin seçmenlerinin çok büyük bir kısmını dindar insanlardan oluştuğunu ortaya koymak gerekiyor. Fakat buna karşılık, bu geleneğin temsilcisi olan siyasî partilerin yönetici kadrosu aynı derecede hep dindar insanlardan oluşmamıştır. Örneğin Menderes, Özal, Demirel, Çiller, Mesut Yılmaz ne kadar İslâmcılardı? Veya ne kadar dindar insanlardı? Ama merkez sağ tabanından sürekli oy alabildiler. Türkiye’de merkez sağ geleneği temsil eden siyasî partiler arasında, dinî yönü öne çıkan kişilerin oluşturduğu tek parti, belirtildiği üzere, AK Parti olmuştur. Bunun sebebi de bu parti yöneticilerinin, merkeze, İslâmcı bir sağ partiden ayrılarak gelmiş olmalarıdır. Bu nedenle, genel olarak merkez sağ partilerin İslâmcı partiler olduğunu söylemek zordur. Her dönem dindarların farklı formlarını içerisinde barındırmış olması genel olarak bu geleneğe İslâmcı dememiz için yeterli görünmemektedir. Geniş anlamıyla Türk sağından bahsedilecekse İslâmcılık sağ siyasetin özellikleri veya *hâllerinden*¹⁷¹ birisi olarak kabul edilebilir. Fakat özelde merkez sağ değerlendirilirken İslâmcılığı bir bileşen veya *hâl* olarak değerlendirmek zor görünmektedir. Bununla birlikte merkez sağ partilerin dinsel konularda önemli adımlar ve politikalara imza atmasında, İslâmcı olmalarından daha ziyade *kitle partileri** ve bireysel hak ve özgürlüklere önem vermelerinin etkisi dikkate alınabilir. Bugüne kadar dindarlara yönelik uygulanan ayrımcılığın giderilmesi adına önemli adımlar atılması gerekiyordu ve daha çok çevreye kulak veren partiler olmaları nedeniyle bu sorunlara çözümler ürettiler. Nitekim AK Parti dışındaki merkez sağ partilerin gerek liderlerine gerekse yönetim kadrosuna bakıldığında daha seküler bir yapıya sahip olduklarını görmek mümkündür. Bu konuda merkez sağ geleneğin, çoğunluğu dindar olan seçmenin önemli bir kısmı, desteklediği siyasî partinin veya liderinin dindar olmasını önemsemekten daha önce ve daha önemli olarak gördüğü husus, kendi yaşantısına müdahale edip edilmemesi ve ekonomik etkenler olmuştur. Çünkü belirtildiği üzere AK Parti dışındaki merkez sağ partilerin İslâmcı yanı olmamasına rağmen oldukça yüksek oy oranlarına ulaşılmıştır. Bunda da şüphesiz, Kemalizm’deki ve de onun temsilcilerindeki katı laiklik anlayışının, din ve ibadet özgürlüğü alanında sebep olduğu mağduriyetlerle birlikte merkez sağın dindar olan veya görünen bazı temsilcilerinin, Kemalist

¹⁷¹ Tanıl Bora, Türk Sağı üzerine ele almış olduğu *Türk Sağının Halleri* adlı çalışmada Türk Sağının üç halinden bahsetmekte ve bu hallerden birini de İslâmcılık olarak nitelendirmektedir.

* *Kitle partileri* hakkında detaylı bilgi için bkz; Maurice Duverger, *Siyasi Partiler*, çev.: Ergun Özbudun, Ankara: Bilgi Yayınları, 2. Baskı, 1974.

laiklik anlayışını devam ettirmesinin çok önemli bir etkisi bulunmaktadır. Örneğin merkez sağ geleneğin bir lideri olan Süleyman Demirel, 30 Nisan 2006 tarihinde Haber Türk'te yayınlanan Basın Kulübü programında başörtü meselesine dair başörtüsü takmak isteyen üniversite öğrencilerin Arabistan'a gidebileceğine dair bir açıklama yapmıştı.¹⁷²

B. Görmezden Geline Unsur: Liberalizm

Merkez sağ geleneğin görmezden gelinen ideolojik unsuru liberalizmdir. Literatürde bu geleneğin daha çok yukarıda sayılan üç ideolojik unsur üzerinden tarif edilmeye çalışılması bir eksikliğe sebep olmaktadır. Bu nedenle bu gelenek içerisinde olan liberal unsurların da özellikle belirtilmesi ve öne çıkarılması gerekmektedir. Bu bağlamda merkez sağ gelenekte liberalizme dair göstergeleri üç başlık altında inceleyebiliriz. Bunlar; ekonomi, din ve devlet ilişkisi, modernlik/modernite. Ekonomi konusunda merkez sağın piyasa ekonomisi ve bununla beraber kalkınmacılığa dair görüş ve uygulamalarına; din ve devlet ilişkisi başlığı altında merkez sağın laikliğe bakışı ve laikliği yorumlayışına; son olarak modernlik/modernite başlığı altında da toplumsal mühendislik projesi olarak kullanılan modernleşmeye karşı merkez sağın tabandan gerçekleşen evrimsel değişime dikkat çekilecektir.

1. Ekonomi

Liberalizmin ekonomik öğretileri arasında serbest piyasa ekonomisi ve buna paralel olarak gelişen kalkınmacılık kendisini göstermektedir. Merkez sağ geleneğe bakıldığında da ekonomi programlarında ve icraatlarında piyasa eksenli bir eğilim bulunmakla beraber buna ilave olarak kalkınmacı ekonomi modeli de kendisini göstermektedir.

Bu geleneğin temsilcileri olan siyasî partilerin iktidar olduğu dönemdeki özelleştirme politikaları, girişimciliğin, ithalat ve ihracat gelirlerinin artışı, çeşitli endüstrilere verilen sübvansiyonların kaldırılması ve devletin yatırım işlerinde özellikle

¹⁷² “Arabistan’a Demirel Gitsin”, *BirGün* gazetesi, erişim: <https://www.birgun.net/haber-detay/arabistan-a-demirel-gitsin-26819.html>, 10.05.2018.

yap-işlet-devret modelini kullanması ile zaman zaman devletin ekonomideki gücünü kırma çabaları merkez sağın daha liberal politikaları öncelediğinin birer kanıtıdır.

Piyasa ekonomisine verilen değer her şeyden önce merkez sağ partilerin programlarında kendisini göstermektedir. Özellikle bu çalışmada ele alınan partilerin programlarında, iktisadî anlamda piyasa ekonomisine dayanıldığı, açıkça ifade edilmektedir.¹⁷³ Bununla birlikte partilerin politikalarında da serbest piyasaya özel veriler bulunmaktadır. Örneğin, “*özel sektör öncelikli bir ekonomi politikasının egemen olduğu 1950-1960 döneminde (yani DP döneminde) Kamu gelirlerinin GSMH’ya oranı 1950 yılında %16 iken 1960 altında %12’ye düşmüştür.*”¹⁷⁴ Serbest piyasaya yönelik ANAP döneminde ise, ihracat artışında adeta bir mucize gerçekleşmiş ve “*1979’da 2,3 milyar dolar olan ihracat geliri 1988’de 11,7 milyar dolara çıkmıştır.*”¹⁷⁵ AK Parti’de de en öne çıkan husus özelleştirme alanında olmuştur. 1985-2002 yılları arasında toplam özelleştirme gelirleri 8 milyar dolar iken, sadece 2005 yılında toplam 8 milyar doları aşan miktarda özelleştirme sağlanmıştır.¹⁷⁶

Merkez sağ geleneğin daha çok siyasî veya kültürel bir karşı çıkış olduğu düşünülmektedir. Oysa bunun varlığı ile birlikte ekonomik alandaki farklılık da kendini göstermektedir. Bu anlamda liberal ekonominin nimetlerinden oldukça faydalanılmıştır. Türkiye’de, merkez sağ politikaların arkasında oluşan toplumsal destek, kuşkusuz sadece kültürel nedenlerle oluşmamış, ... ilave olarak devletçi ekonomik politikalara karşı savunduğu, *teşebbüs hürriyeti* ile de yakından ilişkilidir.¹⁷⁷ Liberal ekonominin başarısı sayesinde bu partiler halkın karşısına daha rahat çıkmışlardır. Türkiye’nin siyasal hayatında partiler incelendiğinde, ekonomi politikalarında liberalizme yani serbest piyasa ekonomisinin kurallarına, merkez sağ, önemli oranda yer vermiştir. Bu iddia hiçbir şekilde merkez sağ partilerin pür liberal birer parti olduklarını veya liberal ekonominin tüm gereklerini yerine getirdikleri manasına gelmemektedir. Zira çalışmamız da böylesi bir iddia temelinde değildir. Liberalizmin gerek

¹⁷³ Bkz: *Demokrat Parti Programı*, 1946; *Anavatan Partisi Programı*, 1983; *Adalet ve Kalkınma Partisi Programı*, 2001.

¹⁷⁴ Abdullah Takım, “Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları” içinde *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 67, No: 2, 2012, s. 173.

¹⁷⁵ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, çev: Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995, s. 286.

¹⁷⁶ Erdal Tanas Karagöl, *AK Parti Dönemi Türkiye Ekonomisi*, Ankara: SETA Yayınları, 2013, s. 44.

¹⁷⁷ Mert, a.g.e., s. 43.

ekonomik gerekse politik argümanları, Türkiye’de, siyasî arenada belirgin şekilde merkez sağ gelenek veya bu geleneği temsil eden siyasî partiler içerisinde bulunabilecektir. Elbette ki bunun ağırlığı her partide ve dönemde değişiklik göstermektedir.

Merkez sağ gelenek, piyasa eğilimli politikasına paralel bir şekilde kalkınmacılık tarafı da ağır basan bir ekonomi modeline sahiptir. Kalkınmacılık, ekonomik anlamda daha müreffeh bir duruma ilerlemeyi içermektedir. Kalkınmacılık, *güçlü (büyük) Türkiye* amacıyla ilişkilendirilmiştir.¹⁷⁸ *Büyük Türkiye* idealinin en önemli vechesi, Türkiye’nin ileri teknoloji kullanan fabrikalarla donanmış, her türlü üretim faaliyetinin durmaksızın devam ettiği, gelişmiş ulaşım olanaklarına sahip, herkesin asgarî bir refah seviyesine sahip olduğu bir ülke hâline getirilmesidir.¹⁷⁹ Bununla birlikte, kalkınma, bir ülkede sadece kişi başına düşen üretim miktarı ve gelirin artması değil, aynı zamanda sosyo-ekonomik ve kültürel yapının da değiştirilmesi, geliştirilmesi anlamını taşımaktadır.¹⁸⁰ Fakat merkez sağ için birincil sebebin ekonomik olduğu söylenebilir. Asıl hedef büyük oranda fakirlik, açlık ve hastalığın ortadan kaldırılmasıdır.

Merkez sağ, bu açıdan toplumu ve onu oluşturan bireylerin refahlarını daha iyi konuma getirmeyi amaçlar. Alt yapı yatırımlarını merkez sağ bu nedenle en temel görev olarak kabul eder. Özellikle DP, ANAP ve AK Parti bu açıdan oldukça önemli adımlar atmıştır. DP bu konuda barajlar, elektrik santralleri ve köy yolları gibi girişimlerde bulunmuştur. Bu dönemde, ulaştırma, haberleşme ve enerji alanında yaşanan gelişmelerle birlikte altyapı yatırımlarındaki artışlar gerçekleşmiştir.¹⁸¹ 1950 yılında elektrik santrallerindeki kurulu güç 407,8 (10³ kW) iken 1960’a gelindiğinde bu 1,272,4 (10³ kW) olmuştur.¹⁸² Elektrik ve telekomünikasyon alanında ANAP döneminde köylere kadar bu hizmet büyük oranda sağlanmıştır. 1983 yılında, ANAP iktidara geldiğinde telefon abone sayısı 1.673,227 kişiyken, Özal’ın cumhurbaşkanı

¹⁷⁸ Ömer Turan, “Kudretli Devlet, Manevi Kalkınma, Ağır Sanayii: Türk Sağ ve Kalkınma”, içinde der.: İnci Özkan Kerestecioğlu & Güven Gürkan Öztan, *Türk Sağ: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2014, s. 465.

¹⁷⁹ Tanel Demirel, *Adalet Partisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 273.

¹⁸⁰ Nihal Gökçe, *Yeni Kalkınmacılık Anlayışında Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Önemi ve AB’den Seçilmiş Ülke Uygulamaları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 4.

¹⁸¹ Takım, a.g.m., s. 170.

¹⁸² Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *İstatistik Göstergeler 1923-2013*, Yayın No: 4361, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Aralık 2014, s. 227.

seçildiği 1989 yılına gelindiğinde bu sayı 5.877,123 kişi olmuştur.¹⁸³ Aynı şekilde AK Parti, yol, arıtım sistemleri, doğal gaz, internet gibi konularda oldukça büyük adımlar atmıştır. 2002 yılında 6.101 kilometre olan toplam bölünmüş yol uzunluğu, 2014 itibariyle 23.561 kilometreye çıkarılmıştır.¹⁸⁴

2. Din ve Devlet İlişkisi

Merkez sağ geleneğin liberalizme dair diğer bir göstergesi de din ve devlet ilişkisi konusundaki duruşu yani laikliği yorumlayışı olmuştur. Laiklik meselesi Türkiye'nin bugün olmasa bile bugüne kadar gündemini en çok meşgul eden meselelerinden birisi belki de en önemlisi olmuştur. Türkiye'de son yıllarda bu konunun önemli bir gündem maddesi olmamasının en büyük sebebi kanaatimizce iktidarda bir merkez sağ partinin bulunmasıdır. Uzun süren merkez sağ iktidarı sonrası artık laiklik kendi alanına yani din ve vicdan hürriyetinin teminatı konumuna çekilmeye başlamıştır.

Laiklik, devletin niteliklerinden birisini ifade etmek için kullanılmaktadır. Yani, devletin vatandaşları arasında herhangi bir dinî ayırım yapmaksızın eşit konumda olmasını ifade eder. Bununla birlikte herhangi bir dinin devletin uygulamalarında etkili olmamasını da içermektedir. Kısacası laiklik devletin her dine eşit mesafede olmasını ifade eder. Laiklik konusunda iki farklı yaklaşım kendisini göstermektedir. Bu farklılığın oluşmasında laiklik adına yapılan uygulamaların farklılığı sebep olarak gösterilebilir. Genel olarak söylemek gerekirse dünyada Anglo-sakson gelenek ile Kıta Avrupası geleneğinin uygulamalarından hareketle böylesi bir ayırım ortaya çıkmıştır.

Bu iki ayrımı ifade etmek için literatürde farklı isimlendirmelerin yapıldığı görülüyor. Örneğin Ahmet Kuru bu ikili ayrıma *pasif laiklik* ve *dışlayıcı laiklik* adını vermektedir.¹⁸⁵ Burada ABD'de (yani Anglo-sakson gelenekte) uygulanan *pasif*

¹⁸³ TÜİK, *İstatistik Göstergeler 1923-2013*, s. 411.

¹⁸⁴ Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı (KDGM), *Sessiz Devrim: Türkiye'nin Demokratik Değişim ve Dönüşüm Envanteri (2002-2014)*, Ankara: Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı Yayınları, 2014, s. 149.

¹⁸⁵ Ahmet T. Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.

laiklik demek ve buna karşılık Fransa'dakine (Kıta Avrupası geleneğinde/ve Fransa'nın taklitçisi Türkiye'de) de *dışlayıcı laiklik* demektir. Laikliğin ülkede yaşayan vatandaşların devlet eliyle sekülerleştirme projesi olarak uygulanmasına yani ayrı bir dinmiş gibi değerlendirilmesine *dışlayıcı laiklik*; daha çok din özgürlüğü -yani yukarıda tanımı yapıldığı- anlamındaki laiklik anlayışına ise *pasif laiklik* denebilir.

Bu konuda bir diğer ayrımı da Mümtaz'er Türköne yapmıştır. Ona göre bu ayrım *laiklik* ve *laisizm* şeklinde kendisini göstermektedir. Türköne'ye göre *laiklik* din ve vicdan hürriyeti anlamını karşılarken *laisizm*, "*laiklikten farklı olarak bir siyasi prensip değil bir ideolojidir; pozitivizmin siyasî-sosyal hayattaki yansımalarını ihtiva eder.*"¹⁸⁶ Burada Türköne, yukarıda açıkladığımız şekliyle Kuru'nun pasif laiklik olarak adlandırdığına *laiklik*, yine Kuru'nun dışlayıcı laiklik diye adlandırdığına ise *laisizm* dediğini ve farklı olarak bunun ise bir ideoloji olduğunu iddia etmiştir.

Farklı bir ayrım da *laiklik* ve *sekülerizm* kavramları üzerinde yapılmıştır. Aytunç Altındal, bu konuyu açıklarken *laiklik* ve *sekülerizm* şeklinde bir kavramsallaştırma kullanmıştır. Ona göre Anglo-sakson geleneğindeki uygulama *sekülerizm* iken Kıta Avrupası uygulamasının adı *laiklik*dir. Altındal, "*din ve devletin ayrı ayrı özerk ve bağımsız kurumlar olmalarını savunan 'sekülerizm'den ayrı olarak 'laiklik' dinin devletin kesin denetimi altında olması görüşünü savunur.*"¹⁸⁷ Bu görüşe göre Fransa ve Türkiye uygulamaları gerçek anlamda bir *laiklik*; İngiltere ve Osmanlı Devleti uygulamaları ise *sekülerizmdir*.

Görüldüğü üzere laiklik konusunda bir kavram uzlaşısı yönünden bütünlük bulunmamaktadır. Kavram üzerinde bir uzlaş olamasa da ayrım açısından ikili bir ayrım ve bu ayrımın içerikleri konusunda bir bütünlük görülmektedir. Adına ne derseniz densin aynı noktaya dikkat çekilmektedir. Buna laikliğin özgürlükçü yorumu denilebilir. Kemalist geleneğin dışlayıcı yorumuna karşılık merkez sağ gelenek, bu konuda laikliğin özgürlükçü yorumunu benimsemektedir. Yukarıda yapılan laiklik tanımı ise özgürlükçü yorum dediğimiz tanımıdır. Yani devletin tüm dinlere eşit mesafede olması ve laikliğin aslında din ve ibadet özgürlüğünün dayanağı olduğunun kabul edilmesidir. Merkez sağ gelenek, hem Kemalist rejimin dine ve dindarlara kar-

¹⁸⁶ Mümtaz'er Türköne, *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi*, Ankara: Ark Yayınevi, 1994, s.3.

¹⁸⁷ Aytunç Altındal, *Laiklik*, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1994, s.34.

şı tutumuna bir tepki olarak hem de kendi inançlarını ve ibadetlerini daha rahat bir şekilde yaşamalarının yolunun bu olması nedeniyle laikliğe bu perspektif ile yaklaşmaktadır.

3. Modernlik/Modernite

Merkez sağ gelenekte liberalizme dair son gösterge de modernlik veya modernite yaklaşımıdır. Bu, liberalizmin *kendiliğinden doğan düzen* anlayışıyla uyumu açısından değerlendirilebilir. *Kendiliğinden doğan düzen* anlayışı kısaca merkezî bir otoriteye ihtiyaç duymadan toplumun kendisini organize ettiğine dair bir düşüncedir.¹⁸⁸ Merkez sağ, Kemalist modernleşmenin karşısında modernite anlayışı içerisindedir. Yani toplumsal süreçlere müdahale etmemekte ve bu anlamda devlet eliyle toplumsal mühendislik girişimlerine eleştirel durmaktadır. Çünkü merkez sağ gelenekte değişim ve dönüşümün tabandan gerçekleştiğine dair bir kabul vardır. Merkez sağın toplumsal sürece dair görüşlerini daha iyi aktarabilmek adına *modernleşme* ve *modernite* kavramlarına açıklık getirmek gerekir.

Modernleşme, kısaca, modern olana verilen bir tepkidir.¹⁸⁹ Modern olana yani içinde bulunulan zamana karşı bir tepkiyi içermektedir. Çünkü “*modern kelimesi belli bir zamana aitliği vurgulamaktadır.*”¹⁹⁰ Modernleşme iradidir.¹⁹¹ Yani istenilen, o yönde hareket edilen, rasyonel olarak tercih edilen bir plan gibidir. Modernleşme bu yönden devlet eliyle uygulamaya konulacak bir proje niteliğindedir. Türkiye’de modernleşme büyük ölçüde bir toplumsal mühendislik projesi olmuştur.¹⁹² Kemalist gelenek bunu savunmuş ve Türkiye’nin belirli (kendi belirlediği) uygulamalarla modernleşeceğini öngörmüş ve o yönde hareket etmiş ve Batı değerlerinin taklit edilerek Batı gibi olunacağı zannedilmiştir. Örneğin Batı şapka takıyorsa, klasik müzik dinliyorsa, Latin alfabesi kullanıyorsa bizde bunları yap(tır)arak onlar gibi olabilirdik yani modernleşebilirdik. Nitekim modernleşme de tam olarak bunu içermektedir.

¹⁸⁸ Eamonn Butler, *Classical Liberalism: A Primer*, London: The Institute of Economic Affairs, 2015, s. 62.

¹⁸⁹ Besim F. Dellaloğlu, *Modernleşmenin Zihniyet Dünyası: Bir Tanpınar Fetişizmi*, Ankara: Kadim Yayınları, 4. Baskı, 2016, s. 165.

¹⁹⁰ M. Zeki Duman, *Türkiye’de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal*, Ankara: Liberte Yayınları, 2. Baskı, 2017, s. 16.

¹⁹¹ Dellaloğlu, *a.g.e.*, s.165.

¹⁹² Dellaloğlu, s.173.

Modernleşmeye karşılık modernite bir kopmayı değil de birikerek ilerlemeyi ifade eder. Yani toplumların kendi içerisinde, geçmiş ve bugünü ile birlikte geçirdiği dönüşüm ve değişimi içerir. Modernleşmenin, Batı dışı toplumlardaki, kendini reddederek Batı'yı taklit etmesine karşılık, modernite, “öncelikle kendisiyle meşguliyeti elzem kılmaktadır.”¹⁹³ Modernliğe/moderniteye, bu bağlamda sadece kültürel bir dönüşümün tezahürü, teknolojik, kozmolojik ve epistemolojik bir değişimin ifadesi olarak değil, kendi içinde kopuşlar ve bölünmeler yaşayan dinamik bir süreç olarak da bakmak gerekir.¹⁹⁴ Modernite her yeninin değil, kendisi ile bağlantısı olan yeninin modern olduğuna inanmıştır. Yoksa “her yeni modern sanmak tipik bir modernleşme sendromudur.”¹⁹⁵ Tıpkı Kemalist geleneğin modernleşme anlayışında olduğu gibi. Merkez sağ geleneğin geçmiş ile bağını koparmamasını, geçmişten hareket etmesini ve geçmişin üzerine ekleyerek yarınlara ilerlemesini modernite yaklaşımı içerisinde olduğu şeklinde okumak mümkündür. Bununla birlikte merkez sağ gele- nekte toplumsal mühendislik projeleri ile *Batı gibi olmak* hevesi ve *Batı taklitçiliği* bulunmuyor. Onun yerine çoğunlukla kendi geçmiş değerleri canlandırma ve hatırlatma şeklinde hareket edilmektedir.

¹⁹³ Dellaloğlu, *a.g.e.*, s. 185.

¹⁹⁴ David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, çev.: S. Savran, İstanbul: Metis Yayınları, s.25; aktaran M. Zeki Duman, *a.g.e.*, ss. 18.

¹⁹⁵ Dellaloğlu, s.175.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MERKEZ SAĞ PARTİLERDE LİBERALİZM

Türkiye'nin siyasî tarihinde merkez sağ gelenek ve merkez sağ partiler, hiç şüphesiz, ana bileşenlerden birisidir. Türkiye'nin siyasî kültürünün oluşmasında merkez sağ gelenek ve temsil eden partiler kritik bir öneme sahiptir.

Bu bölümde, liberalizmin, Türkiye'deki siyasî arenada, kendisine yaşam alanı bulduğu merkez sağ geleneği temsil eden siyasî partilerden Demokrat Parti (DP), Anavatan Partisi (ANAP) ve Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti), sırasıyla Adnan Menderes, Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan'ın iktidarlara dönemlerini ve bu dönemdeki lider söylemleri, parti programları, icraatları, ilk bölümde ele alınan liberal unsurlar çerçevesinde incelenmeye çalışılacaktır. Bu sayede merkez sağ partilerde liberalizm daha somut bir biçimde ortaya konmaya çalışılacaktır.

Türkiye'de merkez sağ partilerin, bu çalışmada ele alınan üç siyasî partiden oluşmadığı ve sayısının daha fazla olduğu bilinmektedir. Özellikle bu üç siyasî partinin tercih edilmesinin üç ayrı sebebi olduğu söylenebilir. İlk olarak her üç siyasî parti de tek başına iktidar olmuş ve bu, değerlendirme yapmak açısından bir kolaylık sağlayacaktır. İkinci bir sebep olarak, üç siyasî partinin liderleri de daha ön plana çıkmış ve parti ile özdeşleşmiştir. Üçüncü ve en önemli sebep ise, diğer partilere nazaran çok daha kritik dönemlerde ortaya çıkarak daha çok sistemsel sorunlara yönelik uygulamalara imza atmış olmalarıdır.

Bilindiği üzere DP, 27 yıllık tek parti rejimine son vermiş ve ilk kez Cumhuriyet Halk Partisi'ni (CHP) muhalefet konumuna düşürmüştür. Çok partili yaşama geçilmesini sağlayarak cumhuriyet tarihinde demokrasinin yeşermesini sağlamıştır. ANAP'a bakıldığında ise bir askerî darbeden sonra ki ilk seçimlerde, yeni kurulmuş bir parti olmasına rağmen, iktidara gelmiş ve Türkiye'nin ekonomik olarak çizgi değiştirmesinde öncülük etmiştir. 24 Ocak Kararları'nın öncüsü olan Turgut Özal liderliğindeki ANAP, o dönemde dünyada hakim olan liberal ekonominin Türkiye'de öncülüğünü yapmıştır. Bunun dışında, sonraki sayfalarda da görüleceği üzere birçok kemikleşmiş sorunun çözümü olmuştur. Son olarak AK Parti'de de diğer iki parti gibi liberal söylemleri ön plana çıkartarak bin yıl sürecek denilen 28 Şubat postmo-

dern darbesinden sonra, özellikle daha çok darbe mağdurlarının temsilcisi olarak, kurulduktan kısa bir süre sonra, tek başına iktidar olmuş ve diğer iki parti gibi Türkiye'nin kronikleşmiş sorunlarına dikkat çekerek bunların çözümü için mücadele etmiş ve kimisini de çözüme kavuşturmuştur. Örneğin, bürokratik vesayet, Kürt meselesi ve başörtüsü (veya laiklik konusu) sorunu bunların arasında gösterilebilir.

I. Demokrasiye İlk Adım: Demokrat Parti (DP)

Demokrat Parti (DP), 7 Ocak 1946 yılında kurulan ve merkez sağ geleneğin ilk önemli temsilcisi olarak kabul edilebilecek, politikaları ile birlikte, kurulduğu dönem itibarıyla de ayrı bir öneme sahip olan bir siyasî partidir. Çok partili hayata geçiş her ne kadar 1945'te Milli Kalkınma Partisi'nin kuruluşu ile olsa da genel kabul DP'nin 1946'daki kuruluşu ile başladığı yönündedir. Kurulduktan dört yıl sonra yapılan genel seçimle 27 yıllık tek parti rejimine son vererek iktidar olmayı başarmıştır. DP, kendisinden önce gelen sistemik yapıdan etkilendiği gibi, kendisinden sonra gelen sürecin ana belirleyicisi ve Türk siyasal yapısındaki iki büyük kanattan birisi olmuştur.¹⁹⁶ Bu açıdan Türkiye'nin siyasî hayatında diğer partilerden çok daha farklı bir önem atfedilmeyi hak etmektedir.

Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içerisinde bir muhalif ses olarak ortaya çıkmıştır. Parti içi muhalefet bir süre sonra farklı bir siyasî parti olarak sahneye çıkacaktır. DP'nin temelleri, 1945 yılındaki bütçe görüşmelerinde atılmıştır. Sanılanın aksine, DP, kurucularının sadece, o dönemde görüşülen, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na karşı muhalifliği sonucu ortaya çıkmamıştır. Bu kanun görüşülmeden önce bütçe görüşmesinde sert muhalif seslerin olduğu görülmektedir. Bütçe görüşmesinde, eleştiriler, her şeyden önce şu noktalarda toplanıyordu: bütçe açığı dolayısıyla artan devlet borçları, ölçsüz emisyon, hayat pahalılığı, dar gelirli ve özellikle memurların acı durumu, vurgunculuk, karaborsa, vergi sisteminin verimsizlik ve adaletsizliği.¹⁹⁷ Bu konularla birlikte Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu da gündeme gelmekte ve itirazlar bu kanuna da yapılmaya devam etmektedir. Akabinde,

¹⁹⁶ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi – II 1920-1960*, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2012, s. 158.

¹⁹⁷ Cem Eroğlu, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İstanbul: Yordam Kitap, 2014, s.11.

yapılan bütçe oylamasında bütçeye sadece beş kişi aleyhte oy kullanmış ve “*bunların arasında DP’nin dört kurucusu da bulunmaktaydı.*”¹⁹⁸

Bütçe görüşmelerinden ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tartışmalarından sonra parti içerisindeki muhaliflik ilk kez bu kadar sert ve net şekilde ortaya çıkmış görünüyordu. Kanunun kabulünden kısa bir süre sonra hem bütçeye hem de bu kanuna muhalif olan kişilerce partiye bir önerge sunuldu. Bu önerge daha sonra *Dörtlü Takrir* olarak adlandırılacaktır. Bu önergenin altında 6 ay sonra kurulacak olan DP’nin kurucuları Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan’ın imzaları bulunmaktaydı.

Dörtlü Takrir, Erik Jan Zürcher’e göre, bir muhalefet partisinin kurulmasından çok, Cumhuriyet Halk Partisi’nde bir reform amaçlıyor gibi gözüküyordu.¹⁹⁹ *Takrir*, anayasanın sadece şekline değil ruhuna da uygun davranılması gerektiğini, halkın siyasi hak ve hürriyetlerinin tanınmasını ve parti çalışmalarının demokratik bir şekilde tanzim edilmesini içermektedir. Bu üç öneri dışında, *Dörtlü Takrir*, aslında parti içinden çıkan müstakil muhalif grupların doğal bir şekilde vuku bulmamasının tek parti rejimin olumsuzluklarının giderilmesine katkı sağlamadığını da açıkça belirterek, Zürcher’in ileri sürdüğü parti amacı gütmemesi fikrini de düşündürten bir noktadır. Bununla birlikte *Takrir*’i önemli kılan asıl unsur çok partili hayata geçişteki yeri ve önerilerin liberal içeriğidir.

Dörtlü Takrir, parti meclisince reddedildikten kısa bir süre sonra Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, *partinin iç durumunu bozmak için partide kaldıkları* gerekçesiyle CHP’den ihraç edilmişlerdir.²⁰⁰ Bu ihraçlardan iki ay sonra da Takrircilerden Refik Koraltan’ın da ihraç edildiği görülüyor. Bu ihraçtan kısa bir süre sonra da *Dörtlü Takrir*’in en önde gelen ismi olan Celal Bayar da CHP’den istifa ederek yeni bir parti kurulacağını ilan etmiştir. Türkiye’nin uzun süredir devam eden tek partili siyasi arenasına artık *kendiliğinden* bir parti girmektedir. Buradaki kendiliğinden ifadesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Burada işaret edilen Samet Ağaoğlu’nun

¹⁹⁸ Eroğlu, *a.g.e.*, s.12.

¹⁹⁹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 31. Baskı, 2015, s.310.

²⁰⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes’in Dramı*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 16. Basım, 2015, s.127.

işaret ettiği “*halk hareketi*”²⁰¹ vurgusudur. Ağaoğlu’nun eserinde ayrıntılı bir şekilde DP’nin neden *sadece yeni bir parti değil de bir halk hareketi* olduğu ve öncesindeki diğer partilerden farklı yanları anlatılmaktadır. Burada Ağaoğlu, DP öncesindeki siyasî partilerin hiçbirinin bir *halk hareketi* olmadığını ve “*Tanzimattan ta 1945 yılına kadar Meşrutiyet ve Cumhuriyet devri partileri veya o nitelikte açık, gizli kuruluşlarda en göze çarpan özellik bu kuruluşların yönetici kadro tarafından düşünülmüş olmasıdır.*”²⁰² diyerek, onların yöneticilerin kendi iç çatışma ve projelerinin birer ürünü olduğuna işaret etmektedir. Kısa bir süre içerisinde siyaset sahnesine çıkan DP, dört yıl sonra, 14 Mayıs 1950 yılında yapılan genel seçimlerde, 27 yıldır iktidarda olan bir siyasî partiye karşı demokratik yollarla önemli bir zafer kazanmıştır.

A. Bireysel Hak ve Özgürlükler

Demokrasiye geçişin ismi olan DP, program ve lider söylemlerinde liberal unsurlara yer vermiş ve iktidar olduktan sonra da özellikle ilk döneminde icraatlarında bunu göstermeye çalışmıştır. DP’nin iktidara gelmesiyle birlikte, “*artık Türkiye’nin kendine özgü sosyalist ve devletçi iktisat felsefesi yerine liberal, individualist bir görüş geçmiştir.*”²⁰³

Türkiye’de hemen hemen tüm siyasî partilerde özellikle de merkez sağ partilerde lider ile parti büyük oranda birleşmiş ve bir kabul edilmektedir. Bazılarında lider partiden daha çok ön plana çıkabilmektedir. Türkiye’nin daha çok lider kültürüne eğilimli bir siyasî kültürü olduğu söylemi bu açıdan bakıldığında da doğrulanabilmektedir. Hâl böyle olunca da siyasî partiler incelenirken liderlerinden bağımsız incelenmenin eksik kalacağı düşünülmektedir. Bu bakımdan DP’nin başbakanı olan ve Haziran 1950’den itibaren de genel başkan olan Adnan Menderes’in söylemleri de ayrıca incelenmeye değerdir.

²⁰¹ Samet Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, Baha Matbaası, 1972, s.12.

²⁰² Ağaoğlu, *a.g.e.*, s.37.

²⁰³ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Bugünkü Türk Tefekkürü ve Başlıca Cereyanlar”, içinde *Türk Yurdu*, Sayı: 247, Ağustos 1955, ss. 81-85: aktaran H. Bayram Kaçmazoğlu, *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*, İstanbul: Doğu Kitabevi, Şubat 2012, s. 179.

Adnan Menderes özellikle demokrasinin gereklerine yani serbest ve düzenli seçimlere, demokratik yönetime vurgu yapmıştır. 27 yıldır süren muhalefetsiz ve hileli seçimlerin tekrar etmeyeceğini seçimden kısa bir süre sonra mecliste yaptığı konuşmada CHP’yi kastederek “Arkadaşlar; bu millet onlara anlatmıştır ki, 1946 seçimi bir daha tekrar edilemez”²⁰⁴ diyerek buna dikkat çekmiştir. Ayrıca “Biz değişen iktidarların sistemini kurabilmek için uğraştık”²⁰⁵ demokratik sisteme olan inançlarını ifade etmiştir. Menderes’in bireysel hak ve özgürlüklere ve aynı zamanda demokrasiye dair genel düşüncelerini aşağıdaki konuşmasında görebilmek mümkündür:

*“Muhalefet emniyet altındadır, daima emniyet altında olacaktır. Yalnız muhalefet değil bütün vatandaşlar emniyet altında olacaktır. Vatandaşın evi masun olacaktır, şahsı masun olacaktır. Vatandaşlar, ferdî ve şahsî hürriyetlerini, siyasî hürriyetlerini bütün genişliği ile kullanma imkânını bulacaktır. Bütün siyasî partiler, iktidar partisinden hiçbir veçhile imtiyazlı ve farklı bir muameleye tabi tutulmayacaktır. Bu memlekette hiçbir vatandaş siyasî kanaatlerinden dolayı farklı bir muameleye tabi tutulmayacaktır. Başkaca ne gibi teminat istiyorlarsa kürsüye buyursunlar, söylesinler. Hükûmet adına, Demokrat Parti adına millet huzurunda, dünya huzurunda kendilerine her teminatı vermeğe hazırız, arkadaşlar.”*²⁰⁶

Bununla birlikte Menderes’in öne çıkardığı diğer bir konu ise *vicdan hürriyeti* dediği bireylerin din ve ibadet özgürlüğü konusu olmuştur. Bunu 5 Haziran 1950 tarihinde *Zafer Gazetesi*’nden başyazar Mümtaz Faik Fenik’e vermiş olduğu röportajında şöyle dile getiriyor:

“Dinin, siyasete karıştırılmamak ve dini ibadetler âmme nizamına ve âdaba aykırı olmamak şartıyla herkesin dinî vecibe ve ibadetlerini serbestçe yerine getirebilmesi vicdan hürriyeti icabındandır. Vicdan hürriyeti de, diğer hürriyetler gibi vatandaşın tabîî hakkı olarak kabul olun-

²⁰⁴ Doğan, *Adnan Menderes’in Konuşmaları*, Cilt: 1, İstanbul: Ekicigil Matbaası, 1957, s. 33. Adnan Menderes’in TBMM’de yapmış olduğu konuşmadan: 05.07.1950.

²⁰⁵ Doğan, *a.g.e.*, s. 107. Adnan Menderes’in TBMM’de yapmış olduğu konuşmadan: 07.01.1952.

²⁰⁶ Doğan, *a.g.e.*, s. 34. Adnan Menderes’in TBMM’de yapmış olduğu konuşmadan: 05.07.1950.

*madıkça laik devlet prensibinin tahakkuk ettirilmesine imkân görülemez.*²⁰⁷

Görüldüğü üzere Menderes, *vicdan hürriyetinin* insanların doğal haklarından olduğunu özellikle vurgulayarak devletin de laiklik ilkesi gereği insanların dinî veci-be ve ibadetlerine müdahale etmemesi gerektiğinin üzerinde durmaktadır.

“*Türkiye’de hür insanın kuvvetli aksülâmeli*”²⁰⁸ olarak ortaya çıktığı söylenen DP, bireysel hak ve özgürlükler konusunda parti programında da liberalizmin önemli derecede etkisi olduğu görülmektedir. DP, uzun yıllardır süren otoriter ve totaliter bir yönetimin karşısına çıkmış ve bunu da önemli derece birey merkezli ve bireysel haklara gönderme ile yapmıştır. Bunu öncelikle parti programında görmek mümkündür. Programın ilk bölümü olan *umumî prensipler* kısmında şöyle belirtilmektedir: “*Geniş ve ileri manasile demokrasi, bütün millet faaliyetlerine millî iradeyi ve halkın menfaatini hâkim kılmak, yurddaşın ferdî ve içtimâî bütün hak ve hürriyetlerine sahip olmasını gerçekleştirmek, yurddaşlar arasında hukuk eşitliğini, menfaatlarda ahengi sağlamaktır.*”²⁰⁹ Demokratik yönetimin çerçevesini çizerek bireye ve birey merkezli yönetime işaret edilmektedir. Tüm bireylerin hak ve özgürlüklerini kullanmaya ve bireylerin hukukî eşitliğine vurgu yapılmaktadır.

Programda liberal demokrasinin önemli unsurlarından olan sivil toplum da desteklenmiştir. Bu konuya programda şu şekilde yer verilmiştir:

“Umumî hayata her bakımından muvazeneli ve ahenkli bir gelişmenin sağlanması için, yalnız siyasî partiler kurulmasını, yani sadece siyasî sahada teşkilâtlanmış olmağı kâfi görmüyoruz; milletimizin iktisadî ve içtimâî sahalarda da sür’atle teşkilâtlanması ve daha şuurlu bir birlik tecellisi için işçilerin, çiftçilerin, tüccar ve sanayicilerin, serbest meslekler mensuplarının, memur ve muallimlerin, yüksek öğretim talebesinin mes-

²⁰⁷ *Zafer Gazetesi*, 05.06.1950. Adnan Menderes’in *Zafer Gazetesi*’nden başyazar Mümtaz Faik Fenik’e vermiş olduğu röportajından: 05.06.1950.

* Aksülâmel: Tepki, reaksiyon.

²⁰⁸ Samet Ağaoğlu, *İki Parti Arasındaki Farklar*, Ankara: Arbas Matbaası, 1947, s.61.

²⁰⁹ *Demokrat Parti Programı*, madde 4.

lekî, içtimaî ve iktisadî maksatlarla: cemiyetler, kooperatifler ve sendikalar kurmalarını gerekli buluyoruz.”²¹⁰

DP’nin insan haklarına vurgusu, insan onuru temellendirmesinden hareketle yapıldığı görülmektedir. İnsan hakları konusunda, insan onuru temellendirmesi ne kadar da tartışmalı ve sınırları muğlak bir kavram olsa da dönemi itibarıyla değerlendirildiğinde önemli bir vurgu olduğu kabul edilmelidir: “*Partimiz, insanlık haysiyetine ve bu haysiyetin ancak insanlık ana haklarının teminat altında bulunmasile korunabileceğine inanır; ve bütün devlet mevzuatında bu prensibe aykırı hükümler bulunmamasına dikkat etmeği başlıca vazifesi sayar.*”²¹¹

DP’nin, o dönemde, belki de en önemli farklılıklarından birisi de laiklik yorumudur. Laikliğin, Kemalizm’deki veya CHP’deki dışlayıcı yorumunun aksine laikliğin, din ve vicdan hürriyetini esas aldığına yönelik yorumu büyük önem arz etmektedir. Programın 14. maddesinde yer verilen laiklik konusu şu şekilde yorumlanmıştır:

“Partimiz, lâikliği, devletin din ile hiç bir ilgisi bulunmaması ve hiç bir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması manasında anlar; din hürriyetini diğer hürriyetler gibi, insanlığın mukaddes haklarından tanır. Dinin siyaset olarak kullanılmasına, devlet işlerine karıştırılmasına, başka dinler aleyhine propaganda vasıtası yapılarak yurddaşlar arasındaki sevgi ve tesanüdü bozmasına, serbest tefekküre karşı taassup duygularını harekete getirmesine asla müsamaha olunmamalıdır.”²¹²

Parti, laikliği din özgürlüğünün güvencesi olarak değerlendirmekte ve din özgürlüğünü de insanların temel haklarından birisi olarak kabul etmektedir. Bununla birlikte ne dinin siyaset üzerinde etkisi olmasını ne de siyasetin (devletin) din üzerinde bir baskı aracı olarak kullanılmasına taraftardır.

Bireysel hak ve özgürlüklere yönelik parti programında son olarak devlet idaresinin halktan kaynaklandığına ve halk için olduğuna vurgu yapılarak esas de-

²¹⁰ Demokrat Parti Programı, madde 7.

²¹¹ Demokrat Parti Programı, madde 8.

²¹² Demokrat Parti Programı, madde 14.

mokrasinin önemine vurgu yapılmıştır. “[H]ükûmet ve idare, halktan, halkla beraber ve halk için olmalıdır.”²¹³ diyerek, “ortada bulunan halksız bir Cumhuriyet’e”²¹⁴ son verileceği dile getirilmiştir.

DP’nin iktidarda olduğu dönemde söylem ve programında yer verdiği hak ve özgürlüklere yönelik önemli icraatlar da yapıldığını gözlemleyebiliyoruz. Evvela DP, siyaset sahnesine çıkarak ve çok partili hayatın başlangıcını sağlayarak Türkiye’de demokrasiye atılan ilk adımın sahibi olmuştur. Çok partili hayatın başlangıcı yani demokratik yönetimin varlığı, siyasetin yaygınlaşması yani siyasetin bir kesimin işi olmaktan çıkıp halka inmesi demektir. Siyasetin halka inişi, yahut siyasî alanda halka yönelişi, Demokrat Parti döneminde hız almıştır.²¹⁵ Cumhuriyet tarihinde ilk kez meclis üyeleri ile seçmenler kaynaşmıştır.²¹⁶ Bu bakımdan DP ile birlikte cumhuriyetin demokratikleşmesinin önü açılmış bulunmaktaydı. Artık demokrasinin gereği olan partiler siyaset sahnesinde artarak devam etmiştir. Buna ilaveten DP, “*siyasî tarihimizde halkın iradesinin serbestçe tecelli etmesi neticesinde milletin kendi mukadderatına hakim olması manasını taşıyan 14 Mayıs seçimleri neticesinde iktidarı devralmıştır.*”²¹⁷ Bu şekilde demokratik bir yönetimin göstergesi olan *iktidarın seçimlerle el değiştirmesi* gerçekleşmiş olmaktadır. Bu demokratik temayül, cumhuriyet tarihinde, DP ile başlamıştır.

DP ile birlikte Türkiye’de sivilleşmenin başladığını da belirtmek gerekmektedir. Samet Ağaoğlu, o zaman ki iki partinin (CHP ve DP) liderlerinden hareketle; “*iktidarın 1950’de Halk Partisinden Demokrat Partiye geçmesi de memleket yönetiminin askerîlikten sivilliğe geçişi sayılabilir.*”²¹⁸ diyerek DP’nin sivil olanı temsil ettiğine dikkat çekmektedir. DP, 1923’ten itibaren var olan askerî yönetici ve elit kadronun aksine sivil yöneticilerden oluşmuş bir kadroya haizdi.

²¹³ *Demokrat Parti Programı*, madde 16.

²¹⁴ Kahraman, *Türk Siyasetinin...*, s.161.

²¹⁵ Aydemir, *a.g.e.*, s. 201.

²¹⁶ Adnan Küçük, “Türkiye’de 1950-1960 Arası Dönemde Hukukî Gelişmeler ve Fiili Uygulamalar: Türkiye Ne Oranda Demokratikleşebildi?”, içinde *Demokrasi Platformu Dergisi*, Sayı: 17, 2009, s. 106.

²¹⁷ Küçük, *a.g.m.*, s. 57.

²¹⁸ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 88.

DP'nin iktidara geldikten sonra ki ilk icraatı Türk Ceza Kanunu'nda (TCK) bulunan Arapça ezan okuyanların cezalandırılmasına ilişkin hükmü ortadan kaldırmak olmuştur. TCK'nın 526. maddesindeki değişiklik²¹⁹ ile Arapça ezan okunmasının cezalandırılması uygulanmasına son verilmiştir. Önceki dönemde başta ibadetler olmak üzere temel dinî bilgilerin kişisel çabalarla öğretilmesine yönelik fiilî olarak ortaya çıkan yoğun (kırsal kesimlerde jandarma, şehirlerde emniyet) baskıların, DP döneminde büyük oranda ortadan kaldırılmış ya da hafifletilmiş olması, bu döneme ilişkin en açık ve geniş kapsamlı rahatlatıcı fiilî iyileştirmelerdir.²²⁰ Bunlar, din ve vicdan hürriyetine yönelik önemli gelişmelerdir. Bireylerin ibadet şekil ve törenlerine yönelik, devlet eliyle uygulanan bir sınırlama, DP sayesinde ortadan kaldırılmıştır.

Ezan hakkındaki düzenleme ile birlikte DP'nin genel anlamda laiklik konusundaki tutumu da önem arz etmektedir. Tek parti döneminin dışlayıcı laiklik anlayışına karşın DP, programında da belirttiği gibi, ılımlı bir laiklik anlayışını benimsemiş ve uygulamıştır. DP öncesinde din ve laiklik konusunda Zürcher şu önemli tespiti yapmaktadır:

*“Kemalistler, kendilerinden önceki İttihatçılar gibi, pozitivist dünya görüşüne dayanan modernleşme stratejisinin uygulayıcısı idiler ve bu strateji içerisinde din, devletin ve toplumun modernleştirilmesinde mesafe almaya bir engel olarak görülmekteydi. Onların laiklik anlayışı, dinî organlarla devletin ayrılmasından çok, devlet bürokrasisi içinde bir unsur haline getirilmesi ve kontrol altına alınmasıydı.”*²²¹

DP, bu anlayışın karşısında olmuş ve uygulamalarını da bu minvalde gerçekleştirmeye gayret göstermiştir. Osmanlı devlet adamlarının türbeleri halka açılmış, daha sonra din eğitimi verecek olan İmam Hatip okullarının açılması ve mevcut okullarda din derslerinin okutulması sağlanmış, bununla birlikte çocuklarını din derslerine sokmak istemeyen ana ve babalara da özgürlük tanınmıştır.²²² Burada önemli

²¹⁹ 5665 Sayılı Kanun ile değiştirilmiştir. 16 Haziran 1950'de Meclis'te kabul edilmiş ve 17 Haziran 1950'de Resmi Gazete'de yayımlanmıştır.

²²⁰ Küçük, a.g.m., s. 60.

²²¹ Zürcher, a.g.e., s. 339.

²²² Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, İstanbul: Timaş Yayınları, Nisan 2013, s. 171.

olan husus, bu tür din eğitimi verilmesinin önünün açılması ve daha da önemlisi din eğitimi almak istemeyenlere sağlanmış olan özgürlük alanıdır.

DP'nin iktidar olmadan önceki sözlerinden bir diğeri de basının serbestliği konusudur. Bu konuda ilk döneminde önemli iyileştirmelerle basının serbestliğini artırma yoluna gidilmiştir. Yeni Basın Kanunu* ile “*Cumhuriyet tarihinin en özgürlükçü basın düzenlemelerinden biri ortaya çıkmıştır.*”²²³ Basın organlarının kurulmasında *kuruluştaki bildirim sistemi benimsenmiş*²²⁴ ve bununla birlikte, yeni kanunla, “*gazete ve mecmuaların her ne sebeple olursa olsun kapatılmaması benimsenmiştir.*”²²⁵ Yeni Basın Kanunu, mukayeseli hukuk bakımından kıyaslandığı zaman, dünyanın en demokrat ve hürriyetperver kanunlarından birisi olduğu belirtilmiştir.²²⁶

Bu konuda DP hakkında genel bir değerlendirme yapan Karpaz;

*“1950-1954 dönemi genelde herkesin kabul ettiği gibi Türkiye’de hür ve demokratik bir ortamın mevcudiyeti, din konusundaki liberal tutumuna uygun olarak DP ezanın Arapça okunmasına müsaade etmiş, askerlik süresi kısaltılmış, liberal bir af kanunu çıkarılmış, Türklerin yurtdışına çıkabilmeleri, yabancıların ve eski Türk vatandaşlarının Türkiye içerisinde seyahatleri kolaylaştırılmıştır. Yeni basın kanunu oluşturuldu, anti-demokratik kanunları ve hükümleri tespit için komisyon teşkil edildi.”*²²⁷

şeklinde değerlendirerek özellikle demokratik ve liberal anlayışla icraatlar yapıldığını vurgulamıştır.²²⁸ Fakat kalıcı hukukî düzenlemeler konusunda pasif kalınmış, “*DP döneminde ifade hürriyetine ilişkin hukukî iyileştirme sağlayan düzenlemeler pek yapılmamış; önceki dönemde var olan hukukî metinler büyük oranda yürürlüğünü*

* 24.06.1950 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanan 5680 Sayılı Kanun.

²²³ Tanel Demirel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, 2016, s. 137.

²²⁴ Küçük, a.g.m., s. 71.

²²⁵ Küçük, a.g.m., s. 72.

²²⁶ Sulhi Dönmezler, *Basın Hukuku*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1976, s. 168; aktaran Küçük, a.g.m., s. 73.

²²⁷ Kemal H. Karpaz, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul: Afa Yayınları, 1996, s. 205; aktaran Cihan Göktepe, “Demokrat Parti Dönemi İç ve Dış Siyasi Gelişmeler”, içinde ed.: Adem Çaylak, vd., *Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Politik Tarih*, Ankara: Savaş Yayınevi, 2014, s. 369.

²²⁸ Göktepe, a.g.m., s. 369.

*sürdürmüştür. Bu konuda geniş kesimlerde yaşanan rahatlamalar büyük oranda fiili bir uygulama şeklinde ortaya çıkmıştır.”*²²⁹

B. Serbest Piyasa Ekonomisi

Liberal unsurlardan ikincisi olan piyasa ekonomisine yönelik DP döneminde bazı gelişmelere şahit olmaktayız. İlk olarak söylem açısından bakılacak olursa bu konuda özellikle ilk dönemlerde Menderes, devletin piyasada bir aktör olmaması gerektiğine dair mecliste yapmış olduğu aşağıdaki konuşmasını görebiliyoruz:

*“Devletin iktisadî sahada bilfiil teşebbüse geçmek veya nâzım veya murakıb olarak vazife görmek hususundaki bizim görüşlerimiz katidir, sarıhtır. ... Şu kadarını söyleyelim ki, Yüksek Heyetimiz bugüne kadar olan devletçilik tatbikatı ile, bizim takibetmek kararında olduğumuz politika arasında gayet esaslı farklar bulunduğunu takdir hususunda elbette gecikmeyecektir.”*²³⁰

Liberalizmin devletin piyasada bir aktör olmaması gerektiğine dair piyasa ekonomisi söylemini açıkça belirten Menderes başka bir konuşmasında da ülkeler arasındaki serbest ticarete geçileceğini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Serbest ticaret ile ithalat ve ihracata öncelik verileceğini ve bu sayede dışa açılmanın sağlanacağına işaret etmiştir. Menderes’in, DP olarak serbest ticareti amaçladıklarını belirttiği mecliste yapmış olduğu konuşması aşağıdaki gibidir:

*“Dış ticaret rejimimiz, dünyanın içinde bulunduğu iktisadî şartlarla milletlerarası ticari temayüllere muvazi istikamettir. Ve himaye veya müdahale gibi ticari hayatın tabiatını ihlâl eden kayıtlardan mümkün olanı bildirgi kadar uzaklaşmayı istihdaf eder. Gayemiz ... milletlerarası, serbest esaslar dairesinde mübadele yapan bir rejime sahip olmaktır.”*²³¹

Piyasa ekonomisine dair DP programında çok daha keskin ifadeler yer verilmiştir. Parti programında tek parti dönemi devletçiliğine karşılık DP, ekonominin

²²⁹ Küçük, a.g.m., ss. 84-85.

²³⁰ Faruk Sükan (haz.), *Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları: TBMM 1950-1960*, Ankara: Kültür Ofset, 2. Baskı, 1992, s. 21. Adnan Menderes’in birinci hükümet programını okuduktan sonra muhalif vekillere verdiği cevaptan.

²³¹ Sükan (haz.), *Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları: TBMM 1950-1960*, ss. 21-22.

devlet tekeline çıkarılması ve serbest piyasa ekonomisine yönelik adımlar atılması gerektiğini belirtmiştir. Bu konuda parti programının 42. maddesinde şöyle yazmaktadır: “*iktisadî hayatta özel teşebbüs ve sermayenin faaliyeti esastır. Onun için hususî teşebbüs ve sermayeye serbestlik ve güvenle çalışmak şartları ve yeni yeni iş sahaları sağlanmalıdır.*”²³² Görüldüğü üzere DP, ekonomi alanında özel müteşebbisin önemine dikkat çekmekte ve parti olarak sermayenin ve sermaye sahiplerinin icraatlarını öncelikli olarak kabul etmektedir.

*“Devletin doğrudan doğruya gireceği iktisadî teşebbüsler şu mahiyette olmalıdır: Özel teşebbüs ve sermayenin yetip erişemeyeceği, yahut yeter ve yakın kâr görmediği için giremeyeceği, fakat, bütün ekonomik faaliyetlere müessir olacak ve memleket müdafaasını sağlayacak mahiyet-teki teşebbüslere girmek.”*²³³

DP, programındaki bu madde ile devletin hangi konularda iktisadî alana müdahil olacağını sayma yoluna gitmiştir. Maddeden de anlaşılacağı üzere DP, bu konuda nispeten daha liberal bir yoruma başvurmuş ve devletin yalnızca özel teşebbüsün yetemeyeceği veya kâr elde edemeyeceğini düşündüğü konularda adımlar atması gerektiğine inandıklarını belirtmiştir. Bunun dışında DP için “*başka her hangi bir sebep ve bahane ile devlet, iktisadî faaliyetlere giremez.*”²³⁴

Bu maddenin devamı sayılabilecek 47. maddede ise devletin, belirttiği sebeplerden hareketle, bizzat girdiği iktisadî teşebbüslerin akıbeti hakkında bilgi vermektedir. Bu maddeye göre; “*devlet tarafından kurulup hususî ellerde daha rantabl* işleyeceği anlaşılan işletmeler, elverişli şartlarla özel teşebbüslere devredilebilmelidir.*”²³⁵ Yani kurulduğu dönem itibarıyla o işe teşebbüs edecek özel müteşebbislerin olmaması veya müteşebbislerin kâr elde edemeyeceğini düşündüğü için girişmediği ve bizzat devlet tarafından yapılan işler, eğer özel şirketler tarafından daha verimli işleyecek konuma geldiyse devlet o işten artık elini çekmelidir.

²³² Demokrat Parti Programı, madde 42.

²³³ Demokrat Parti Programı, madde 44.

²³⁴ Ağaoğlu, *İki Parti ...*, s.65.

* Rantabl: Verimli, kâr sağlayan.

²³⁵ Demokrat Parti Programı, madde 47.

“Piyasalarda emniyet ve istikrarın sağlanması şarttır. Kat’i zaruret olmadıkça piyasalara karışılmamalıdır. Bu alanda devlete düşen en önemli vazife, rekabetin ortadan kalkmasını veya daralmasını önlemeğe çalışmak olmalıdır.”²³⁶ Serbest piyasa ekonomisinin verimli bir şekilde işleyebilmesi piyasalara herhangi bir müdahalenin olmamasına bağlıdır ve devletin ekonomik alandaki görevi aslında budur. Kendiliğinden işleyen bir mekanizma olan piyasaya dışarıdan herhangi bir müdahalenin olmaması gerekmektedir.

DP, ilk dönemi olan 1950-1954 yılları arasında, ekonomik alanda, parti programındaki vaatlerine sadık kalmaya çalışmış ve o yönde de adımlar atmıştır. İktidara geldiklerinde, ... denk bütçe yaklaşımının terk edilmesi kredi faizlerinin düşürülmesi ve kredi hacminin arttırılması, geçmişte şikayete konu olan birçok verginin kaldırılması, bazı temel tüketici mallarının fiyatlarında indirimler, özel teşebbüsü özendirme ve onunla rekabetten kaçındılar.²³⁷ Türkiye’de 1950’li yılların başında ... birkaç kalem mal dışında ithalata getirilen kısıtlamalar kaldırılarak daha liberal bir dış ticaret politikası izlenmeye başlanmıştır.²³⁸ İthalat 1950’de %60-65 oranında serbestleşmiş, fiyat kontrolleri kaldırılmış, özel kesimin daha rahat kredi alabilmesi için banka kredi faizleri indirilmiştir.²³⁹

DP döneminde tarım sektörüne öncelik verildiği görülmektedir. Demokratlar Türk tarımını bir dereceye kadar modernleştirmeyi başardılar ve ülkenin tabanını hayli genişlettiler.²⁴⁰ Dönemin şartlarına kıyasla tarımda makineleşmede oldukça geride kalmış olan Türkiye, DP ile birlikte önemli oranda makineleşmeye gitmiştir. İlkel denilebilecek araçlarla yapılan tarımsal üretim yerini makineli üretime bırakmış ve tarımda ciddi bir modernizasyon yaşanmıştır.²⁴¹ Türkiye kısa sürede hububat üreten memleketler arasında altıncı ve ihracatçı memleketler arasında dördüncü olmuş

²³⁶ *Demokrat Parti Programı*, madde 51.

²³⁷ Feridun Cemil Özcan, “Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, içinde haz.: Mete Kaan Kaynar, *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 40.

²³⁸ Abdullah Takım, *Ekonomik Kalkınma ve Dış Finansman Demokrat Parti Ekonomisi*, Ankara: Detay Yayıncılık, 2011, s. 88.

²³⁹ Zahide Sungur, *Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları ve Kalkınma Çabaları*, Ankara: Kitap & Cafe Serüven, 2015, ss. 46-47.

²⁴⁰ Zürcher, *a.g.e.*, s. 334.

²⁴¹ Sungur, *a.g.e.*, s. 51.

... dünya pamuk istihsâlinde* yedinci ve pamuk ihracatında da beşinci olmuştur.²⁴² Tarımsal gelişmelerin etkisiyle Türkiye’de özel sermaye birikimi de hızlanmış ve bu gelişmeler özel bankacılık sektörünün gelişmesinde de zemin hazırlamıştır.²⁴³

Ekonomide özel müteşebbisin artması gerektiğine inanan ve bunu parti programında da açıkça belirten DP, iktidara geldikten kısa bir süre sonra girişimcileri destekleyecek adımlar atmıştır. Ağustos 1950 başında ülkemizde ilk defa olarak, devlet parasının ve yabancı sermayenin katılmasıyla özel girişimi desteklemek üzere bir banka “Türkiye Sınai Kalkınma Bankası” kurulmuştur.²⁴⁴ Özel girişimi destekleyen ve iç ve dış kredi sağlayan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası’nın kurulması ülkede özel sanayinin gelişmesinde olumlu bir rol oynamıştır.²⁴⁵ Böylece imalat sanayiinde 1950 yılında 2515 olan özel işletme sayısı 1960 yılında 5284’e çıkmıştır.²⁴⁶ İki katından daha fazla bir özelleşme olduğu gözlemlenebilmektedir. Ayrıca bu artış on yıl içerisinde sürekli artarak devam etmiştir.

Parti programında da görüldüğü üzere önemli oranda bir liberalleşme düşüncesi ve vaadiyle iktidara gelen DP, bu konuda 1953-54 yıllarına kadar bu yönde adımlar atmıştır. 1953 yılında kadar herhangi bir yeni KİT kurulmamış, hatta mevcut KİT’lerin sermayeleri dahi artırılmamış, KİT’ler aracılığıyla herhangi bir yatırım yapılmamış ve KİT’ler tarafından kullanılan krediler sınırlandırılmıştır.²⁴⁷ Fakat ikinci döneminin başlangıcından itibaren, yani 1954’ten itibaren özel müteşebbisten beklenen geri dönüşler olmayınca DP, liberalleşmeden uzaklaşmış ve devlet eliyle yatırımlar yapmaya girişmiştir.

DP, yabancı yatırımların artması gerektiğine de inanmaktaydı. Bu nedenle 1951 yılında Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çıkartıldı. Böylece ülkemizde ilk

* İstihsâl: Üretim.

²⁴² “Üçüncü Menderes Hükümet Programı”, içinde haz.: İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, Cilt 2, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ekim 2013, s. 1023.

²⁴³ Sungur, *a.g.e.*, s. 54.

²⁴⁴ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 92.

²⁴⁵ Gaye Ertin, “Türkiye’de Sanayi”, içinde S. Gözenç, E. Gümüş ve G. Ertin, *Türkiye Coğrafyası*, No: 1069, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1998, s. 166.

²⁴⁶ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *İstatistik Göstergeler 1923-2013*, Yayın No: 4361, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Aralık 2014, s. 252.

²⁴⁷ Sungur, *a.g.e.*, s. 79.

kez yabancı sermayenin yatırım yapması kolaylaştırılarak, yabancılara yatırım imkânı sunulmaktadır.²⁴⁸

Önemli oranda karayolu yapıldığı da gözlemlenmektedir. Bunun önemi taşımacılık sektöründe kendisini göstermesinden ileri gelmektedir. Karayolu ağının genişlemesiyle beraber karayolu taşımacılığı da artış göstermiştir. Karayolu taşımacılığına tam geçiş, kamu taşımacılığından özel mülkiyet taşımacılığına anlamına da geliyordu; çünkü, kamyon ve otobüslerin çoğu özel mülkiyetin elinde, demiryolları ise ya tamamen devlet tarafından inşa edilmiş ya da devlet tarafından el konulmuştu.²⁴⁹ Yeni karayolları ülkeyi ticarete açtı ve köyler ilk kez dış dünyayla bağlantı kurabildiler.²⁵⁰ Sonuç bir devingenlik, canlılık ve etkinlik bilinci olmuştu ki bunlar tamamıyla yeni olan şeylerdi.²⁵¹

Nispeten açık ve uzun olan ekonomik politika bahsinde, DP'nin piyasa ekonomisini öne çıkaran bir özel sektör partisi olma niteliğinin altının kalın çizgilerle çizildiği görülmektedir.²⁵² Bununla beraber *“DP yönetimi, liberal ekonomi politikalarını hayata geçirerek ilk yıllarda özellikle tarımda uygulanan liberal politikaların iç/dış konjonktürün uygun düşmesi ve iklim koşullarının iyi gitmesiyle ortaya çıkan olumlu sonuçları tarımsal kesimi memnun etmiştir.”*²⁵³ DP özellikle ilk döneminde piyasa ekonomisi konusunda dönemine göre hatırı sayılır adımlar atmıştır. Bu konuda liberalizmin etkisini ortaya koymuştur.

C. Sınırlı ve Tarafsız Devlet

DP'de incelenecek son liberal unsur ise sınırlı ve tarafsız devlet unsurudur. Burada DP'nin devlete ve devletin işleyişine olan yaklaşımından söz edilecektir. İlk olarak yine Menderes'in söylemleri incelendiğinde devlete bakışta ve devletin işleyişine dair önemli bir zihni değişiklik göze çarpmaktadır. Yukarıda devlete verilen

²⁴⁸ Şerif Demir, *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes 1930-1960*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2009, s. 319.

²⁴⁹ Zürcher, *a.g.e.*, s. 329.

²⁵⁰ Zürcher, *a.g.e.*, s. 334.

²⁵¹ Zürcher, *a.g.e.*, s. 334.

²⁵² Demirel, *a.g.e.*, s. 55.

²⁵³ Adem Üzümcü, Mehmet Dikkaya ve Deniz Özyakışır, “Türkiye’de İktisadi Dönüşümler ve Politik Yansımaları: 1923-2007”, içinde Çaylak, vd., *a.g.e.*, s. 714.

ekonomik rolden bahsederken aslında devletin sınırlılığına işaret edilmişti. Ekono-
middeki rolü ile beraber devlet işleyişindeki memur zihniyetinin de Menderes tarafın-
dan eleştirildiğini görmekteyiz:

*“Halk Partisi idaresi maalesef bir kısım memurları dönülemeyecek kadar
ileri sevk etmektedir. Devlet memurluğu haysiyetini ve kanunları hiçe sa-
yarak kaderini sabık iktidara bağlamış olan bir takım memurları muha-
faza etmek mecburiyetini duymamaktayız.”²⁵⁴*

Memurların eski yönetimin birer parçası ve elemanıymış gibi hareket etmesi-
ni eleştiren Menderes, bir başka konuşmasında da demokrasinin gereği olarak devle-
tin ve memurların tüm vatandaşlara eşit mesafede durması gerektiğini açık bir şekil-
de şöyle dile getirmiştir:

*“Devlet memurlarının ve idarenin kanun ve nizamları hiçbir parti farkı
gözetmeksizin, bütün vatandaşlara, seyyanen tatbik etmeleri, demokrasi-
nin temelini teşkil eder. Demokrasiyi kökleştirmek gayretleri içinde iken,
bu gayeyi ehemmiyetle göz önünde bulundurmamız pek tabiidir. Çünkü
siyasî kanaatlerinden dolayı eşit muamele görmemiş olmanın acısını
çekmiş bir partiyiz. Eğer bugün vatandaşların siyasî kanaatlerinden veya
parti farkından dolayı müsavî muamele görmedikleri hal ve vaziyetler
olursa, delilleri ile bize bildirmesinde fayda vardır. Geçen gün yaptığım
bir konuşmada belirtmiş olduğum gibi, biz, Hükûmet olarak, bu yolda
âzami gayreti göstermekten bir an hali kalmayacağız.”²⁵⁵*

DP’nin devlete ve devletin idaresine yönelik bakışı parti programında daha
net bir şekilde ifade edilmektedir. Bilindiği üzere Türkiye, 1936’da alınan kararlar
ile, CHP’nin devletçi politikalarını daha da ileri bir seviyeye taşıması ile birlikte bir
devlet-parti bütünleşmesinin içerisine girmiştir. Devlet ile siyasî arenada bulunan tek
bir partinin yekpare kabul edilmesinden on yıl sonra ortaya çıkan bir siyasî partinin
devlete yaklaşımı kritik bir öneme sahiptir. Parti programı incelendiğinde, DP’nin,
devleti CHP’den nispeten daha farklı yorumladığı görülmektedir. DP, devleti, eko-

²⁵⁴ Zafer Gazetesi, 27.06.1950. Adnan Menderes’in Zafer Gazetesi’nden başyazar Mümtaz Faik Fe-
nik’e vermiş olduğu röportajından.

²⁵⁵ Doğan, a.g.e., s. 155. Adnan Menderes’in TBMM’de yapmış olduğu konuşmadan: 18.02.1953.

nomi sahasında olmayan, sadece hak ve hürriyetlerin koruyucusu konumunda değerlendirmektedir.

DP'nin devlete, devletin işleyişine, hükümete ve bürokrasiye nasıl baktığını en iyi ve açık bir şekilde ifade ettiği madde şu şekildedir:

“İç işlerinde, hükümeti ve teşkilâtını, halkın dışında ve üstünde bir varlık değil, sadece, halk tarafından amme vazife ve hizmetlerini görmek üzere kurulmuş bir idare cihazı saymak, esaslı bir prensibimizdir. İyi bir idarenin gayesi, devletle bütün muamele ve münasebetlerinde yurddaşa tam bir emniyet verebilmektir. Memurlara verilen kanunî selâhiyetlerin, idarî otorite temini bahanesile, keyfi olarak kullanılması temayülleri önlemeyi vazife edineceğiz. İyi bir idare cihazı kurabilmek için vazifenin icabettirdiği selâhiyetle mesuliyet hudutlarını kesin olarak tayin eylemek şarttır. Bütün salâhiyetlerin mahdut ellerde toplanması ve mesuliyetin zafa uğraması neticelerini doğuran bürokratik zihniyet ve usullerin terki lüzumuna kaniiz.”²⁵⁶

Çok açık bir şekilde görüldüğü üzere DP, devleti ve hükümeti bireyin üzerinde bir oluşum olarak görmemekte ve bir hizmet aracı olarak değerlendirmektedir. Bununla beraber idarenin yetkilerinden hareketle oluşan ve oluşabilecek, bürokratik vesayet denilen, olumsuzlukların giderilmesi ve önlenmesi, DP tarafından bir vazife olarak kabul edilmektedir.

Devletin yapısına yönelik de önemli değişiklikler öngören DP, yerinden yönetim mekanizmalarının ve yetkilerinin genişletilmesi gerekliliğini vurgulamıştır. DP'ye göre:

“İllerin özel ihtiyaçlarını yerinde görüp karşılamak ver halkın idareye iştirak ettirilmesi prensibini tahakkuk ettirmek matsatlarile kurulmuş olan il genel idare kurullarile özel idareye belediyeler bütçelerini tanzim ve tatbik hususlarında ve diğer bütün vazifelerinin ifasında gereken genişlikte yetkilerle teçhiz olunmalıdır. İllerde idare âmirlerine ve memurlara

²⁵⁶ Demokrat Parti Programı, madde 19.

verilen, yetkilerin de genişletilmesini, yine işlerin yerinde görülmesi ve suretle yürütülmesi bakımından, lüzumlu görmekteyiz.”²⁵⁷

DP’nin, yerinden yönetimin güçlendirilmesi ile hizmetlerin ihtiyaçlara göre ve hızlı bir şekilde görülmesini sağlamakla beraber temsiliyetin sağlanması bakımından da daha demokratik bir adım atmayı planladıkları söylenebilir.

Devletin sınırlarına yönelik DP’nin programında belirttiği bir başka husus ise fikir hareketlerine yönelik müdahale edilmemesine yöneliktir. “[İ]lmin, sanatın ve türlü fikir faaliyetlerinin siyasî ve idarî müdahalelerden uzak kalmasını, demokrasi-nin değişmez bir esası olarak kabul ediyoruz.”²⁵⁸ Fikir ve düşünce özgürlüğüne yönelik devletin müdahale etmemesi ve tarafsız kalması, şüphesiz devletin sınırları içerisinde ele alınacak hususların başında gelmektedir. Bu açıdan DP’nin, bireyin özgürlükleri karşısında devletin daha sınırlı bir tutum sergilemeyi hedeflediğini söylemek mümkündür.

DP, 14 Mayıs’ta iktidarı ele geçirmiş olsa da 27 yıllık tek parti devrinin bürokratik yapısı aynı şekilde yerinde durmaktaydı. CHP, 27 yılda adeta devleti kendisiyle bütünleştirmiş bir parti hâline gelmiştir. Bu bakımdan bürokratik iktidar hâlâ CHP’nin elindeydi. Bu nedenle de DP bürokrasiye şüpheli bakmakta ve hatta korkmaktaydı.

“CHP-bürokrasi ittifaklı korku hali, DP’de şu endişeyi beraberinde getirmişti: ‘Acaba çok partili hayat ve demokrasiye geçiş denemesi esnasında kaybetmeyeceğine kesin kes inanan, filiyatta da bu denemenin kendisi aleyhine fiyasko ile sonuçlanmasına karşı aşırı derecede tahammülsüz olan CHP, seçimle iktidara gelebilme ümidini yitirerek, kendisi ile bütünleşik gördüğü bürokrasinin gücünden faydalanarak, seçim dışı yollarla iktidarı ele geçirmek isteyebilir mi?’”²⁵⁹

Bu endişe hâli DP’yi devlete ve onun işleyişine dair adım atmasına engel oldu. DP, hiçbir şekilde bürokrasiye güvenmemiş ve bu nedenle de başlarda bürokrasi-de ciddi adımlar atmakta çekingen kalmıştır. Parti programında belirttiği gibi vesaye-

²⁵⁷ Demokrat Parti Programı, madde 20.

²⁵⁸ Demokrat Parti Programı, madde 39.

²⁵⁹ Küçük, a.g.m., s. 113.

ti ortadan kaldıracak adımlar atmak yerine, daha çok, bürokrasiyi CHP'nin elinden alınması gereken bir mekanizma olarak görüp o şekilde hareket ettiği görülmektedir.

Partinin devlet yaklaşımında da liberal bir yaklaşımın olduğunu vurgulamak gerekir. Fakat belki de DP'nin en zayıf olduğu alan burası olmuştur. Aslında “‘yeter söz milletindir’ sloganı partinin denetimsiz bürokratik idare karşıtlığını vurgulamaktadır.”²⁶⁰ Bu nedenle, “kırsal kesim insanları ve ticaret erbabı DP'yi desteklerken, aydın, asker ve bürokratlar bir tarafta ve çoğunlukla CHP'yi desteklemekteydiler.”²⁶¹ Ama 27 yıllık bir tek parti iktidarının bürokratik yapısı olduğu yerde durmaktaydı. Bu nedenle bu konuda oldukça temkinli olunmuştur. Nitekim henüz ilk yıllarda darbe söylentisi ile karşılaşmıştır. Bu gibi nedenler bu alanda etkisiz kalınmasının önemli sebeplerinden sayılabilir. Fakat yine de DP'de daha çok “sorgulanan, devletin ‘yanlış’ ellerde olması”²⁶² olmuştur. Bu açıdan DP'nin mücadelesi bürokratik vesayeti tasfiye etmekten ziyade bu gücü kendi eline almak yönünde olmuştur.

DP'nin, liberal unsurlardan etkilendiği, bazen keskin bazen de daha yüzeysel bir şekilde bunun vurgulandığı görülebilmektedir. Gerek ekonomideki serbestliğe vurgu gerekse bireyin doğuştan sahip olduğu hakların varlığına ve bunların önemine ve buradan da hareketle devletin bu hakların sınırları içerisinde kalması gerektiğine yönelik düşüncelerinde, bu etki net bir şekilde görülmektedir. DP'nin esas itibarıyla bir zihniyet dönüşümünün başlangıcı olduğu söylenebilir. Bu açıdan, “DP, kendisinden sonra gelen sürecin ana belirleyicisi ve Türk siyasal yapısındaki iki büyük kanattan birisi olmuştur.”²⁶³ Kendisinden sonra gelecek olan merkez sağ partilerin daha büyük adım ve dönüşümlere imza atmasında çok önemli bir yere sahiptir. Bunu, bu çalışma özelinde ANAP ve AK Parti'de görme fırsatı olacaktır.

II. Transformasyonlar Dönemine Doğru: Anavatan Partisi (ANAP)

Anavatan Partisi (ANAP), Türkiye'nin oldukça çalkantılı ve bir o kadar da kanlı bir döneminin akabinde siyaset sahnesine çıkmıştır. ANAP, yaklaşık dokuz

²⁶⁰ Demirel, a.g.e., s. 55.

²⁶¹ Göktepe, a.g.m., s. 368.

²⁶² Demirel, a.g.e., s. 128.

²⁶³ Kahraman, *Türk Siyasetinin...*, s.158.

buçuk yılda on hükümet kurularak adeta hükümet kurma yarışlarına sahne olan, sağ-sol çatışmalarının en üst seviyeye çıktığı ve ekonomik olarak büyük bir darboğazın içinde olunan 70'li yılların ve bir de askerî darbenin yaşandığı dönemin sonrasında kurulmuştur. ANAP, belki de bu çalışmada ele alınan diğer merkez sağ partilerden, partiden daha çok lideri değerlendirmelere konu olmuş olanıdır. Bu sebeple olsa gerektir ki genelde literatürde ANAP çalışmasından daha çok Turgut Özal'a yönelik çalışmalar yer almıştır ve ANAP, daha çok Özal üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. *Demokrat Parti dönemi, AK Parti dönemi* gibi ifadeler ve çalışmalara daha sık rastlanırken ANAP dönemi için daha çok *Turgut Özal'lı yıllardan* bahsedilmektedir. Bu açıdan bu çalışmada da Turgut Özal'ı ANAP incelemeye alınacaktır.

ANAP'ın kurucu lideri olan Turgut Özal, siyasete girmeden önce adını duyurmuştu. Başbakanlık Müsteşarı olarak görev yaptığı dönemde, Türkiye'nin ekonomik olarak yönünü değiştiren 24 Ocak Kararları'nın mimarı olmuştur. Bu kararlar ile birlikte Türkiye ekonomisinde ithal ikâmeciliğe son verilerek serbest piyasa ekonomisine geçilmiştir. 1980'nin ilk aylarındaki bu değişiklikten kısa bir süre sonra, Eylül ayında askerî darbe gerçekleşmiş ve askerler tarafından yönetime el konulmuştur. 12 Eylül Darbesi'nin yönetici kadrosu Milli Güvenlik Konseyi (MGK) adı ile bir konsey altında toplanmıştır. Darbeden sonra “*bütün siyasal partiler ve iki radikal sendika konfederasyonunun (sosyalist DİSK ve aşırı sağcı Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu MİSK) faaliyetleri durdurulmuştur.*”²⁶⁴ 12 Eylül 1980'den 6 Kasım 1983 yılında yapılan milletvekilliği genel seçimleri sonrasında TBMM Başkanlık Divanı kurulana kadar ülkeyi askerler yönetmiştir.²⁶⁵ Darbeden sonra darbeciler tarafından 24 Ocak Kararları doğrultusunda hareket edileceği belirtilmiş ve kendi kurdurttukları Bülent Ulusu hükümetinde Turgut Özal'ın, ekonomiden sorumlu bakan olarak görevlendirilmesi uygun görülmüştür. Ekonomik görüşlerini uygulama konusunda askerî yönetimin baskısına dayanamayan Özal, bakanlıktan ayrılmıştır. Bu istifa hem Özal için hem de Türkiye için yeni bir döneme atılan ilk adım olarak kabul edilebilir.

²⁶⁴ Zürcher, a.g.e., s. 401.

²⁶⁵ Cengiz Sunay, *Türk Siyasi Hayatı ve İlgili Literatür*, Ankara: Orion Kitabevi, 2015, s. 106.

12 Eylül darbecileri, darbeden sonra tüm siyasî partileri kapattığı için artık yeni seçime yeni partilerle girilecektir. Bu açıdan sadece MGK'nın onay verdiği partiler seçime girmeye hak kazanacaktır. Sonunda, 6 Kasım 1983 seçimlerine katılmalarına izin verilmiş olan üç parti şunlardı:²⁶⁶ “Emekli general Sunalp’ın Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) sağ işgal ediyordu. Turgut Özal’ın Anavatan Partisi merkezi tutuyordu; ve İsmet İnönü’nün eski özel kalem müdürü Necdet Calp, CHP’nin bıraktığı boşluğu doldurma umuduyla Halkçı Parti’ye önderlik ediyordu.”²⁶⁷ 6 Kasım 1983 tarihinde yapılan genel seçimlerde Özal’ın liderliğindeki ANAP, %45,15 oranında bir oy oranına ulaşarak tek başına iktidar olmuştur. Bu başarıda Özal’ın mevcut adaylar arasında sivil siyaseti temsil etmesi ve kendisinin halka yakın tutum ve davranışlarının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte, “ANAP’ın seçimlerde başarı sağlamasının arkasında bulunan faktörlerden birisi de zamanın ruhuna uygun bir söylem geliştirebilmiş olmasında yatmaktadır.”²⁶⁸ O dönemde zamanın ruhu tüm dünyada etkisini artıran liberalizm ve piyasa ekonomisidir.

ANAP, 6 yılı Özal’ın başbakanlığında olmak üzere toplam 8 yıllık bir iktidar dönemi yaşamıştır. ANAP için Özal özelinde Türkiye’de liberalizmi gerçek anlamda benimsemiş ve liberal politikaları daha çok ön plana çıkarmış olan partidir denilebilir. Gerek parti programında gerekse Özal’ın söylemleri ile iktidarda olduğu dönemki politika ve icraatlarında bu çok net bir şekilde gözlemlenebilecektir.

A. Bireysel Hak ve Özgürlükler

Kanlı bir askerî darbeden ve askerî yönetimden sonra hak ve özgürlüklere dair söylem ve icraatlar önemini daha çok hissettirmekteydi. Sulh ortamını yeniden inşa etmek için Özal, ANAP’ı, kurulduğu tarihten itibaren 12 Eylül öncesinin *dört siyasî eğiliminin** toplandığı bir parti olarak tanımlamıştır.²⁶⁹ Yeniden çatışmasız günlere dönmek için de zaten Özal’ın kimliğinde olan ve partiye de sirayet etmiş

²⁶⁶ Zürcher, a.g.e., s. 406.

²⁶⁷ Ahmad, a.g.e., s. 265.

²⁶⁸ Selami Erdoğan, *Anavatan Partisi’nin Siyasal Dönüşümü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 155.

* Özal’ın ifade ettiği *dört siyasî eğilim* şunlardır: muhafazakâr, milliyetçi, liberal, sosyal demokrasi.

²⁶⁹ Özlem Eştürk, *Türkiye’de Liberalizm: 1983-1989 Turgut Özal Dönemi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 42.

olan liberal söylem ve icraatlara ihtiyaç vardı. Ve ANAP iktidara geldikten sonra da bu yönde adımlar atmaya gayret etmiştir.

Bu konuda ilk olarak Özal'ın etkisinde bahsetmek gerekir. Özal özellikle söylemlerinde hak ve özgürlüklere sıkıca sarılmak gerektiğine işaret edip, *“huzur ve güvenin bedeli demokratik nizamdan, insan hak ve hürriyetinden vazgeçmek değildir”*²⁷⁰ diyerek barış ortamına hak ve özgürlüklerin genişletilerek ulaşılacağını işaret etmiştir.

Özal'ın hak ve özgürlüklere özellikle dikkat çektiği bir konu ise din ve ibadet özgürlüğüdür. Türkiye’de merkez sağ partiler, genel anlamda halkın maruz kaldığı din ve ibadet özgürlüğü kısıtlamalarının bir tür sözcüsü olmasından hareketle sürekli bu konu dile getirilmiştir. Özal da bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır:

“Kimseye 'Sen niye camiye gitmiyorsun?' diyemeyeceğimiz gibi, 'Sen niye camiye gidiyorsun?' da diyemeyiz. Bunu temin etmek benim vazifemdir. Laikliğin en önemli kaidelerinden biri budur.

...

Filanca namaz kılıyormuş veya kılmıyormuş, beni hiç alakadar etmez. Ama ona kimsenin de müdahale etmesine müsaade etmem. ... Ben Müslümanım. Ama ben Müslümanım diye kimsenin şunu veya bunu yapmasını zorlama diye bir şey yok. Ben, dinimin icaplarını yerine getirebildiğim kadar getiriyorum. Ama kimseye sen niye cumaya gitmiyorsun? diye sual soramam. O, benim vazifem değil.

...

*İnsanı düşüncesinden dolayı da mahkûm edemezsiniz.”*²⁷¹

Özal'ın hak ve özgürlüklere dair söylemi ile beraber ANAP'ın programında da bu konu önemli bir yer tutmuştur. Hemen ilk maddede bu konuya açıklık getiril-

²⁷⁰ Başbakan Turgut Özal'ın Konuşma, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları 13.12.1983-12.12.1984, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1984, s. 17. Turgut Özal'ın *Tercüman Gazetesi*'ne Verdiği Röportajdan: 15.12.1983.

²⁷¹ Başbakan Turgut Özal'ın Konuşma, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları 13.12.1986-12.12.1987, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1987, ss. 22-24. Turgut Özal'ın *Milliyet Gazetesi*'nden Yener Süsoy'a Verdiği Röportajdan: 22.12.1986.

mektedir. Bu maddeye göre ANAP, “millet iradesinin tecellisinin ve millet hakimiyetinin tesisinin ancak halkın serbest oyunun esas olduğu bir demokratik düzen içerisinde mümkün olabileceğine inanan. İnsan temel hak ve hürriyetlerini vazgeçilmez kabul eden”²⁷² bir siyasî partidir. Demokratik yönetime, yani seçimle gelenin üstünlüğüne olan inancını ve bireyin vazgeçilmez haklarını açıkça kabul etmektedir. Bununla birlikte her bir insanın kanun önünde eşitliğini “kanun önünde eşitlik esastır”²⁷³ diyerek işaret etmektedir. Demokratik yönetime olan inanç farklı bir maddede şöyle dile getirilmektedir: “Millete en iyi hizmet verebilmesi, devlet idaresinde milletin en iyi şekilde temsil edilebilmesi ancak demokratik düzen ile mümkün olabilir. Demokratik düzen insan hak ve hürriyetlerine saygının en yüksek olduğu, insan hak ve hürriyetlerinin en iyi şekilde korunduğu rejimdir.”²⁷⁴

Daha önce de ifade edildiği üzere, liberalizmin temel taşı veya hareket noktası olarak kabul edilen değer bireydir. Bireyin hak ve özgürlükleri temel gaye olarak kabul edilmektedir. Bu konuda ANAP,

“[T]oplumun maddi ve manevi olarak yükselmesinde ve yücelmesinde temel unsur insandır. Herkes kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde ifadesini bulan bu hak ve hürriyetlerin sağlanması ve teminat altına alınması için hukuka bağlı ve hukukun üstünlüğünü esas alan devlet nizamını temel görürüz.”²⁷⁵

diyerek, parti programında bunu açıkça dile getirmektedir.

Türkiye’nin temel problemlerinden birisi olan laiklik de ANAP’ın programında kendisine yer bulan konulardan birisidir. Kemalist gelenek tarafından genelde, yanlış bir şekilde, bir rejim problemi olarak ele alınan laikliği ANAP, olması gerektiği zeminde, yani din özgürlüğü zemininde değerlendirmiştir. Bu konu programda, “herkes Anayasamızın teminatı altında vicdan, dini inanç ve ibadet hürriyetine sahiptir. ... Laikliği, manevi değerlerin korunmasında, vicdan, din, inanç ve ibadet

²⁷² Anavatan Partisi Programı, 1983, madde 1.

²⁷³ Anavatan Partisi Programı, madde 3.

²⁷⁴ Anavatan Partisi Programı, madde 5.

²⁷⁵ Anavatan Partisi Programı, madde 4.

*hürriyetinin uygulanmasında ve dini kültürün geliştirilmesinde kısıtlayıcı bir unsur olarak anlamıyoruz.”*²⁷⁶ şeklinde, ifadesini bulmuştur.

Partinin programında, basına yönelik tutumun da demokratik yönetimin önemli bir göstergesi olduğu ifade edilmiştir. Hiç şüphesiz ifade hürriyetinin önemli göstergelerinden birisini basının çoğulculuğu göstermektedir. Çoğulcu bir basın-yayın varsa o ülkedeki ifade hürriyetinin geniş bir yelpazede olduğu ileri sürülebilir. İfade hürriyetinin hiç olmadığı ya da dar olduğu yerlerde basında daha çok tek seslilik dikkat çekmektedir. ANAP programında bu konu, şu şekilde ele alınmıştır: “Söz, düşünce ve kanaat hak ve hürriyetlerinin kullanılmasında, kamu oyunun sağlıklı bir şekilde teşekkülünde, basın ve yayını hür demokratik düzenin temel vasıtaları arasında telakki ederiz.”²⁷⁷

Özal’ın söylemleri ve partinin programında ulaştığımız hak ve özgürlüklere dair veriler ANAP’ın icraatlarında da kendisini göstermektedir. ANAP döneminde bireysel hak ve özgürlükler konusunda Türkiye açısından önemli adımlar atılmıştır. İlk olarak ülke genelinde bulunan sıkıyönetim ve OHAL belirli aralıklarla kaldırılmıştır.

Merhum Özal, üç temel hürriyetten o kadar çok ve sıkça bahseder ki²⁷⁸ ANAP’ın icraatlarını da bu temel üzerine kurmaya çalışmıştır. Bu temel hürriyetler; *serbest düşünce, din ve vicdan hürriyeti ve teşebbüs hürriyeti*dir. Bu yönde atılan adımlar arasında laiklik meselesi, birey hak ve özgürlükleri konusunda öne çıkan hususlar arasındadır. Özal, “*laikliğin yanlış anlaşıldığını, insanların laiklik adına dinsizleştirilmesinin veya şizofrenik varlıklar hâline getirilmesinin laiklikle bir ilgisi-nin bulunmadığını varlığı ve davranışlarıyla göstermiştir.*”²⁷⁹ Laiklik tartışmaları 1980’lerin sonunda bilhassa tek bir mesele üzerinde, kamu kuruluşlarında, özellikle de üniversitelerde başörtüsü takma yasağı meselesi üzerinde yoğunlaşmıştır.²⁸⁰ ANAP başörtüsü serbestliği için meclisten bir düzenleme geçirmiştir fakat Kenan

²⁷⁶ *Anavatan Partisi Programı*, madde 6.

²⁷⁷ *Anavatan Partisi Programı*, madde 7.

²⁷⁸ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, “Özal’ın İslam Anlayışı ve Dinî Özgürlükler”, içinde der.: Sezal ve Dağı, *a.g.e.*, ss. 163-164.

²⁷⁹ Atilla Yayla, “Özal: Reformcu Lider”, içinde der.: Sezal ve Dağı, *a.g.e.*, s. 367.

²⁸⁰ Zürcher, *a.g.e.*, s. 417.

Evren'e takılmıştır. Bu mesele, Özal ve ANAP için, genel olarak da merkez sağ partilerde olduğu gibi, din ve vicdan özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi gereken bir konudur.

ANAP döneminde Türkiye, uluslararası kurum ve sözleşmeler konusunda da önemli adımlar atmıştır. Avrupa Birliği'ne tam üyelik başvurusu bu dönemde yapılmıştır. Bununla birlikte;

*“Avrupa Konseyi organlarından İnsan Hakları Komisyonu'na kadar kişisel başvuru hakkının tanınması, Türkiye'nin işkenceyle ve aşağılayıcı muameleyle mücadele konusundaki Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi'nin hazırladığı Avrupa sözleşmesini onaylayan ilk ülke olması 1987 ve 1988 yıllarında sağlanmış çok önemli gelişmelerdir.”*²⁸¹

B. Serbest Piyasa Ekonomisi

Siyasî liberalizmin iktisadî liberalizmden sonra gelişeceğine inan Turgut Özal, söylemlerinde de iktisadî liberalizme önemli oranda yer vermiştir. Özal'ın iktisadî programı, açıkça devleti küçültmeye yönelik liberal bir politika olarak belirlenmiştir.²⁸² Genel olarak Özal'ın konuşma ve beyanatları takip edildiğinde liberal unsurlar arasında en çok piyasa ekonomisine olan vurgusu dikkat çeker. Devletin ekonomik alandan çekilmesine, serbest ticarete ve rekabete dair düşünceleri liberalizmin dinamikleriyle örtüşmektedir. Tüm bu düşüncelerini vermiş olduğu bir röportajda şöyle vurgulamaktadır:

“Serbest rekabet esasına dayanan bir ekonominin en kısa zamanda ülkenin sınai yapısında olumlu değişikliklere neden olacağı ve bunu sonuçlarının kısa zamanda kaliteli mal, dış piyasalara yönelik ve rekabete hazır bir ekonomik yapı ile görüleceği açıktır. Ekonomik hayatta bazı düzensizlikleri ifade etmek için ‘kötü para, iyi parayı kovar’ şeklinde bir deyiş vardır. Hükümetimiz gerçek bir serbest piyasa düzeni içinde, bu deyiş ‘iyi mal kötü malı kovar’ şekline dönüştürebilmek ve bu şekilde korunduğu ekonomilerde serbest rekabetin hakim olduğu bütün dünya-

²⁸¹ Engin Güner, *Özal'lı Yıllarım*, İstanbul: Doğan Kitap, 2014, ss. 64-65.

²⁸² Üzümcü, vd., a.g.m., s. 727.

da müşahade edilmektedir. Devletin ekonomi üzerindeki müdahalelerinin asgariye indirilmesi, mal, para ve döviz değerinin serbestçe teşekkül etmesi ve ekonomimizin buna uygun yapısal değişim göstermesi için önümüzdeki dönemde ciddi adımlar atılacaktır. Amaç tüketicinin mümkün olduğu kadar kaliteli malı, mümkün olan en ucuz fiyatla satın alabilmesini sağlamaktadır.”²⁸³

Piyasa ekonomisine dair en temel düşüncelerini ifade ettiği bu röportajdan da anlaşılacağı üzere Özal liberal bir düşünceye sahiptir. Bununla birlikte yapmış olduğu bir konuşmada da devletçi ekonomiye göndermeyle milletin zenginliğinin devleti kalkındıracağını belirtmiştir:

“Biz önce devlet zengin olsun, sonra millet zengin olsun demiyoruz. Milletin zenginliği sonucu devletin zenginliği söz konusu olur, devlet zengin olan milleti fakir olan rejimler vardır. Biz onların peşinde değiliz. İnşallah bu mecliste de bu fikrin peşinde olan kimse çıkmaz. Millet zengin olursa devlet de refaha kavuşur.”²⁸⁴

Özal mecliste yaptığı bir konuşmasında devletin ekonomik alanda aktör olarak yer almasının gereksiz masraflara sebep olacağını ve en iyi işleyen sistemin piyasa her müteşebbisin kendi rasyonel kararlarıyla ilerleyen sistem olduğunu ileri sürmüştür:

“[T]eker teker şirket kurtarmak yerine, bu ekonomik sistem içerisinde şirketlerin, kurumların kendi imkanlarıyla ayakta durmalarına destek olmamızı sağlamaktadır. ... Aktiflerinizde gelir getirmeyen işlerinizi satın bunları da sermayenize ilave edin, bu suretle kendi kendinize ayakta durmaya çalışın veya gelir getirmeyen şirketleriniz varsa onları da başkalarına satın. İnşallah satılacak ve alınacaktır, merak etmeyin.

Bu suretle devletin kendi kesesinden direkt yardım yaparak netice alınmayacak işlere girmesi de önlenmiş oluyor. Her şirket, her grup kendi

²⁸³ Başbakan Turgut Özal'ın Konuşma, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları 13.12.1983-12.12.1984, s. 87. Turgut Özal'ın Neb Near Briefing Dergisi'nin Ocak 1984 Yılbaşı Sayısı İçin Vermiş Olduğu Röportajdan: 29.12.1983.

²⁸⁴ Başbakan Turgut Özal'ın Konuşma, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları 13.12.1983-12.12.1984, s. 71. Turgut Özal'ın TBMM'de yaptığı konuşmadan: 22.12.1983.

imkanıyla ayakta durmayı, lüzumsuz yatırım yapmamayı, lüzumsuz masraf yapmamayı da bir nevi teşvik etmiş oluyoruz.”²⁸⁵

Özal, ekonominin tam anlamıyla piyasanın kendi dinamiklerine bırakılması gerektiğine inanan bir liderdi. Bu nedenle de şirketlerin kendi ayakları üzerinde durması için rekabet etmesi gerektiğini ve hem kaliteli hem de ucuz ürünler ile toplumun tercihi olmayı başarması gerektiğine inanmaktaydı. Bu şekilde devlet de görevi dışına çıkıp ekonomik alana müdahale etmemiş olacaktı.

Özal’ın iktisadî liberalizm konusundaki düşünceleri ANAP’ın programında da kendisine geniş bir yer bulmuştur. Programın henüz ilk maddesinde, ekonomik olarak liberal ekonomiden yana bir tutum içerisinde bulunduğu, ANAP’ın “*iktisadi gelişmede fertlerin teşebbüs gücünü esas kabul eden*”²⁸⁶ bir parti olduğunu ifade ederek başlamasından anlaşılmaktadır. Bu konudaki düşünce, programın ikinci bölümünü oluşturan *İktisadî Politika* bölümünde daha açık bir şekilde dile getirilmiştir. Programın ilgili maddesinde şöyle ifade edilmiştir:

“Ekonominin tabii kanunları içinde gelişmesini sağlamak üzere, ülke menfaatleri doğrultusunda müdahale ve tahditlerin asgariye indirilerek, rekabet şartlarının hakim kılındığı serbest pazar ekonomisinin uygulanması ekonomik sistem tercihimizdir. Büyük halk kitlelerine yeterli, kaliteli ve ucuz mal ve hizmet sunulmasının en iyi şekilde bu sistem içerisinde mümkün olabileceğine inanıyoruz.”²⁸⁷

Parti, programında açık bir şekilde serbest piyasa ekonomisinin uygulanması taraftarı olduklarını ve bunun çok daha verimli olduğuna inandıklarını ifade etmiştir.

Serbest piyasa ekonomisinin işlerliği açısından, devletin bu durumdaki konumuna dair de açıklamaya gidilmiştir. “*İktisadi kalkınmada devletin esas fonksiyonu tanzim edici olması, fertlerin ve kuruluşların iktisadi münasebetlerini düzenleyici, ihtilafların halli, iktisadi istikrarın sağlanmasına matuf sık sık değişmeyen kaideler*

²⁸⁵ Başbakan Turgut Özal’ın Konuşma, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları 13.12.1983-12.12.1984, ss. 103-104. Turgut Özal’ın Bazı Vergi Kanunlarında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarının Kabulü Sonrası Yaptığı Konuşmadan: 04.01.1984.

²⁸⁶ Anavatan Partisi Programı, 1983, madde 1.

²⁸⁷ Anavatan Partisi Programı, madde 9.

koyması, engellerin kaldırılarak verimin yükseltilmesidir.”²⁸⁸ Liberal ekonomide devletin piyasada bir aktör değil de piyasanın kendi işlerliğine yönelik bir müdahalenin olmamasını düzenleyen ve değişmeyen normları düzenleyici bir görevi olduğu ifade edilmektedir. Aynı maddenin devamında “*devlet sanayi ve ticarete ana prensip olarak girmemelidir*” diyerek, piyasa ekonomisinin temel argümanına işaret etmektedir.

Piyasa ekonomisinin uygulandığı bir düzen içerisinde vergiler de önemli bir yere sahiptir. Çünkü piyasa ekonomisinde devletin ekonomik bir aktör olmamasından doğan sonuçlar olacaktır. Bunlardan birisi de vergilerin durumudur. Ekonomik aktör olmayan devlet, en önemli gelir kaynağı olan vergilere daha az ihtiyaç duyacaktır. Hâliyle bu da vatandaşın vergi yükünü azaltacaktır. Buradan hareketle ANAP, bu konuyu da programına dahil etmiştir. Parti programına göre

*“[D]evletin gayri iktisadi ve zarar eden yatırımlara girmemesi, iktisadi gelişmede fertlerin teşebbüs gücünün esas alınması, devletin tanzim ve teşvik edici bir rol oynamasından dolayı devletin masrafları nisbi olarak azalacaktır. Böylece aşırı vergileme ihtiyacı ortadan kalkacağı gibi vatandaşın daha müessir ve faydalı hizmetler vermek mümkün olacaktır.”*²⁸⁹

Son olarak programda “*kamu iktisadi teşebbüslerinin zaman içerisinde millette devredilmesi ve sanayide devlet tekelleri dahil, tekellerin kaldırılması*”²⁹⁰ denilerek özelleştirmeye doğru atılacak adımlardan bahsedilmektedir. Ki zaten ANAP dönemi incelendiğinde özelleştirme politikalarını görebilmek mümkündür.

ANAP, iktisadî liberalizmini söylem ve programının yanında icraatlarına da yansıtmıştır. Partinin ekonomik icraatlarına bakıldığında, icraatların arkasında büyük oranda liberal ekonomiye geçişin temeli olan 24 Ocak 1980 Kararları olduğu söylenebilir. Henüz 12 Eylül Askerî Darbesi olmamış ve ANAP diye bir parti yokken partinin ekonomi programı hazırды denilebilir. 24 Ocak 1980 Kararları, Özal’ın bürokrat-Başbakanlık müsteşarı- olduğu dönemde, kendisinin başını çektiği ekip tarafından hazırlanan bir programdır. Bu programın öncekilerden farkı, ekonominin tümünü

²⁸⁸ *Anavatan Partisi Programı*, madde 10.

²⁸⁹ *Anavatan Partisi Programı*, madde 13.

²⁹⁰ *Anavatan Partisi Programı*, madde 16.

liberalleştirmeyi hedeflemesi idi.²⁹¹ Bu açıdan Özal'lı ANAP'ın iktidarlığı dönemi olan 1983-1989 arasındaki ekonomik icraatlarının kavranabilmesi açısından backgrounduna yani 24 Ocak Kararları'na bakılmalıdır. 25 Ocak 1980 tarihinde 16880 sayısı ile Resmi Gazete'de yayınlanan Kararlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- % 32,7 oranında bir devalüasyon kararı alınmıştır.
- Serbest kur uygulamasına gidilmiştir.
- Liberal devletin bir gereği olarak devletin ekonomideki rolünde küçülme-ye gidilmiştir.
- İthalat ve ihracatta vergi, faiz ve teşvik düzenlemeleri ile dış ticaretin serbestleştirilmesi hedeflenmiştir.
- Fiyatın devlet tarafından değil arz ve talep doğrultusunda piyasada kendiliğinden oluşması hedeflenmiştir.
- Devletin ekonomideki varlığının somut örnekleri olan KİT'lerin özelleştirilmesine karar verilmiştir.

Kararlar'dan da görüldüğü üzere bu program ile yön değiştirilecek önemli bir değişiklik öngörülmektedir. 24 Ocak 1980 reformunun temel esprisi, Türkiye'nin dış ticaret rejimini değiştirmek ve devletin ekonomideki rolünü asgari düzeye indirerek, ekonomik büyüme için özel sektöre daha büyük ağırlık vermeyi amaçlamasıydı.²⁹² 1980'in Ocak ayında alınan bu kararlar askerî darbeden sonra yapılan 1983 seçimlerinde iktidara gelen ANAP tarafından daha da geliştirilerek ve genişletilerek uygulanmaya çalışılmıştır.

ANAP milletvekili olan ve bakanlık da yapmış olan Mehmet Keçeciler bir söyleşi de şöyle diyor:

*“Özal'dan evvel Türkiye'de çok çeşitli tartışmalar yaptılar. Türkiye'nin bir numaralı sorununun neler olduğu konusunda... Bir grup çıkar ağır sanayi der. Bir başka grup barajlar der... Özal dedi ki, hayır Türkiye'nin bir numaralı, ilk çözmesi gereken mesele ekonomidir.”*²⁹³

²⁹¹ Kazdağlı, a.g.m., s. 373.

²⁹² Kazdağlı, a.g.m., s. 373.

²⁹³ Uğur Güzel, *Özalcılık*, İstanbul: Emre Yayınları, 2008, s. 489.

Özal, Türkiye'nin en önemli meselesi olarak ekonomiyi göstermiştir. Türkiye ekonomisi, cumhuriyetin kurulduğundan beri devlet ağırlıklı bir ekonomi olmuştur. Kısmen 1950'de liberalleşse de bu kısa süreli bir deneme olmuş, 1960 darbesinden sonra yönetime gelenler kapalı bir ekonomi modeli izlemiştir. Kalkınma planlamalarıyla, deyim yerindeyse, kendi yağında kavrulan bir Türkiye olmanın gayreti göze çarpmaktadır. Fakat bu uygulama ülkeyi çok çeşitli krizlere sokmuştur. Özal, yukarıda da değinildiği üzere iktidara gelmeden önce, bir bürokrat iken, literatüre 24 Ocak Kararları olarak geçen, yukarıda da açıklanan kararlar ile Türkiye'nin ekonomik düzeninin ithal ikâmecilikten serbest piyasa ekonomisine geçmesinin temelini atmıştır. Başbakanlık müsteşarı olduğu dönemde hazırlamış olduğu bu kararları, önce 12 Eylül darbecilerinin kabinesinde ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı olarak daha sonra da 1983'te iktidara geldikten sonra başbakanlığı döneminde hayata geçirme fırsatı bulmuştur.

Ekonomiyi birincil mesele olarak gören “Özal’a göre siyasî liberalizm iktisadî liberalizmi izleyecektir.”²⁹⁴ Bu bakımdan ANAP'ın veya Özal'ın Türkiye'deki en büyük yeniliğinin ekonomiye verdikleri önem ve ekonomideki liberalleşme gelmektedir. Liberalizm anlatılırken de belirtildiği üzere özgürlüklerin asıl kaynağı serbest piyasa ekonomisidir. Çünkü kişi kendi mülkü üzerinde dilediğini yapmakta sınırlandırılmış ise özgür olduğundan bahsetmek mümkün değildir. İthalat ve ihracat serbest bırakılıp, ekonomik mübadelelerde devletin müdahalesinin azaltılması ve yok edilmesi özgürlüklerin kapısını açmak demektir. Özal da tam olarak buna inanan bir siyasetçiydi. Bu nedenle de ekonomik saiklere hep öncelik vermiştir. Onun haklılığını da zaten ilerleyen yıllarda Türkiye açık bir şekilde hissedecektir. Temel anlamda bu düşüncedeki bir siyasî parti ve onun liderinin, ekonomi alanında liberalleşmeye yönelik önemli adımlar atacağını tahmin etmek zor değildir. Nitekim, özellikle 1983-1989 yılları arasındaki Özal'lı ANAP'ın iktidarlığı döneminde bu konuda çok önemli gelişmelere imza atılmıştır.

Özal'ın, başbakanlık görevini alır almaz icraatlarına başladığı görülmektedir. Öncelikle, Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'nda düzenlemelere gitmiştir.

²⁹⁴ Muhittin Ataman, “1983-1991 Döneminde İç Politika: Özal'lı Yıllar”, içinde ed.: Çaylak, vd., *a.g.e.*, s. 594.

Bunun o dönem için ne kadar cesur bir adım olduğunu tahmin etmek zor değil. Yetmiş yıldır tabu gibi görülen ve kimsenin cesaret edemediği bu kanun bir gecede ve bir çırpıda değiştirilir. Bu kanun, kısaca belirtmek gerekirse, her türlü ithalat ve ihracatın yapılmasına Bakanlar Kurulunu yetkili kılan bir kanundur. ANAP, Özal'ın kararlılığı sayesinde bu kanunda her türlü ithalat ve ihracatın izne bağlanmasının kaldırılmasını sağlamıştır. İthalatı daha fazla serbest bırakmak için yapılan değişikliğin en belirgin göstergesi, ithali serbest mallar listesi yerine yalnızca ithalatı izne bağlı ürünlerin listesinin yayınlanmaya başlamasıydı.²⁹⁵ Özal'ın bu konudaki cesaret ve kararlılığını, kendi mesai arkadaşı olan Vahit Erdem, Mehmet Barlas'ın Özal için yapmış olduğu belgeselde şu ifadelerle anlatmaktadır:

“Bunu kaldırmak ne demek biliyor musunuz? Buna normalde cesaret edecek bir devlet adamı olduğuna inanmıyorum. Öyle karmaşık ki, Hazine her konu için tebliğ çıkara çıkara, cilt gibi oluyor. Her şey için Hazine'den izin alacaksınız... Yurtdışı ile muamelelerde her şeyi Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanununa göre yapacaksınız.”²⁹⁶

Böylesi kısıtlanmış bir sistemin içerisinde bulunan Türkiye, Özal liderliğindeki ANAP ile bu yüklerinden kurtulmaya başlamıştır. Ayrıca tekrar işaret edilmek gerekirse bunu sadece ekonomik bir karar olarak da görmemek gerekir. Bu bir özgürlük meselesidir. Bu kanunun varlığı, basitçe söylemek gerekirse, bir tüccarın kendi ürünlerini ihraç etme konusunda, daha doğrusu, kendi mülkiyeti üstünde tasarruf hakkının sınırlandırılması manasına gelmektedir. Bu kanun ile açıkça tüccar ürünlerini yurtdışına satmakta özgür değildir ve buna devlet karar verir durumdadır. Bu kanunun varlığı doğrudan özgürlüğün önüne çekilmiş bir settir.

ANAP, döviz alım ve satımında serbestliğe gider. Türk lirasının konvertibilitesini engelleyen kısıtlamaları azaltıcı önlemlerle konvertibiliteye geçişi sağlayacak adımlar atılacağını belirten kararları kamuoyuna açıklamıştır.²⁹⁷ Daha sonra, sermaye piyasasını kontrol etmek için 1980 yılında Sermaye Piyasası Kurulu kurulmuştur. Bu kurulla birlikte şirketlerin halka açılması sağlanmıştır. Döviz ve fiyat politikasın-

²⁹⁵ Kazdağlı, a.g.m., s. 386.

²⁹⁶ Mehmet Barlas, *Yeni Türkiye'nin Mimarı - Turgut Özal*, erişim: <http://www.youtube.com/watch?v=LMMZWADS48>, 13.02.2017.

²⁹⁷ Kazdağlı, a.g.m., s. 386.

da olduğu gibi Türk lirasını da serbest piyasa koşullarına göre dalgalandırmaya bırakmış, sermaye piyasası ve İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın kurulmasını sağlamış ve ithalatın önündeki engeller de ortadan kaldırılarak her tür malın ithal edilmesine izin verilmiştir.²⁹⁸

ANAP dönemindeki önemli bir diğer husus ise turizm sektöründe yaşanmıştır. Turizm sektöründe önemli miktarda artış olmuştur. Özellikle ANAP'ın iktidarlığının hemen başında turizm sektörüne yönelik kampanya ve tanıtımların karşılığının olduğu görülmektedir. 1980-1990 arasındaki 10 yıllık dönem boyunca Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısındaki yıllık ortalama artış %17 gibi yüksek bir oran olarak gerçekleşmiştir.²⁹⁹ Turist sayısındaki artış elbette ekonomiye de katkı yapmış ve turizm gelirinde önemli bir artış gerçekleşmiştir. 1983 yılında 411 milyon dolar olan toplam turizm geliri 1989 yılında 2,5 milyar dolar olmuştur.³⁰⁰ Turizm sektörünün gelişimi ve turizm gelirinin artışı ekonomide liberalleşmenin ve dışa açılmanın başat göstergelerinden birisini oluşturmaktadır.

Diğer bir husus ise haberleşme ve ulaşım alanında gerçekleşmiştir. Merkez sağ partilerin genel olarak altyapı yatırımlarına önem verdiğini ve Türkiye'nin mevcut altyapı yatırımlarının birçoğunun bu partiler döneminde yapıldığı bilinmektedir. Bu anlamda ANAP döneminde de oldukça önemli gelişmeler ve iyileştirmeler göze çarpmaktadır. 1983 yılında sabit telefon abone sayısı 1.673.227 iken 1989 yılında bu sayı 5.877.123 olmuştur.³⁰¹ Ulaşımda havayolunu kullanan yolcu sayısında da önemli bir artış gerçekleşmiştir. 1983 yılında havayolunu, iç ve dış uçuşlarda toplam 5.387.791 yolcu kullanırken 1989 yılına gelindiğinde 2 katından daha fazla bir artış ile toplam 11.843.563 yolcu kullanmıştır.³⁰²

²⁹⁸ Duman, *a.g.e.*, s. 318.

²⁹⁹ Kazdağlı, *a.g.m.*, s. 390.

³⁰⁰ TÜİK, *İstatistik Göstergeleri 1923-2011*, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, 2012, s. 449.

³⁰¹ TÜİK, *a.g.e.*, s. 434.

³⁰² TÜİK, *a.g.e.*, s. 428.

C. Sınırlı ve Tarafsız Devlet

Özal'ın başbakanlıktan önce hem bürokraside hem de özel şirkette çalışması, bürokratik yapı hakkında ve özel şirket yöneticiliği hakkında tecrübe sahibi olmasını sağlamıştır. Bu tecrübeler sayesinde de bürokrasinin işleri nasıl yavaşlattığını, hantal-laştırdığını ve devlete ve millete ne kadar zarar verdiğini yakından görmüştür. Liberal bir perspektifle başbakanlığı döneminde de bu konuya özellikle değinmiş ve bürokratik yapıyı çoğunlukla eleştirmiştir. Bunun yanında liberal bir devlette olması gerektiği gibi devletin de küçültülmesi gerektiğini ve kendi aslı görevlerine çekilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bir programda yapmış olduğu konuşmasında bu konuya şu şekilde işaret etmiştir:

"Bir devlet, bir hükümet icraatı ile vatandaşın menfaati için, emniyet, bir yol açar, ondan fazlasını yapamaz. Devlet vatandaşın menfaatini -asayiş konuları hariç- vatandaşa rağmen, vatandaşa karşı koruyamaz. ... Kendi menfaatine sahip çıkmayana biz, zorla, nasıl sahip çıkalım?"³⁰³

Tam anlamıyla liberal bir perspektifi ortaya koyan Özal, devletin vatandaşını asayiş konularında korumak dışında farklı alanlarda bir tür babalık yapar gibi korumaya çalışmaması gerektiğini açık bir şekilde vurguluyor. Bununla birlikte Özal merkezî yönetime karşı yerel yönetimlerin güçlendirilmesi gerektiğini de vurgulamıştır:

"Biz belediyelerin önemini fevkalade hisseden bir iktidarı. Sadece hissetmekle kalmıyor, istiyoruz ki mahalli idareler daha da güçlensin. Vatandaşın sorunlarını yerinde halletsinler, bunun için lüzumlu olan hukuki imkanlarla donatılsın, hem maddi, hem de teknik, imkanlar verilebilsin.

...

Nüfusun giderek artması nedeniyle artık ülke tek merkezden yönetilemeyecek duruma gelmiştir. Bu nedenle bu yetkiyi merkezden çevreye dağıta-

³⁰³ Başbakan Turgut Özal'ın Konuşma, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları 13.12.1983-12.12.1984, s. 929. Turgut Özal'ın İcraatın İçinden Programından: 31.10.1984.

rak ve mahalli idarelere yetki vermek suretiyle daha iyi hizmet götürmesini sağlamaya çalışıyoruz. Bunun faydasını gördük de.”³⁰⁴

Özal’ın devlet yönetimine dair vurguladığı diğer bir husus ise yoğun bürokrasinin işleri ağırlaştırması olmuştur. Bu konuda çeşitli adımların atılması gerektiğini ve hızlı çözümlere ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır. Onun için bürokratik engeller bir kılıç etkisiyle kesilip atılmalı:

“Bazı meseleleri herhalde kılıcın vurulduğu gibi vurup halletmek lazım. Ufak tefek bürokratik engeller yüzünden meseleleri halledemiyoruz. Memleketin hukukçuları ve mesleğin dışındaki kişiler, sistemde basitleştirme yapmak için bir araya gelmelidir.”³⁰⁵

ANAP’ın devlete ve devletin yapılanmasına yönelik düşünceleri parti programına da yansımıştır. Türkiye’nin hem askerî hem de sivil bürokrasiden yana dertli bir tarihe sahip olduğu göz önüne alınırsa siyasî partilerin bu konudaki düşünceleri ve uygulamaları önem arz etmektedir. Açık bir şekilde hem ekonomik hem de siyasî liberalizmden yana olduğunu ifade eden ANAP, şüphesiz devlete yaklaşımında bu şekilde bir çizgide olması beklenmektedir. Bu açıdan liberal bir devletin ilkelerine parti programında rastlamak mümkündür. Bu konuda ilk dikkat çeken husus *“asıl olan devletin zenginliği sonucu milletin zenginliği değil, milletin zenginliği sonucu devletin zengin olmasıdır.”³⁰⁶* düşüncesidir. Devamla *“devlet müesseselerinin kuruluşunda ve işleyişinde temel prensip işlemlerin müessir, süratli ve verimli bir şekilde yürütülmesidir. Bunun için sistem açık, basit ve kolayca anlaşılır olmalıdır”³⁰⁷* denilerek, bürokrasinin hantallığına ve kapalılığına izin verilmeyeceği ifade edilmektedir. ANAP lideri Özal’ın, uzun süre bürokraside görev almış olduğu göz önünde bulundurulursa, bürokrasiyi yakından tanıyan bir lider olduğu söylenebilir. Bu bakımdan devlet işleyişinin farkında olması hasebiyle bürokrasinin işlerliğini de önemsemiştir.

³⁰⁴ Başbakan Turgut Özal’ın Konuşma, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları 13.12.1983-12.12.1984, s. 959. Turgut Özal’ın Çankaya Belediyesi Ziyaretinde Yaptığı Konuşmadan: 10.11.1984.

³⁰⁵ Başbakan Turgut Özal’ın Konuşma, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları 13.12.1983-12.12.1984, s. 89. Turgut Özal’ın Yargıtay Başkanı’nı Ziyareti Sonrası Yaptığı Konuşmadan: 30.12.1983.

³⁰⁶ Anavatan Partisi Programı, madde 2.

³⁰⁷ Anavatan Partisi Programı, madde 2.

Devlet yapısı, işleyişi ve bürokrasi ile ilgili programın Dördüncü Bölümü’nde oldukça geniş bir açıklamaya yer verilmiştir. Devletin etkin, verimli çalışması için gereksiz iş kollarının birleştirilmesi ile merkeziyetçi yapının yumuşatılarak mahalli idarelerin yetkilerinin artırılmasına kadar çeşitli iyileştirmeler öngörülmektedir:

“Vatandaşa sunulacak hizmetlerin etkili ve verimli olması kamu idaresinin süratle karar alabilmesine, basit ve formaliteden uzak bir şekilde çalışmasına bağlıdır. ... Değişik birimler tarafından aynı maksada dönük olarak yürütülen hizmetlerin bir arada toplanması, yetki ve sorumlulukların dağınıklıktan kurtarılarak teşkilatlanmada sadeleşmeye gidilmesi, bakanlık ve her seviyede teşkilat sayısının asgariye indirilmesi zorunludur. Buna mukabil kararların ve hizmetlerin aksamasına ve tıkanmasına sebep olan aşırı merkeziyetçi birimlerde ise yetki ve sorumluluk hiyerarşisinin yeniden tarifi ve tesbiti gerekmektedir. Vatandaş işlerinin doğrudan yerinde çözülebilmesini teminen mahalli teşkilâtların yetki ve sorumlulukları artırılmalıdır. ... Takip edeceğimiz iktisadi politikaya paralel olarak kamu sektöründe çalışanların sayısının artırılması yerine, memurların daha seçkin olmaları ve tatminkâr ücret almaları sağlanacaktır. Böylece milli ekonomide kayıplara sebep olduğu kadar, vatandaşlarımız için eziyet teşkil eden bürokratik formalitelerin de kendiliğinden asgariye indirilmesi veya ortadan kaldırılması temin edilmiş olacaktır.”³⁰⁸

Bununla birlikte, “kamu idaresinde merkeziyetçiliğin azaltılmasını; bilhassa hizmetlerin müessir, süratli ve verimli bir şekilde yapılabilmesi için mahalli idarelerin yetkiler ve imkânlar yönünden güçlendirilmesini zorunlu görüyoruz”³⁰⁹ denilerek, devletin merkeziyetçilikten kurtularak yerel yönetimlere yetki verilmesi gerektiği, bu sayede yerinden yönetim ile zamanında ve doğru politikalarla daha hızlı ve verimli politikaların gerçekleşeceğine tekrar vurgu yapılmıştır.

Özal’lı ANAP, bürokratik yapıya ve zihniyete yönelik de oldukça reformist icraatlara da imza atmıştır. Bürokrasideki karmaşayı önlemek amacıyla kadrolar yeniden düzenlenmiş, unvan sayısı ve elektronik sanayindeki korumalar azaltılmıştır.³¹⁰

³⁰⁸ Anavatan Partisi Programı, madde 30.

³⁰⁹ Anavatan Partisi Programı, madde 34.

³¹⁰ Güner, a.g.e., s. 56.

ANAP lideri Özal, eski bir bürokrat olduğu için bürokrasiyi ve bürokratları çok iyi bilirdi. O nedenle bu konuda adım atılması gerektiğine yürekten inanmaktaydı. Bu yüzden *“iktidara geldikten sonra da siyasi iradeyi bürokratik iradeye hâkim kıldı.”*³¹¹ Özal ve ANAP, bu sayede, uzun yıllardır süren bürokratik vesayetın karşısında durmaktan hiç çekinmemiş ve sivil siyasetin öncüsü olmuştur. Siyaseti sadece sivil bürokrasi karşısında değil askerî bürokrasi karşısında da çekinmeden savunmuş ve uygulamalarıyla da bürokrasinin kollarını kırmaya çabalamıştır. Özal, sık sık *seçilmişlerin atanmışlara önceliğinden* söz ediyor ve bu arada askerî bürokrasiyi de sivil siyasetin denetimi altına almak yolunda bazı girişimlerde bulunuyordu.³¹² Bunun örneğini 1987 yılında Genelkurmay Başkanı’nın ataması konusunda yapmış olduğu müdahalede görmek mümkündür. Teamüllere göre Kara Kuvvetleri Komutanı’nın boşalan Genelkurmay Başkanlığı koltuğuna oturması gerekirken ve 1989’daki Cumhurbaşkanlığı seçimine de süresi biten genelkurmay başkanının getirileceği söylentileri Özal’ı kızdırmış ve Özal, buna engel olmuştur. Bu olayda boşalan genelkurmay başkanlığına kendi tercihi olan Necip Torumtay’ı getirmiştir. Bu olay, askerî bürokrasi karşısında, sivilleşme adına çok önemli ve sembolik bir niteliğe sahiptir.

Özal, ülkede bir ilk olarak hem savunma bütçesini ve savunma fonlarını hem de ordunun içyapısını ve örgütlenmesini parlamentoda ve kamuoyu önünde tartışmıştır.³¹³ Bürokrasideki değişimin sonucu, bürokrasi direnmeyi bırakıp sivil siyasetin hizmetine girmiş ve bu da doğal olarak demokratik siyaset alanının genişlemesine hizmet etmiştir.³¹⁴ Bu konuda Nilüfer Göle, yerinde bir tespit yapmıştır. Göle, Özal’ın sivillik için mücadelesinden, insanların üzerinde bırakmış olduğu kalıcı değişiklikten ve modernleşme açısından dolayı Türkiye tarihi içinde onu şöyle ifade edecektir:

“Girişimciliği kamçıladi, modernliğin keşfini toplumsal bir mesele haline getiren ilk lider oldu. Eğer birinci ‘devletçi modernleşme’ döneminin lideri Mustafa Kemal Atatürk ise, ikinci sivil modernlik döneminin lideri

³¹¹ Ataman, a.g.m., s. 591.

³¹² Mustafa Erdoğan, “Türk Politikasında Bir Reformist: Turgut Özal”, içinde der.: Sezal ve Dağı, a.g.e., s. 30.

³¹³ Ataman, a.g.m., s. 592.

³¹⁴ Ömer Çaha, “Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokrasi (1983-1991)”, içinde ed.: Çaylak vd., a.g.e., s. 573.

*Turgut Özal'dır. Sivil toplum, yerellik, yerlilik gibi soyut kavramlar Turgut Özal'ın kişiliğinde somutlaşıyordu. Turgut Özal ne Batıcı seçkinlerin topluma yabancılaşmış zerâfetini, ne devlet adamlarının resmiyetini taşıyordu.”*³¹⁵

Genel olarak Türkiye'deki devlet anlayışında “toplumun devletten değil, devletin toplumdan talep ve beklentilerinin var olabileceğinin kabul edilmesi; başka bir ifadeyle, devletin topluma değil, toplumun devlete ait sayılması”³¹⁶ fikri hakimken Özal'lı ANAP en başta bu tabuyu yıkmıştır. Bireyin, devletin önünde ve ondan öncelikli olduğu hatırlatılmıştır. Genelde ANAP'ın özelde ise lideri Özal'ın devlete bakış açısını hem aile dostu hem de mesai arkadaşı Hüsnü Doğan şu şekilde ifade etmektedir: “Önemli olan milletin zenginliğidir. Devlet bir baba, mabut değildir. Millete hizmet için kurulmuş bir mekanizmadır. Devlet büyük bir kavramdır, ama asla milletin üstünde değildir. Her şey insan içindir. Devlet de insan için vardır.”³¹⁷

ANAP döneminde idarî yapıda da yenilikler görebilmekteyiz. Türkiye'de ilk kez *Büyükşehir Belediyeciliği* başlatılmaktadır. Özal'ın bu atılımı, belediye hizmetlerinde etkinliği ve verimi artıracak, kaynakların daha rasyonel kullanılmasını ve alt-yapı seferberliğinin başlatılmasını sağlayacaktır.³¹⁸ Yerel yönetimlerin ön plana çıkarılıp hem demokratikleşmenin sağlanacağı hem de yerel hizmetlerin daha etkin bir şekilde yerine getirileceği düşünülmekteydi.

Genel olarak değerlendirildiğinde Özal dönemindeki ANAP ile Türkiye'nin adeta ray değiştirdiğini ve “*farklı bir kulvara geçtiğini*”³¹⁹ söylemek mümkündür. Anavatan Partisi, Demokrat Parti'nin *liberal-muhafazakâr* siyaset geleneğini devam ettirerek merkez sağı temsil eden bir kimlikle uzun süre iktidarda kalmıştır.³²⁰ Bu iktidarlığı döneminde liberal unsurlar açısından, parti programı, lider söylemleri ve icraatları bakımından hatırı sayılır adımlar atılmıştır. Devlete karşı insan hakları,

³¹⁵ Nilüfer Göle, “Türkiye'nin Özal'lı Yılları” içinde der.: İsmet Binark, *Bu Dünyadan Bir Turgut Özal Geçti*, Ankara: Turgut Özal Düşünce ve Hamle Derneği Yayınları, 2008, s. 200.

³¹⁶ Erdoğan, a.g.m., s. 29.

³¹⁷ Fatih Uğur, *Özlenen Demokrat Turgut Özal*, İstanbul: Zaman Kitap, 2012, s. 57.

³¹⁸ Kutlay Doğan, *Turgut Özal Belgeseli*, Ankara: Türk Haberler Ajansı Yayınları, 1994, s. 117.

³¹⁹ Hasan Kazdağlı, “Turgut Özal'ın İktisadi Reformları”, içinde der.: İhsan Sezal ve İhsan Dağı, *Özal'lı Yıllar: Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İstanbul: Beta Basım, 2016, s. 392.

³²⁰ Duman, a.g.e., s. 177.

demokrasi ve sivil toplumu öne çıkarması açısından kendine özgü bir siyasal çizgi izlemiştir.³²¹ Kısaca ANAP, “Özal idaresinde eski militarist düşüncenin ve düzenin kendisine açık cephe almadan, bu düzenin ekonomik ve ideolojik temellerini hedef almıştır.”³²² ANAP, Özal’ın düşüncesine göre Türkiye’deki eski ile yeninin mücadelesinde yeniyi temsil edecek parti olmuştur.³²³

III. Sessiz Devrime Doğru: Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)

Merkez sağ geleneğin son dönemdeki temsilcisi AK Parti olmuştur. AK Parti, 14 Ağustos 2001 tarihinde kurulup girmiş olduğu ilk genel seçimde, 3 Kasım 2002 tarihinde, tek başına iktidara gelmiştir. Türkiye’nin çok partili hayata geçildikten sonraki dönemde en uzun süre tek başına iktidarda kalan partisi olmuştur. AK Parti, önceki merkez sağ iktidarlar gibi ülkenin ana sorunlarına el atmaya çalışmış ve diğerlerine oranla bu konuda çok daha fazla ve önemli adımlar atmıştır.

AK Parti’nin hikayesi modernliğin bir hikayesi olarak kabul edilebilir. AK Parti, 1990’lı yıllarda başlayan değişim ve dönüşümün ortaya çıkarmış olduğu bir harekettir. Bu dönemde Ali Bayramoğlu’nun ifadesi ile “*her modernlik sürecinde olan bir şey oldu. Toplumun çevresi merkezine yaklaşıncı, merkezle çevre arasında değme olunca kıvılcımlar çıktı.*”³²⁴ Bu kıvılcımlar AK Parti’nin doğuşu ile sonuçlandı. Bununla birlikte Hakan Yavuz’un iddia ettiği üzere “*AKP Türkiye’de sessizce gerçekleşen bir devrimin nedeni değil sonucudur*”³²⁵ demek eksik olacaktır. Çünkü AK Parti gerçekleşen asıl değişim ve dönüşümün nedeni olmuştur. Eski olanın bittiğinin bir göstergesi olarak AK Parti’nin doğuşunu göstermek mümkün görünse de gerçekleşen asıl sessiz devrime AK Parti neden olmuştur.

AK Parti, Millî Görüş içerisinden çıkmış ve sağdan merkeze gelmiş olan bir hareketi temsil etmektedir. 28 Şubat sürecinin akabinde Refah Partisi (RP) kapatılmış

³²¹ Duman, *a.g.e.*, ss. 177-178.

³²² Karpat, *a.g.e.*, s. 220.

³²³ Güner, *a.g.e.*, s. 55.

³²⁴ Ali Bayramoğlu, *Sabah Gazetesi*, 30.09.2007, aktaran Bayram Kısıklı, *Ak Parti’nin Modernleşme Sürecimize Katkıları*, Ankara: Afşar Matbaacılık, 2008, s.29.

³²⁵ Hakan Yavuz (ed.), *Ak Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010, s. 7.

ve daha sonra Fazilet Partisi (FP) adıyla yeniden kurulmuştur. AK Parti bu parti içerisinde filizlenmiştir. FP'nin 2000 yılındaki ilk kongresinde bir yarış ortaya çıkmış; Recai Kutan isminde birleşen* gelenekselciler ve onların karşısında Abdullah Gül ve Recep Tayyip Erdoğan'ın başını çektiği yenilikçiler yer almıştır. Recai Kutan'ın karşısında yenilikçilerin adayı ise yasaklı olması nedeniyle Recep Tayyip Erdoğan değil Abdullah Gül olmuştur. Bu kongrede yenilikçiler seçimleri 633'e 521 gibi az bir farkla kaybetse de ne kadar güçlü olduklarını hissetmişler, muhalefetlerini daha cesaretli bir şekilde dile getirebilmişler ve partinin kapatılması durumunda yeni bir parti kurmak konusunda yeterli özgüveni sağlamışlardır.³²⁶ Bu süreç sonrasında FP 2001'in yazında kapatılmıştır. Bu parti de kapatılınca yenilikçiler Millî Görüş'ün yeni partisi olan Saadet Partisi içerisinde yer almayıp 14 Ağustos 2001'de AK Parti'yi kurmuşlardır.

AK Parti'nin kendi hikayesi kısaca bu şekildedir. AK Parti'nin kendi hikayesinden başka Türkiye'nin de o dönem ki hikayesine kısaca bakmakta fayda vardır. Bin yıl sürecek denilen 28 Şubat sürecinde Refahyol Hükümeti istenildiği gibi sonlandırılmış oldu ve sonrasında 1999 seçimleri gerçekleşti. Seçimden sonra Türkiye'nin en uyumlu ve en uzun süreli koalisyon hükümeti kurulmuş oldu. DSP, MHP ve ANAP'tan oluşan üçlü koalisyon Türkiye'yi 2002 seçimlerine kadar taşıdılar. Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin en büyük ekonomik krizi yaşanmıştır. Dönemin cumhurbaşkanı ve başbakanı arasında geçen anayasa kitapçığı tartışması sonrası “21 Şubat'ta bankalar arası para piyasasında gecelik faiz %6200'e kadar çıkmış ve ortalama %4018.6 olmuştur.”³²⁷ Bununla birlikte “16 Şubatta 27.94 milyar dolar olan Merkez Bankası döviz rezervi 23 Şubat'ta 22.58 milyar dolara inmiş ve rezerv kaybı 5.36 milyar dolar olmuştur.”³²⁸ Kriz sonrası Türk lirası dolar karşısında %40 oranında bir değer kaybederek 686.500'den 960.000'e gerilemiştir.

AK Parti, görüldüğü üzere hem siyasî hem de ekonomik bir çalkantının hemen akabinde siyaset sahnesine çıkmıştır. Sahnede bulunan tüm siyasî partiler yıp-

* Recai Kutan isminde birleşenler arasında o dönem yasaklı olan Necmettin Erbakan da vardı.

³²⁶ Nureddin Nebati, *Millî Görüşten Muhafazakâr Demokrasiye*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014, s. 198.

³²⁷ Ercan Uygun, “Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri”, erişim: <http://www.tek.org.tr/dosyalar/KRIZ-2000-20013.pdf>, 25.04.2017, ss. 22-23.

³²⁸ Uygun, a.g.m., s. 23.

ranmış ve ülke de siyaseten ve ekonomik olarak bir darboğazın içerisinde bulunduğu bir dönemdedir. Hiç yıpranmamış fakat tanınan yüzlerin de ön planda olduğu bir siyasî parti olarak ülkeyi, içinde bulunduğu belirsizlikten ve kötü gidişatından kurtaracak bir kurtarıcı olarak görülmüş ve 3 Kasım 2002 tarihinde yapılan seçimlerde halk tarafından %34,28 oy ile birinci parti çıkarak sessiz devrim olarak adlandırılacak olan AK Parti dönemi başlamıştır.

A. Bireysel Hak ve Özgürlükler

AK Parti, uzun bir geçmişe sahip olan merkez sağ geleneğin bugünkü son halkası olarak varlığını sürdürmektedir. 2002 yılında tek başına iktidar olmayı başaran partinin bugüne kadar önemli adımlar attığını söylemek gerekir. Bu süreçte bireysel hak ve özgürlüklere dair de bazı önemli gelişmelere öncülük etmiştir. Bu konuda Recep Tayyip Erdoğan'ın da bazı söylemlerinde bu konuyu öne çıkardığını görebilmekteyiz. Bu konuda özellikle demokrasiye, laiklik konusuna ve toplumdaki farklılığa yapmış olduğu vurguyla ön plana çıkmıştır.

Onun için demokrasi farklılıkların konuşabilmesini, uzlaşma sağlamanın en temel yollarındandır. Demokrasiye dair mecliste yapmış olduğu aşağıdaki konuşması iyi bir örnek olarak sunulabilir:

“[İ]ktidar kadar muhalefet de demokrasinin olmazsa olmaz unsurudur. Muhalefetin iktidarla her konuda bire bir aynı düşünmesi asla teklif edilemez, düşünülemez de, her konuda ittifak etmesini asla bekleyemeyiz. Bu, demokrasinin de doğasına aykırıdır ancak her konuya, sırf iktidarın önerisidir, fikridir, girişimidir diyerek karşı çıkmak, yapıcı bir öneri, yapıcı bir eleştiri getirmek yerine, temelden her meselenin karşısında durmak millet istifadesine değildir, ülkemizin istifadesine değildir. Demokrasinin en temel şartı diyalogdur, müzakeredir, uzlaşma aramaktır. Her konuda uzlaşmak, her konuda aynı düşünmek demokrasinin bir gereği de-

ğildir ama her türlü farklılığa rağmen konuşmak, tartışmak, sorunlara çözüm aramak demokrasinin bir gereğidir.”³²⁹

Bütün sistemlerin bireyin mutluluğuna hizmet eden araçlar olduğunu düşünen Erdoğan, farklılıkların birer zenginlik olduğunu da *demokratik açılım* konusunun mecliste konuşulduğu sırada şu şekilde belirtmiştir:

“Bütün sistemler, dinler, hepsi insanın mutluluğu için birer araçtır. Amaç insanın mutluluğudur. ... farklılık zenginliktir, farklılık renktir. Gökkuşağı ne kadar güzelse, ne kadar muhteşemse, ne kadar etkileyici ise farklılık da o kadar güzeldir, o kadar muhteşemdir, o kadar etkileyicidir.”³³⁰

Erdoğan’ın özellikle üzerinde durduğu konuların başında laiklik konusunu gelmiştir. Türkiye’nin çok uzun süreli bir derdi olan laiklik hakkında daha liberal bir bakış açısına sahiptir. Laikliği devletin bir özelliği olarak görmekte ve bunu da devletin her dine ve inanca eşit mesafede olması olarak tanımlamaktadır:

"Ben laikliği dinsizlik olarak kabul etmiyorum. Laikliği din karşıtlığı olarak kabul etmiyorum. Partimin programında laiklik tanımı şudur: Kişi laiklik olmaz. Devlet laiklik olur. Bir Müslüman olarak laik bir devleti yönetirken bütün inanç gruplarına devlet eşit mesafede olur. Müslümana da Hristiyana da Museviye de ateistte de. Ve bütün inanç gruplarının inancı o devletin güvencesi altındadır.”³³¹

AK Parti, bireysel hak ve özgürlüklere programında da yer vermiştir. Bu konuda ilk dikkat çekilmesi gereken nokta, *Giriş* bölümünde, programın “evrensel ölçülerde hak ve özgürlüklere dayalı bir anlayışı tüm alanlara yayacak”³³² nitelikte olduğuna yapılan vurgudur. Buna ilaveten birey hak ve özgürlüklerin demokratik yönetimin dayanak noktası olduğuna şu şekilde işaret edilmiştir: “Bir toplumdaki en önemli güven unsuru, toplum içinde yaşayan bireylerin kendi hak ve özgürlüklerine

³²⁹ Neziroğlu ve Yılmaz (haz.), *a.g.e.*, s. 843. TBMM’de Demokratik Açılım Konusunda Genel Görüşme Açılmasına İlişkin Önergenin Görüşmeleri Münasebetiyle Yaptığı Konuşma: 13.11.2009.

³³⁰ Neziroğlu ve Yılmaz (haz.), *a.g.e.*, s. 847. TBMM’de Demokratik Açılım Konusunda Genel Görüşme Açılmasına İlişkin Önergenin Görüşmeleri Münasebetiyle Yaptığı Konuşma: 13.11.2009.

³³¹ Erdoğan’ın 2011’de Mısır’da yaptığı konuşma: *Laiklik, dinsizlik veya din karşıtlığı değildir*, erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=-8jh68yICpk>, 24.04.2017. Erdoğan’ın Mısır ziyareti sırasındaki konuşması: 14.09.2011.

³³² *AK Parti Programı*, s. 5.

*saygı duyulduğuna olan inançlarıdır. ... Ayrıca bireylerin hak ve özgürlüklerine saygı, demokratik bir siyasi rejimin toplum tarafından benimsenmesinin, toplumsal barış ve huzurun temel şartıdır.”*³³³ Bireysel hak ve özgürlüklere yönelik AK Parti’nin genel tutumunun, programda şu şekilde ifade bulduğu görülmektedir: “*Düşünce ve ifade özgürlükleri uluslararası standartlar temelinde inşa edilecek, düşünceler özgürce açıklanabilecek, farklılıklar birer zenginlik olarak görülecektir.*”³³⁴

AK Parti, diğer merkez sağ partiler gibi laiklik hususuna din ve vicdan özgürlüğü çerçevesinden yaklaşmakta “*laikliği ise demokrasinin vazgeçilmez şartı, din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak görür.*”³³⁵ AK Parti, programında laikliği şu şekilde tarif etmektedir: “*Esasen laiklik her türlü din ve inanç mensuplarının ibadetlerini rahatça icra etmelerini, dini kanaatlerini açıklayıp bu doğrultuda yaşamalarını ancak inançsız insanların da hayatlarını tanzim etmelerini sağlar.*”³³⁶

Demokratik bir yönetimin önemli göstergelerinden bir tanesini de hiç şüphesiz medya oluşturmaktadır. Bireylerin haberlere ulaşması yazılı ve görsel basın ile mümkündür. Demokratik olmayan yerlerde basın ve yayın kuruluşu tekel halinde ve devletin kontrolündedir. Bu da kişilerin haber alma özgürlüğünün engellenmesi demektir. Bu konuda demokratik olan basının çeşitliliğinin sağlanması ve müdahaleden uzak olmasıdır. Bu konuda AK Parti programında bunu açıkça şöyle ifade etmiştir: “*Özgür, bağımsız, çok sesli bir yazılı ve görsel basın, demokratik rejimin önemli güvencelerinden biridir. Doğru bilgi ve haber alma hürriyetinin korunması esastır.*”³³⁷

Bireye ve onun üstünlüğüne yönelik vurgu ile birlikte her bir bireyin kanun önünde ve haklar bakımından eşit olduğuna özellikle dikkat çekilmiştir. Öncelikle demokrasiyi “*hukuk kurallarının yurttaşların rızasıyla olduğu bir yönetim biçimi*”³³⁸ şeklinde tanımlayarak bireyi yönetimin merkezine oturtmuştur. Ve akabinde merkezde olan her bir bireyin de eşitliğine işaret edilmiştir: “*Demokrasilerde vatandaşlardan bir kısmının daha üstün hak ve özgürlüklerden ya da ayrıcalıklardan ya-*

³³³ AK Parti Programı, s. 7.

³³⁴ AK Parti Programı, s. 7.

³³⁵ AK Parti Programı, s. 7.

³³⁶ AK Parti Programı, s. 8.

³³⁷ AK Parti Programı, s. 55.

³³⁸ AK Parti Programı, s. 13.

*rarlanması mümkün değildir. Demokrasilerde vatandaşlar, yasaların eşit koruyuculuğu altında özgürce yaşarlar.”*³³⁹

Programda hukukun üstünlüğünün de özellikle vurgulandığı görülmektedir. Anayasaya “toplum sözleşmesi”³⁴⁰ vurgusu yapılarak yeni bir anayasa vaadinde bulunulmuştur Devletin vatandaşların özgürlüklerinin teminatı olduğu belirtilmiş ve “demokrasinin hukuk yoluyla varlık kazandığı demokratik hukuk devletinde; hukukun evrensel ilkelerine saygı, hak arama yollarının açık tutulması, kanun önünde eşitlik, bireysel hak ve özgürlüklerin korunması, devletin hukuka bağlılığının güvence altına alınması temel değer”³⁴¹ olduğu belirtilmiştir.

Programda önemli bir diğer husus ise çoğulculuğa dikkat çekilmesi ve farklılığın vurgulanmasıdır. Çoğunluğun yönetme hakkını kabul etmekle birlikte bu çoğunluğun hiçbir şekilde mutlaklık doğurmadığı ifade edilmiştir. Bu durum programda şu şekilde ifade edilmiştir:

*“Farklı tercihlerin rekabeti, sağlıklı bir demokratik sistemin vazgeçilmez unsurlarındandır. Bu yarışta çoğunluğun oyunu alanlar iktidara gelir, tüm ülkenin ya da yerel yönetimlerin sorumluluğunu üstlenirler. Ancak yarış kazanmak ve iktidara gelmek çoğunluğun iradesini mutlaklaştırmaz. Çağdaş demokrasinin en çok önemsenen niteliklerinden biri çoğunluğun hiçbir şart altında temel hak ve hürriyetleri tartışma konusu yapmaması ve azınlıkta bulunanların hak ve özgürlüklerine saygılı olmasıdır.”*³⁴²

AK Parti'nin bireysel hak ve özgürlüklere yönelik icraatları arasında en önemlilerinden birisi AB üyeliğine göstermiş olduğu ilgi ve çaba olmuştur. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için bir hedef ve istikamet açısından önemli bir yere sahip olan AB üyelik süreci AK Parti ile beraber hız kazanmıştır. Hem ekonomik anlamda serbestleşmeye hem de bireysel hak ve özgürlükler noktasında iyileşmelere kapı arayan bir fırsat niteliğindedir. Nitekim, Türkiye'nin AB üyeliğiyle ilgili olarak, üyeliği soyut bir ideal biçiminde algılamaktan ziyade üyelik için gerekli reformları ger-

³³⁹ AK Parti Programı, s. 14.

³⁴⁰ AK Parti Programı, s. 12.

³⁴¹ AK Parti Programı, s. 11.

³⁴² AK Parti Programı, s. 14.

çekleştirme kararlığı göstermek üzere yakın tarihimizdeki tüm partilerden daha fazla inisiyatif alması çarpıcıdır.³⁴³ 2005 yılında AB ile üyelik müzakerelerine başlanmış ve Türkiye, AB'ye aday ülke statüsünden AB ile katılım müzakereleri yürüten ülke statüsüne geçmiştir.³⁴⁴

AK Parti'nin belki de en büyük başarısı zihnî anlamda yapmış olduğu dönüşümdür. Türkiye'de her şeyden önce cumhuriyetin başından çoğunlukla uygulanmış olan homojenleştirme uygulamaları ve tek tip *makbul vatandaş* algısını yıkmış ve Türkiye'de bulunan farklı din, ırk, millet, mezhep, etnik yapıya dikkat çekmiştir. Ve en önemlisi de bunun gerçekliğini ülke geneline kabul ettirmiştir. Daha öncesinde telaffuz dahi edilemeyen noktalar en önemli gündem haline gelmiştir. Zihnî bir dönüşümün yolu açılmışken bunları politikaya dönüştürmek daha kolay olmuştur ve AK Parti de daha çok bu istikamette hareket etmeye çalışmıştır.

Bireysel hak ve özgürlüklere yönelik belki de en önemli değişikliklerden bir tanesi de Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru yolunun açılması olmuştur. Bu yöndeki düzenleme de yine 2010 yılındaki anayasa değişikliği ile gerçekleşmiştir. 2010 Anayasa değişikliği ile kabul edilen Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkı, iç hukukta yeni bir hak arama yolu oluşturmalarının yanı sıra Türkiye'den AİHM'ye yapılacak başvuruları azaltacak önleyici bir tedbir olarak da düşünülmüştür.³⁴⁵ Bu değişiklikten sonra 2012 yılında bireysel başvuru Anayasa Mahkemesi bünyesinde başlamıştır.

Kürt kökenli vatandaşların Kürtçeyi rahatça konuşmasının yolu açılmış ve çeşitli üniversitelerde bölümler kurulmuştur. O dönemde Başbakan olan Erdoğan'ın *"Biz çözüm için her yola başvururuz. Baldıran zehrini içmekse, biz o baldıran zehrini içeriz, yeter ki bu ülkeye huzur gelsin"*³⁴⁶ diyerek başlatmış olduğu *Barış Süreci* ile Kürt sorununa yönelik çok önemli adımlar atılmıştır. Bunlar arasında TRT bünyesinde bir TV kanalının açılması, özel kanalların açılması, Kürtçe seçim propagandası, seçmeli Kürtçe ders gibi düzenlemeler sayılabilir. Ayrıca özel okullarda Kürtçe eği-

³⁴³ Öniş, a.g.m., s. 271.

³⁴⁴ KDGM, a.g.e., s. 40.

³⁴⁵ KDGM, a.g.e., s. 89.

³⁴⁶ Recep Tayyip Erdoğan, "Gerekirse baldıran zehri içerim", *Sabah Gazetesi*, 01.05.2018, erişim: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2013/02/26/gerekirse-baldiran-zehri-icerim>.

tim alınmasının yolu açılmıştır. Siyasî partilerin Kürtçe propaganda yapmasının önündeki engeller kaldırılmış ve bu konuyla doğrudan bağlantılı olarak 2013 yılında, CMK'nın 202. maddesine kişinin sözlü savunmasını *kendisini daha iyi ifade edebileceğini beyan ettiği başka bir dilde yapabilir* şeklinde bir hüküm eklenmiştir.³⁴⁷ Bunlar kanunî ve hukukî düzenlemelerin ötesinde zihnî bir dönüşümün göstergesidir. Türkiye'de hak ve özgürlüklerin iyileştirilmesine yönelik atılan adımlar olumlu karşılanmaktaydı.

Bir diğer önemli adım ise başörtü meselesine yönelik atılmıştır. Laikliğe aykırı olduğu gerekçesi ile öğrenciler üniversitelerde eğitimlerine dahi devam edemez durumdaydı. İlk olarak üniversitelerde bu sorun olmaktan çıkartılmıştır. Hukukî bir dayanak olmadan uygulanan bu yasak *“2007’de YÖK başkanlığındaki değişimle birlikte, üniversitelere başörtülü öğrencilerin girmesinin önü açılmış oldu.”*³⁴⁸ İlerleyen yıllarda da bu sorun neredeyse tamamen aşılmıştır. Artık böyle bir yasak uygulaması bulunmamakta ve her kurumda isteyen kişi başörtüsünü özgürce takabilmektedir. Hak ve özgürlük konusu olarak değerlendirilmesi gereken bir husus ancak bu dönemde hak ettiği şekilde değerlendirilebilmiştir.

2010 yılındaki anayasa değişikliğinin önemli demokratik içeriklere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Anayasanın 20. maddesine eklenen, herkesin kendisiyle ilgili kişisel verilerin korunmasını isteme hakkına sahip olduğuna yönelik değişiklik, insanların kendileri ile ilgili olan her şeyi bilme haklarının ve özel hayatın gizliliğinin anayasal güvence altına alınması sağlanmıştır. Bilgi Edinme Hakkı, kamu yönetiminin halkın denetimine açılmasını ve bireylere daha yakın bir yönetimi gerçekleştirmesi bakımından yönetim karşısında bireyi güçlendiren bir unsurdur.³⁴⁹ Bu madde doğrultusunda daha sonra 2016 yılında 6698 Sayılı Kişisel Verilen Korunması Kanunu yürürlüğe girmiştir.

³⁴⁷ KDGM, a.g.e., s. 78.

³⁴⁸ Seyfettin Aslan ve Ömer Taylan, “AK Parti Döneminde Din Devlet İlişkileri ve Laiklik Politikaları”, içinde ed.: Aslan ve Demirhan, a.g.e., s. 265.

³⁴⁹ Yılmaz ve Güler, a.g.m., s. 23.

B. Serbest Piyasa Ekonomisi

AK Parti, artık yüzyılın neredeyse hakim ekonomik düzeni olan piyasa ekonomisini benimsemiş bir partidir. Bu konuda dünyadaki sistemin takipçisidir. Gerek programında buna yer vermiş gerekse icraatlarında bu yönde adım atmıştır. Erdoğan'ın bu konuda çok öne çıkan açıklamaları olmadığını söyleyebiliriz. Erdoğan, 2011 yılı bütçe kanunu tasarısı üzerine piyasaya dair şu konuşmayı yapmıştır:

*“Türkiye’nin dışa açık bir ekonomi olma özelliğini koruyacak, daha fazla uluslararası yatırım çekecek, gelen sermayenin daha uzun süre kalmasını sağlayacağız. Mali disiplinle, ihtiyatlı para politikalarıyla, yapısal reformlarla, serbest kur rejimi ve makro ihtiyati tedbirlerle küresel krizin bütün etkilerini geride bırakacak, Türkiye’yi istikrarlı bir büyüme sürecine kavuşturacağız.”*³⁵⁰

Erdoğan'ın bu konudaki kısır açıklamalarına karşı AK Parti, programının Ekonomi bölümünde açık bir şekilde “ekonomik gelişmenin kaynağı ve hedefi olarak insanı esas alır”³⁵¹ diyerek “tüm kurum ve kurallarıyla işleyen piyasa ekonomisinden yana”³⁵² olduğunu belirtmiştir. Devamında ise devletin, liberal bir ekonomide olması gerektiği gibi “devletin ilke olarak her türlü ekonomik faaliyetin dışında olması gerektiğini benimser”³⁵³ denilerek piyasada aktör olmaması gerektiğini belirtmiştir.

Piyasa ekonomisinin gereklerinden birisi olan dışa açılma, küresel piyasalarda rekabet halinde olmanın önemine binaen “dış ticaretin geliştirilmesini ve ihracatın artırılmasını sağlamak”³⁵⁴ bilinciyle “uluslararası bilgi birikimi ve tecrübenin transferinde önemli rol oynayan yabancı sermayenin, Türk ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunacağına”³⁵⁵ inanıldığı belirtilmektedir. Bununla birlikte “ihracatın önündeki her türlü malî, idarî ve bürokratik engelleri ortadan kaldırarak ihracat seferberliği başlatacaktır” denilerek dış ticarete verilen önem dile getirilmiştir.

³⁵⁰ Neziroğlu ve Yılmaz (haz.), a.g.e., s. 930. TBMM’de 2011 Mali Yılı Bütçe Kanunu Tasarısının Tümü Üzerindeki Son Görüşmeler Sırasında Yaptığı Konuşma: 26.12.2010.

³⁵¹ AK Parti Programı, s. 18.

³⁵² AK Parti Programı, s. 18.

³⁵³ AK Parti Programı, s. 18.

³⁵⁴ AK Parti Programı, s. 19.

³⁵⁵ AK Parti Programı, s. 18.

Yine piyasa ekonomisinde kendiliğinden doğacak olan rekabet ortamına işaret edilerek “*tekelleşmeye izin verilmeyeceği*”³⁵⁶ ifade edilmektedir. Ekonomi politikalarında tepeden kontrollü bir şekilde değil de “*ekonomiyle ilgili tüm sivil toplum kuruluşlarının katılımlarını sağlayacak*”³⁵⁷ bir düşünceyle hareket edileceğine işaret edilmektedir.

Devletlerin piyasada ne ölçüde yer aldığı, ekonomik sahada varlığının göstergelerinden birisi de vergilerdir. Piyasa ekonomisinde vergi sayısı ve oranlarının düşük olması beklenir. Bu nedenle piyasa ekonomisinden yana olduğunu belirten AK Parti’de programında “*vergi mevzuatını basitleştireceğini, vergi sayısını azaltacağını, vergi oranlarını düşüreğini ve verginin adil olmasını sağlayacağını*”³⁵⁸ belirtmiştir.

Cumhuriyet tarihinde ekonomide özelleştirmenin ve buna bağlı olarak özelleştirme gelirlerinin en çok yaşandığı dönem AK Parti hükümetlerinin olduğu dönemdir. AK Parti için “*özelleştirme, ekonomide verimi arttırmayı, devleti tam rekabet ortamını bozabilecek faaliyetlerden çıkarmayı sağlayacak bir uygulamadır.*”³⁵⁹ Bu nedenle programında “*hızlı ve şeffaf bir özelleştirme gerçekleşecektir*”³⁶⁰ demiş ve bunu icraatlarına da açık bir şekilde yansıtmıştır.

Ekonomik anlamda serbest piyasadan yana olduğunu programında açıkça belirtmiş olan AK Parti’nin bu yönde ne gibi icraatlar geliştirdiğine yakından bakılmalıdır. Türkiye Cumhuriyeti’nin en büyük ekonomik krizinin akabinde iktidara gelmiş olan AK Parti ekonomik olarak genel anlamda iyi bir sınav vermiştir. Örneğin, iki yıllık süreçte ekonomik büyüme en iyimser tahminlerden bile daha yüksek gerçekleşmiş ve enflasyon da IMF ile beraber belirlenen yılsonu hedeflerinden daha düşük çıkmıştır.³⁶¹ Türkiye ekonomisi gerçek GSMH’da %12’lik şaşırtıcı bir büyüme kaydetmiştir.³⁶² Bununla birlikte “*enflasyon rakamlarını 1970’lerin başlarından bu yana*

³⁵⁶ AK Parti Programı, s. 19.

³⁵⁷ AK Parti Programı, s. 20.

³⁵⁸ AK Parti Programı, s. 21.

³⁵⁹ AK Parti Programı, s. 22.

³⁶⁰ AK Parti Programı, s. 22.

³⁶¹ Ziya Öniş, “Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Ekonomi-Politigi”, çev.: Ali Yıldız, içinde ed.: Hakan Yavuz, *AK Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010, s. 267.

³⁶² Öniş, a.g.m., s. 267.

en düşük seviyesine getirerek Türkiye'nin 2000 ve 2001 yıllarında yaşadığı derin ekonomik krizlerden sonraki ekonomik iyileşme sürecine katkıda bulunmuştur."³⁶³ Türkiye ekonomisinde, 2002-2013 yılları arasındaki dönemde, yıllık ortalama yüzde 5,1 büyüme oranı gerçekleşmiştir.³⁶⁴ 2002 yılında 3.500 dolar olan kişi başına düşen millî gelir ise, 2013 yılı itibariyle 10.807 dolara yükselmiştir.³⁶⁵

AK Parti döneminde ihracat ve ithalat rakamları da serbest ticarete yönelik önemli veriler sunan kalemlerdir. 2002 yılında 36 milyar dolar olan ihracat, 4 kattan fazla bir artış kaydederek, 2013 itibariyle 152 milyar dolara yükselmiştir.³⁶⁶ Aynı şekilde 2002 yılında yaklaşık 52 milyar dolar olan ithalat, yaklaşık 252 milyar dolara yükselmiştir.³⁶⁷

AK Parti döneminde sağlık sektöründe özelleşmenin de önü açılmış ve sadece devlete bağlılık ortadan kalkmıştır. 2002 yılında Türkiye'de 271 özel hastane bulunurken, 2014 itibariyle bu sayı 556'ya yükselmiştir.³⁶⁸ Özel hastanelerin sayısının artması, vatandaşın daha düşük fiyata daha kaliteli bir hizmet almasına öncülük etmiştir.

AK Parti döneminde Türkiye, dünyanın 17., Avrupa'nın 6. büyük ekonomisi olan ve en güçlü ekonomilerin temsil edildiği G-20 ülkeleri arasında yer almış; *"bürokratik engellerin büyük ölçüde kaldırılması, vergi sisteminde iyileştirmelerin sağlanması, kâr transferlerinin desteklenmesi ve başarılı özelleştirme programları sayesinde dünyanın önde gelen yatırım merkezlerinden biri haline gelmiştir.*"³⁶⁹ Bu başarı, ifade edildiği gibi liberal ekonominin bir başarısıdır.

Ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesinde liberal ekonomi politikasının önemli ayaklarından birisi olan özelleştirme programı ve uygulamaları etkili bir rol

³⁶³ Öniş, a.g.m., s. 260.

³⁶⁴ Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı (KDGM), *Sessiz Devrim: Türkiye'nin Demokratik Değişim ve Dönüşüm Envanteri (2002-2014)*, Ankara: Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı Yayınları, 2014, s. 138.

³⁶⁵ KDGM, a.g.e., s. 138.

³⁶⁶ KDGM, a.g.e., s. 139.

³⁶⁷ TÜİK, *İstatistik Göstergeler 1923-2013*, s. 438.

³⁶⁸ Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü.

³⁶⁹ KDGM, a.g.e., s. 140.

oynamaktadır.³⁷⁰ AK Parti, iktidara geldiği ilk günden itibaren özellikle doğrudan yabancı yatırımların teşviki konusunda stratejiler geliştirmiş ve bu amaçla etkin bir serbest piyasa sisteminin oluşturulmasına ağırlık vermiş, özelleştirme konusunda önemli adımlar atmıştır.³⁷¹ “1985-2002 yılları arasında toplam özelleştirme gelirleri 8 milyar dolar iken”³⁷² 2003 ile 2014 yılları arasında toplam 56.620 milyar dolar özelleştirme geliri sağlanmıştır.³⁷³

C. Sınırlı ve Tarafsız Devlet

AK Parti, yıllardır devletin uygulamalarından dertli, daha doğru bir ifadeyle devlet tarafında ayrımcılığa uğramış bir kesimi yansıtan bir parti olmuştur. Gerek yöneticileri gerekse destek veren tabanı aynı ayrımcılığın mağdurları olmuştur. Bu nedenle devlete dair söylem ve icraatları daha özgürlükçü yani daha liberal içeriğe sahip olmuştur. Bu konuda Erdoğan, kendilerinden önceki dönem ile kendi dönemlerine yönelik şöyle bir kıyaslamayla devlete bakış açısını şöyle ifade etmiştir:

“Artık Türkiye’de kimlik dayatan, makbul vatandaşı tanımlayan, vatandaşlarının kökeniyle, inancıyla, dünya görüşüyle uğraşan bir devlet yoktur. Artık Türkiye’de vatandaşlarının ihtiyaçlarına, taleplerine, çığılığına, feryadına kulak tıkayan, vatandaşını asimile eden, taleplerini reddeden, ihtiyaçlarını inkâr eden bir devlet anlayışı yoktur. Bu ülkede artık kamu alanını otoriter kılan, bu alanı kendi tanımladığı makbul vatandaşa benzemeyenlere cehennem haline getiren bir devlet anlayışı yoktur. İnsanı yaşat ki devlet yaşasın. Türkiye’de devlet işte bu anlayışa dönmüştür yani özüne, aslına rücu etmiştir. Son 11 yılda hukuk ve demokrasi alanında yaşadığımız sessiz devrimle birlikte yukardan dayatmacı, buyurgan, ceberut, kibirli bir devlet ve siyaset anlayışı artık tarihin çöp sepetinde yerini almıştır. Bugün Türkiye’de insanıyla, vatandaşıyla var olan, insanı için var olan, bütün vatandaşlarına karşı aynı mesafede duran bir devlet

³⁷⁰ Abdullah Yılmaz ve Tahsin Güler, “2000’li Yıllarda Türk Kamu Yönetiminin Değişim ve Dönüşüm Dinamikleri”, içinde ed.: Seyfettin Aslan ve Yılmaz Demirhan, *Türk Siyasal Hayatında AK Parti Dönemi*, Bursa: Ekin Yayınevi, 2016, s. 17.

³⁷¹ Üzümcü, vd., a.g.m., s. 738.

³⁷² Erdal Tanas Karagöl, *AK Parti Dönemi Türkiye Ekonomisi*, Ankara: SETA Yayınları, 2013, s. 44.

³⁷³ T.C. Başbakanlık Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, erişim: http://www.oib.gov.tr/program/uygulamalar/yillara_gore.htm, 24.04.2017.

*anlayışı vardır. ... Meşruiyetin kaynağı artık millettir. Türkiye’de hem il-ke olarak hem teorik hem de pratik olarak söz, yetki ve karar artık millettir.”*³⁷⁴

Erdoğan, devletin ayrımcılığına yönelik bu söylemi ile beraber yıllardır süregelen hem askerî hem de sivil vesayete yönelik de çok önemli açıklamalar yapmıştır. Bu konuda katıldığı bir televizyon programında sivil siyasetin önemine şöyle işaret etmiştir:

*“Bu ülkenin yöneticisi, demokratik parlamenter sistem içerisinde hükümettir. Bu devleti hükümet yönetir. ... Bu asker bizim askerimiz, polis bizim polisimiz. Bunlar kalkıp da hükümeti değiştirme yetkisine, hakkına sahip değiller ki. İstikamet verme hakkına da sahip değiller.”*³⁷⁵

AK Parti, programında da devlete bakışını açıklamıştır. Bu konuda partinin *“kamu yönetimi anlayışını, demokratikleşme, yerelleşme ve sivilleşme eksenine oturtmayı hedeflemekte”*³⁷⁶ olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte merkezden yönetimin yetersizliğine, aksaklıklarına dikkat çekilmiş ve *“kamu yönetiminin güç ve yetkilerinin merkezde toplanması yerine, olabildiğince fazla yetki, görev ve fonksiyonların yerel yönetimlere devredildiği ve birçok devlet fonksiyonlarının yerinden yönetim esasına göre gerçekleştirilebileceği bir devlet anlayışına süratle geçilecektir”*³⁷⁷ denilerek devlet anlayışında daha adem-i merkeziyetçi bir anlayışın hakim kılınacağı açık bir şekilde ifade edilmiştir. Yine yönetim ile ilgili olarak, idarenin en büyük sorunu olan bürokrasi noktasında da net bir ifade kullanılmış ve *“bürokratik formaliteler azaltılacak, devlette hantallık sona erdirilecektir”*³⁷⁸ diye belirtilmiştir.

AK Parti döneminde devlete ve bürokrasiye karşı önemli adımların atıldığını gözlemlemek mümkündür. Yönetim paradigmasındaki değişimle birlikte yeni değerler gündeme gelmiş, etkin, etkili, vatandaş odaklı, hesap verebilen, katılımcı, saydam

³⁷⁴ “30 Eylül 2013 Başbakan Tayyip Erdoğan Demokratikleşme paketi açıklaması TÜRKÇE”, erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=KKIa9R3105E>, 25.04.2017. Demokratikleşme Paketi Açıklaması: 30.09.2013.

³⁷⁵ Recep Tayyip Erdoğan, “Erdoğan:Askeri Vesayet Artık Söz Konusu Değil FM Haber”, erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=LYKsZkud2c0>, 24.04.2018.

³⁷⁶ AK Parti Programı, s. 33.

³⁷⁷ AK Parti Programı, s. 33.

³⁷⁸ AK Parti Programı, s. 34.

ve olabildiğince yerel bir yönetim anlayışının, kamu yönetimi reformları için temel ilke ve değerler olarak ön plana çıktığı görülmüştür.³⁷⁹ Atılan adımlar arasında ilk olarak *"sağlık sistemindeki bürokrasi en aza indirilerek, kırtasiyecilik ortadan kaldırılmış; vatandaşların T.C. kimlik numaraları ile tüm sağlık kurumlarından yararlanabilmeleri sağlanmıştır."*³⁸⁰

Bürokraside yaşanan aksaklık ve gecikmelere karşılık atılan önemli adım hiç şüphesiz e-devlet uygulaması olmuştur. Hem bürokratik aksaklıkları ortadan kaldırmakta hem devletin gereksiz personel çalıştırmasının önüne geçmekte hem de kırtasiyecilik ve iltimasın ortadan kalkmasını sağlamıştır.

Yerel yönetimler konusunda da önemli adımların atıldığı görülmektedir. Hizmette yerellik ilkesi çerçevesinde zamanında doğru hizmetin sağlanması yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ile mümkündür. Bununla birlikte devlet aygıtının elinde bulundurduğu gücün bölünmesi açısından yerel yönetimlerin güçlendirilmesi demokratik bir adım olarak nitelendirilmektedir. AK Parti bu konuda ilk olarak 1930 tarihli aşırı merkezîyetçi Belediye Kanunu yerine daha kapsamlı ve modern bir Belediye Kanunu'nu 2005 yılında yürürlüğe sokmuştur. Bu kanunla belediye meclisi kararları üzerindeki vesayet yetkisi sınırlandırılmış, belediye sınırları dahilindeki mahalli ve müşterek nitelikteki tüm ihtiyaçlar belediyelerin görevi olarak yeniden düzenlenmiş, belediye hizmetlerinin sunumunda katılımcılığın sağlanması amacıyla *Kent Konseyleri* hukuki statüye kavuşturulmuş, belediyelerin, diğer kamu kurum ve kuruluşları, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, sivil toplum kuruluşları ve uluslararası kuruluşlar ile ortak hizmet projeleri uygulamalarına ve sözleşmeli personel çalıştırmalarına imkan tanınmıştır.³⁸¹

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) elinde bulunan malların TBMM adına Sayıştay tarafından denetlenmesi sağlanmıştır. 2013 yılında, TSK'ya yönelik atılan belki de en önemli adım Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu'nun 35. maddesinde değişikliğe gidilmesi olmuştur. Daha *Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; Türk yurdunu ve Anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti'ni kollamak ve korumaktır*

³⁷⁹ Yılmaz ve Güler, a.g.m., s. 16.

³⁸⁰ KDGM, a.g.e., s. 141.

³⁸¹ KDGM, a.g.e., s. 175.

şeklinde olan ve darbecilerin gerekçesi olarak kullanılan bu madde “*Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; yurt dışından gelecek tehdit ve tehlikelere karşı Türk vatanını savunmak, caydırıcılık sağlayacak şekilde askerî gücün muhafazasını ve güçlendirilmesini sağlamak, Türkiye Büyük Millet Meclisi kararıyla yurt dışında verilen görevleri yapmak ve uluslararası barışın sağlanmasına yardımcı olmaktır*” şeklinde değiştirilmiştir.³⁸²

2004 yılındaki anayasa değişikliği ile evrensel değerlere ulaşma bağlamında kişilerin temel hak ve özgürlüklerine yönelik düzenlemelerde hem kanunlarda hem de uluslararası antlaşmalarda farklı hükümlerin olması durumunda uluslararası antlaşmaların geçerli olacağı anayasaya girmiştir. Yapılan diğer bir değişiklik ise Devlet Güvenlik Mahkemeleri’nin (DGM) kaldırılması olmuştur.³⁸³ DGM’ler *devlete karşı işlenen suçlara* yönelik yargılamaların yapıldığı; kişi hak ve özgürlüklerini sınırlayıcı, kişilerin kendilerini savunma hakkını dolayısıyla adil yargılanmayı yok sayan mahkemelerdir. Adil ve bağımsız bir şekilde yargılamanın, bu değişiklikle önü açılmıştır.

2007 yılında yapılan değişiklik ile Cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilmesi yöntemine geçilmiştir. 1982 Anayasasının bir anlamda bir vesayet mekanizması olarak konumlandığı Cumhurbaşkanını vesayet konumu olmaktan çıkarıp halkın tercihleri doğrultusunda gelen meşru bir yönetici konumuna taşımıştır. Bununla birlikte halkın yöneticisini doğrudan, aracısız seçiyor olması demokratik bir adım olarak nitelendirilebilir.

2010 yılındaki bu değişiklikler içerisinde Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık) kurulması da bulunmaktadır. İdarenin her türlü eylemine yönelik vatandaşın başvurabileceği bir kurum olması hasebiyle idarenin bu anlamda denetlenebilirliği sağlanmış olacak ve vatandaşın idareye karşı eli daha da güçlenmiş olacaktır. Bu değişiklikten sonra 2012 yılında Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu kabul edilmiş ve kanununda kurumun amacı şu şekilde belirtilmiştir: “*İdarenin her türlü eylem ve işlemleri ile tutum ve davranışlarını; insan haklarına dayalı adalet anlayışı içinde, hukuka ve hakkaniyete uygunluk yönlerinden incelemek, araştırmak ve önerilerde*

³⁸² “TSK 35. madde değiştirildi”, 14.07.2013, *Hürriyet Gazetesi*, erişim: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/tsk-35-madde-degistirildi-23718265>, 25.04.2018.

³⁸³ KDGM, a.g.e., s. 49.

*bulunmak üzere Kamu Denetçiliği Kurumunu oluşturmaktır.*³⁸⁴ 2012 yılında kurulan kurum 2013'ün Mart'ında şikayet başvuruları almaya başlamıştır.

Bürokrasiye yönelik yapılan bir diğer düzenleme de Yüksek Askerî Şura'ya (YAŞ) yönelik olmuştur. 2010 yılında yapılan değişiklikle YAŞ'ta alınan terfi işlemleri ve emekliye ayrılma işlemleri dışında yargı yolu açılmıştır. 12 Eylül 1980 askerî darbesini gerçekleştirenler tarafından kendilerini korumak için anayasaya, *Milli Güvenlik Konseyi tarafından yapılan her türlü işleme yönelik yargı yolunu kapalı olduğuna* dair geçici madde konulmuştur. “*2010 Anayasa değişikliği ile 1982 Anayasası'nın Geçici 15. maddesi kaldırılmış*”³⁸⁵ ve darbecilerin yargılanmasının yolu açılmıştır.

³⁸⁴ *Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu*, madde 1, erişim: <https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/6328,.pdf>, 10.04.2017.

³⁸⁵ KDGM, *a.g.e.*, s. 69.

SONUÇ

Türkiye'nin siyasal tarihi, mücadelelerin tarihi olarak okunabilir. Bunlar zaman zaman sağ-sol, Türk-Kürt, dindar-laik şeklinde zuhur etmiş; bazen de nispeten daha dar bu mücadelelerden ayrı ve daha genel olan mücadele, kendisini devletin ve milletin gerçek sahibi olarak görenler ile kendilerinin de bu ülkenin birer sahibi olduğunu iddia edenler arasında olmuştur. Kendisini ülkenin gerçek sahibi olarak gören Kemalist geleneğe karşı, diğer tarafta, sesini yükselten ve varlığını hissettiren merkez sağ gelenek olmuştur. Cumhuriyetçi elit ve bürokratların oluşturduğu statükoya karşı, o statükoyla mücadele eden merkez sağ, önemli oranda halka dayanmış ve desteğini halktan almıştır. Dünyadaki sağ siyasetin aksine Türkiye'de sağ, daha özelde ise merkez sağ, halk desteği ile var olmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde, aydın-bürokrat zümrenin temsilcisi olan Kemalizm'e karşı "*merkez sağ siyaset ortalama vatandaşın düşünce dünyasını yansıtmaktadır.*"³⁸⁶ Bu gelenek, DP ile başlamış ve bugün AK Parti ile varlığını devam ettirmektedir.

Bir tür merkez sağ tanımlama çabası olarak da değerlendirilebilecek bu çalışmada, merkez sağ partilerin liberalizme ne ölçüde yer verdiği ve etki ettiği, çalışmamızın ilk bölümünde belirlenen üç liberal unsur (*bireysel hak ve özgürlükler, serbest piyasa ekonomisi, sınırlı ve tarafsız devlet*) açısından ortaya konmaya çalışıldı. Bu, üç büyük merkez sağ parti olan -Adnan Menderes başbakanlığı dönemindeki- Demokrat Parti, -Turgut Özal başbakanlığı dönemindeki- Anavatan Partisi ve -Recep Tayyip Erdoğan başbakanlığı dönemindeki- Adalet ve Kalkınma Partisi ekseninde yapılmıştır. Bu üç siyasî parti ise lider söylemleri, parti programları ve icraatları ile sınırlandırılarak değerlendirilmiştir.

Türkiye'nin 68 yıllık demokrasi tarihinin 40 yılında merkez sağ partiler tek başına iktidar olmuş ve ayrıca yaklaşık 14 yıl da koalisyon ortağı olarak hükümette bulunmuştur. Bu açıdan, merkez sağın hem ekonomik kalkınma açısından hem de demokrasimizin kalitesi ve kalitesizliği açısından Türkiye'de olup bitenlerden önemli derecede sorumluluğu bulunmaktadır.³⁸⁷

³⁸⁶ Mert, *a.g.e.*, s. 39.

³⁸⁷ Tanel Demirel, *Türkiye'nin Düşünce Atlası Projesi Seminerleri - Prof. Dr. Tanel DEMİREL* erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=LWSidTWLPgY&t=3841s>, 10.04.2018.

Merkez sağ partiler, liberal ekonomik politikaların, milliyetçi ve muhafazakâr duyarlıklardan yola çıkan kitle tabanlarının bileşiminden oluşmaktadır.³⁸⁸ Fakat, merkez sağı farklı kılan ve genel anlamda Türk sağından ayıran nokta liberalizme yapmış olduğu atıftır. Bu çalışma, merkez sağ partilerde, tam da bu farklılığın izini sürmüştür.

Merkez sağ partiler, liberalizmin üç unsuru açısından değerlendirildiğinde ilk dikkat çeken husus, partilerin tamamının programlarında liberalizme açıkça vurgu yapılmış olmasıdır. Bu üç unsurun ağırlığı da partilere göre farklılık göstermektedir. Örneğin piyasa ekonomisine yönelik ANAP'ın programında çok daha detaylı ve geniş bir vurgu varken AK Parti'de bu görülmemektedir. Bununla birlikte AK Parti ve DP programlarında bireysel hak ve özgürlüklere ANAP'tan daha çok vurgu yapılmıştır.

Bireysel hak ve özgürlükler açısından belirtildiği üzere DP ve AK Parti'nin programlarında çok daha detaylı açıklamalar yer almış ve vazgeçilmezliği vurgulanmıştır. Fakat ANAP programında bunu çok daha dar tutmuştur. Partilerin lider söylemleri açısından da bakıldığında, hak ve özgürlüklere en çok vurgu Adnan Menderes ve Recep Tayyip Erdoğan'da bulunmaktadır. Turgut Özal bu konuda diğer iki lidere kıyasla bu konuya daha az değinmiştir. Liberalizmin bu unsuruna yönelik partilerin icraatlarında ise her üç partinin de çok önemli adımları olmuştur. DP, önemli bir yasağı, ezanın Arapça okunması yasağını kaldırmış ve din eğitimi alınmasının önündeki engelleri kaldırmıştır. ANAP, ilk olarak OHAL uygulamalarına büyük oranda son vermiş ve İnsan Hakları Komisyonu'na doğrudan başvurunun yollarını açmakla birlikte, işkenceyle mücadele konusunda Türkiye'nin Birleşmiş Milletler sözleşmesini imzalayan ilk ülkelerden olmasını sağlamıştır. Ayrıca Avrupa Birliği'ne tam üyelik başvurusunda bulunulmuştur. Son olarak AK Parti ise Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkını tanımış ve uzun yıllardır problem olan başörtü yasağını kaldırmıştır. Bununla birlikte Kürtçe dilinin kullanımına yönelik çok önemli adımlar atılmıştır.

Liberalizmin ikinci unsuru olan serbest piyasa ekonomisi açısından da aynı şekilde partilerde farklılık göze çarpar. Parti programlarında hepsi piyasa ekonomisi-

³⁸⁸ Mert, *a.g.e.*, s. 106.

nin takip edileceğini vurgulamıştır. Bu alanda zihniyet açısından ANAP çok daha ileri düzeydedir. Lider söylemleri açısından Turgut Özal, diğer iki liderle kıyaslanamayacak derecede iktisadî liberalizmin gerekliliğine değinmiştir. Bu açıdan Özal için, üç lider arasında liberal iktisadî gerçek manada özümseyen tek liderdir denilebilir.

Ekonomiye yönelik icraatlar arasında AK Parti çok önemli işlere imza atmıştır. Özellikle özelleştirme alanında cumhuriyet tarihinin rekoru kırılmış, yirmi yıllık özelleştirme gelirlini tek bir yılda yaparak büyük bir adım atmıştır. İthalat ve ihracatta artışlar olmuş ve doğrudan yabancı yatırımların sayısı artmıştır. DP döneminde özel işletme sayılarında iki katına kadar artış sağlanmış, bankacılık sektörünün gelişmesine yönelik adımlar atılmış ve ithalat serbestleştirilmiştir. ANAP, ilk olarak Türk lirasının üzerindeki engeli kaldırmış ve ihracat ve ithalatta liste usulü terkedilerek serbest ticarete geçilmiştir. Enerji ve telekomünikasyon alanında adeta çağ atlatacak adımlar atmıştır.

Son olarak, partiler, devlet yapılanmasına programlarında yer vermiş ve her üçü de bürokrasinin işleyişini, kırtasiyeciliği eleştirmiştir. Bu konuda en zayıfı DP olmuştur. Daha cılız bir ifadeyle yerinden yönetime vurgu yapmıştır. Bu konuda ANAP daha ön plana çıkmıştır. Özellikle merkeziyetçilik eleştirilmiş, yönetimin dağıtılması gerektiği vurgulanmıştır. Bununla birlikte işleyişin ağırlığı da eleştirilmiştir. AK Parti ise önemli bir husus olarak idarede sivilleşmeye vurgu yapmıştır.

Lider söylemleri açısından partiler incelendiğinde, kendisi de önceden bir bürokrat olan Özal, devletin gerçek görevi olan adaleti ve güvenliği sağlamasını vurgulamıştır. Zihnî ve fikrî yönden diğer iki lidere kıyasla Özal'ın liberal devlete daha yakın olduğunu ve bunu dile getirdiği görülmektedir.

Devlet yapılanması veya bürokrasiye yönelik icraatlar açısından ise DP'nin kayda değer bir adım atmadığını söylemek mümkündür. DP, 27 yıllık bir tek parti iktidarından sonra bürokrasinin aynı şekilde kaldığını bildiği için bu yönde bir adım atmamıştır. Bu konuda DP, daha çok, “*devletin yanlış ellerde olduğu*”³⁸⁹ düşüncesiyle hareket ederek kendi kontrolü altına almaya yönelik adımlar atmıştır. Diğer iki parti ise bu konuda özellikle TSK'ya yönelik çok cesur adımlar atarak sivilleşme adına önemli icraatlar ortaya koymuşlardır.

³⁸⁹ Demirel, *a.g.e.*, s. 128.

Merkez sağ partilerde liberal unsurların varlığı bu çalışmada açıkça ortaya konmuştur. Çalışma kapsamı içerisinde ele alınan u siyasi partinin liderlerinin sy-lemeleri, parti programı, iktidar olduğu dönemlerdeki icraatlarında bu unsurların etki ettiği noktalar tespit edilmiştir. Fakat en başta da belirtildiği üzere, merkez sağ parti-lerin, liberalizmin Türkiye'de siyasi arenada kendisini gösterebildiği önemli bir alan olması, bu partilerin liberal birer parti olduğuna dair bir anlam ıkartmamalı. Vurgu- lanmak istenen sadece, liberalizmin merkez sağ partilerde, farklı zamanlarda farklı derecede olmak üzere, bir etkiye sahip olduğudur.

Merkez sağ, en büyük başarılarını Kemalizm'in kendisini en ağır şekilde gs-terdiği dönemlerin ve darbelerin hemen sonrasında yakalamıştır. Özellikle bu d-nemlerde vesayetçi, otoriter, totaliter ve dışlayıcı baskılara karşı liberal unsurlara yapılan vurgulara dikkat çekmek gerekir. Bu çalışmada ele alınan partilere bakıldı-đında da bunu görebilmek mümkündür: DP, 27 yıllık Kemalist tek parti döneminden; ANAP, 12 Eylül darbesinden; AK Parti ise 28 şubat postmodern darbesinden sonra tek başına iktidara gelmiştir. Merkez sağ gelenek Kemalizm karşısında meşruiyetini sağlayacak değerleri daha çok liberalizmde ve onun evrenselliğinde bulmuştur. Ke-malizm'e karşı duruşları ve zaman zaman da onu açması liberal unsurlara yaslandı-đında mümkün olmuştur. Merkez sağ siyaset özellikle muhalefetteyken liberal sy-lemelere daha çok yer verirken iktidardayken nispeten snk ve arka planda kalmış- tir.³⁹⁰ Bu açıdan bu partilerin muhalefet yıllarının da özellikle çalışılması merkez sağda liberalizmin yerini ve etkisini tespit için yerinde olacaktır.

Merkez sağ partilerde liberal unsurlar bulunsa da zaman zaman bu partilerde liberal unsurlar neredeyse yok denecek kadar silikleşmekte ve merkezden uzaklaşıl-maktadır. Buna, dış dinamikler denilebilecek dönemin muhalefet partilerinin liberal unsurlara olan uzaklığı ile kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan paternalist devlet anlayışı, milliyetçiliğin *teki yaratma* potansiyeli ve popülizm eğilimi gibi i etkiler sebep olmaktadır. Bu partiler liberal unsurlara olan vurgularını artırdıkça bu tür *tu-zaklardan* uzak durarak daha kucaklayıcı ve bu sayede de daha başarılı hâle gelebilir. Diğer türlü *zenginliklerimiz* olarak nitelendirilen değerlerin birlikteliğine zarar veril-

³⁹⁰ Demirel, Tanel Demirel, *Türkiye'nin Düşünce Atlası Projesi Seminerleri* - Prof. Dr. Tanel DEMİ-REL erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=LWSidTWLPgY&t=3841s>, 10.04.2018.

mekte, toplumda birlikteliğe zarar vermekle beraber *zenginliklerin* birer *öteki* olmasına sebep olarak başarılarını olumsuz bir şekilde etkilemektedir.

İktidar alternatifi olan muhalefet partileri şüphesiz ülke siyasetini yani iktidarı önemli derecede etkileme gücüne sahiptir. Bu bakımdan bu partileri etkileyen hususlardan bir tanesi muhalefetin genel tutumudur. Siyasette iktidar alternatifi olarak kabul edilen, mevcut iktidar partilerini kontrol eden, onlarla yarışan ve onlardan daha iyi olduğunu ispat etmeye çalışan muhalefet partileridir. İktidar partilerinin başarılarını muhalefet partileri önemli derecede etkiler. Demokratikleşme ve liberalleşme açısından muhalefetin, iktidarı zorlayıcı etkiye sahip olması gerekir ve iktidarı buna zorlamalıdır. Bu gerçekleşdikçe olağan yarış içerisinde iktidar daha demokratik ve liberal adımlar atmayı hissedecektir. Fakat Türkiye'de merkez sağ partilerin karşısında yer alan muhalefetin bu anlamda zorlayıcı bir etkiye sahip olmadığı görülmektedir. Demokratikleşme bir yana, muhalefet, saldırgan, tahrik edici ve gayrimeşru tutumların temsilcisi konumunda olmuştur. Bu da doğrudan iktidar olan merkez sağ partilerin olumsuz etkilenmesine sebebiyet vermektedir. Muhalefetin bu tutumu, iktidardaki merkez sağ partileri de zaman zaman saldırgan olmaya itebilmektedir. Özellikle AK Parti döneminde muhalefetin her seçim sonrası sürekli seçim sonuçlarını kabul etmeyip oyların çalındığını, hile yapıldığını ileri sürmesi bu yöndeki en basit örnek olarak verilebilir. Bununla birlikte merkez sağ partilerin atmaya çalıştığı liberalleşme adımlarını iyileştirme çabasının aksine bu adımların engellenmesine yönelik hareket etmektedir. Örneğin, AK Parti döneminde başörtü meselesinde atılan her iyileştirme adımı sonrası CHP, düzenlemeleri Anayasa Mahkemesi'ne taşımıştır. 30 Eylül 2013 tarihinde bizzat Erdoğan tarafından açıklanan *Demokratikleşme Paketi*'nde yer alan kamu kurum ve kuruluşlarındaki kılık kıyafet düzenlenmesinde başörtü yasağı kaldırılacağı duyurulmuştu. Açıklanan pakette başörtü yasağı TSK, Emniyet ve yargıdaki hakim ve savcılar bu düzenlemenin dışında tutmuştu. Bu düzenleme karşısında ana muhalefet partisi, temel hak ve özgürlük konusu olan böylesi bir düzenlemenin her meslek grubu için düzenlenmesi gerektiğini söylememiş ve bu yönde adım atmamış, tam aksine bu iyileştirmeye karşı bir tutum sergileyerek düzenlemeyi eleştirmiştir.

Muhalefet partileri ile birlikte gerek cumhurbaşkanı gerekse diğer sivil ve askerî bürokrasinin sivil iktidar üzerindeki engellemeleri de merkez sağ partilerde bulunan liberalleşme çabalarının engellenmesine sebep olmaktadır. Bir tür kontrol mekanizması olarak konumlandırılmış *cumhurbaşkanlığı makamı** ile sivil iktidarlarının adeta *çizgiden* çıkmaması sağlanmıştır. Bununla birlikte özellikle askerî bürokrasinin de etkisi oldukça önemli olmuştur. Örneğin ANAP dönemi göz önüne alınırsa askerî darbe sonrası iktidara gelen ANAP, üstünde askerî bir baskının varlığı altında hareket etmiştir. Öyle ki, Özal yapılan reform ve değişimleri gerek cumhurbaşkanını gerekse askerî bürokrasiyi rahatsız etmesin diye *transformasyon* şeklinde ifade etmek zorunda kalmıştır. 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra yaşananlar, başbakan ve bakanların idam edilmesi, siyasetçiler üzerinde psikolojik etki yapmış ve her siyasetçiye bir tür *sınır* çizmiştir. 1982 Anayasası ile cumhurbaşkanlığı makamı da bu *sınırı* kontrol eden bir makam haline getirilmiştir. Bu konuda diğer bir örnek ise yukarıda AK Parti'nin başörtüsü düzenlemesinde bazı meslek gruplarını dışarıda bırakmış olması gösterilebilir. Düzenlemenin kapsamadığı meslek grupları uzun yıllardır vesa-yet güçlerini temsil eden gruplar olmuştur. Bu gruplar, 2007 yılında e-muhtıra veren TSK, 2008 yılında kapatma davası açan yargı ile 2013 yılında darbe girişiminde bulunan Emniyet olması da ayrıca ilgi çekicidir.

Merkez sağ partilerin liberal unsurlardan uzaklaşması veya daha az yer vermesinin önemli diğer nedenleri de iç dinamiklerinden kaynaklanmaktadır. Bu iç dinamiklerden ilki muhafazakârlıktan kaynaklanan paternalist devlet anlayışıdır. Bu anlayışa göre, bir devlet ya da hükümetin vatandaşlarına, bir kuruluşun çalışanlarına, bir örgütün mensuplarına, bir patronun emri altındakilere karşı babanın çocuklarına davrandığı gibi davranmasıdır.³⁹¹ Devlet, koruyucu ve kollayıcı bir göreve sahiptir. Bu manada devlet vatandaşlarını bir baba gibi korumalı ve kollamalıdır. Paternalizm yurttaşları ergin ve özerk olarak görmediği, kendi iradelerine aykırı olsa bile onlar adına hareket etmeyi uygun gördüğü için otoriteryen bir doktrindir.³⁹² Bu anlayış ise

* Burada 12 Eylül 1980 darbesinden sonra hazırlanan 1982 anayasasıyla düzenlenmiş olan *cumhurbaşkanlığı makamı* kastedilmektedir. Nitekim 21 Ekim 2007 tarihinde yapılan referandum ile birlikte cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi dönemine geçilmesi ve en son 16 Nisan 2017 referandumu ile başkanlık sistemine geçilmesiyle bu makam farklı bir nitelik kazanmış oldu.

³⁹¹ Demir ve Acar, *a.g.e.*, s. 328.

³⁹² Atilla Yayla, *Siyasî Düşünce Sözlüğü*, Ankara: Adres Yayınları, 5. Baskı, 2011, s. 159.

bu partilerin liberalizmden, liberal devlet düşüncesinden uzaklaşmasına sebep olmaktadır. Çünkü daha önce de belirtildiği üzere liberal devlet sınırlı bir devlet anlayışına dayanır. Bu tür bireylerin yaşamlarına müdahale edici, onları sınırlayıcı her türlü müdahaleye karşı çıkar.

Muhafazakârlıktaki bu paternalist devlet anlayışı, merkez sağ partilerde, devlete verilen anlamı değiştirebileceğinden devlete verilen görevleri de değiştirmektedir. Paternalist devlet anlayışı, devlete ek olarak farklı görevleri beraberinde getirmektedir. Bu minvalde bu partilerin iktidar olduğu dönemlerde sosyal yardımların artmasına dikkatleri çekmek gerekir. Bu durum çeşitli şekillerde kendisini göstermektedir. İşsizlik maaşlarından ilaç yardımlarına, toplu taşımalarındaki ücretsiz hizmetlerden öğretmenlere verilen kırtasiye yardımlarına kadar genişleyebilmektedir. Bu tür uygulamalar devleti büyütmekte ve genişletmekte yani liberal devlet anlayışını aşındırmakta ve etkisizleştirmektedir.

Merkez sağ partilerde liberal unsurların etkisinin azalmasına veya zaman zaman yok olmasına sebep olan diğer bir husus ise milliyetçiliğin barındırmış olduğu sertliktir. Önceki bölümde belirtildiği üzere merkez sağ partilerdeki milliyetçilik, kültürel bir milliyetçiliğe dayanmakta ve daha çok Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı üzerinde yürüyen bir *Türkiyelilik* şeklinde kendisini göstermektedir. Fakat milliyetçiliğin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan ve bununla birlikte bu partiler içerisinde yer alan milliyetçi yöneticilerin partide güçlenmesi ile milliyetçi tutum daha fazla etnik milliyetçilik söylemi üzerine oturabilmektedir. Bu durum da tüm sıfatlarından önce birey fikrini önceleyen liberalizmin etkisini yitirmesine sebep olmakta. İnsanların etnik kimlikleri üzerinden bir ayrıma gidilmesi, insanların her şeyden önce varlıklarının birer değer olduğunu ve bu bakımdan herkesin eşit olduğunu kabul eden liberalizmi etkisiz bir hâle getirmektedir.

Milliyetçiliğin hamasi söylemler içermesi, merkez sağ partilerin daha çok kitlesel partileri olması gerçeğiyle de birleşerek bu tür söylemlerin tabandaki karşılığına göre milliyetçi söylemleri birer seçim malzemesi olarak da kullanabilmektedir. Bununla birlikte milliyetçiliğin *öteki* yaratma, *karşıt* meydana getirme potansiyeli söylemlerin sertleşmesine ve *öteki*, *karşıt* yaratılmasına sebep olmaktadır. Bu, farklı ül-

kelerle olan ilişkilerin kızıışması ve sertleşmesi dönemlerinde de bir tür *düşman* yaratma aşamasına kadar varabilmektedir. Böylesi bir tutum merkez sağ partilerin liberalizmden veya liberal unsurlardan uzaklaşmasına sebep olmaktadır.

Milliyetçiliğin *ortaklık* ve *biz* düşüncesi de merkez sağı etkileyen hususlardan birisidir. Milliyetçilik “*grubun bağımsızlığıyla aynı anlamda bir özgürlük savunusu yapabilir, ama bireyin özgürlüğü hakkında bir şey söylemez.*”³⁹³ Merkez sağ milliyetçiliğin bu *tuzak*ına düştükçe bireyden ve aynı zamanda liberal unsurlardan uzaklaşmaktadır.

Merkez sağ partilerin liberalizmden uzaklaşmasına sebep olan etkenlerden bir diğeri de bu partilerde dönem dönem yoğunlaşan popülist söylemlerdir. Aslında bu sadece merkez sağın bir sorunu değil zira Türkiye siyasetinin her iki kanadında da çok belirgindir ve Türkiye’de genel olarak siyasetin popülizm üzerinden yürüdüğünü söyleyebiliriz. Fakat bu özellikle halka veya millete yapılan vurgu ve demokrasi söylemi ile merkez sağ partilerde kendisini daha çok gösteriyor. Bu “*ihmal edilmiş sessiz çoğunluğun, seçilmiş siyasetçilere karşı öne çıkarılması ile daha fazla demokratikleşeceğimiz görüşü*”³⁹⁴ şeklinde kendisini göstermekte ve siyaseten tehlikeli bir durumu da beraberinde getirmektedir. Halkın hoşuna gidecek siyasal önermelere sırf oy alabilmek adına başvurma eğilimi kendisini göstermektedir. [K]ısa vadeli seçim kazanımları uğruna bu siyasal önermelerin uzun vadeli sonuçları ihmal edilmektedir.³⁹⁵ Bu da ilkeli bir siyasetten uzaklaşmayı beraberinde getirmektedir. Bir ilkeler bütünü olan liberalizm de bu durumda anlamını yitiriyor ve etkisi kısa vadeli oylar uğruna harcanabiliyor.

Merkez sağ gelenek muhalefetteyken ve iktidar olduktan sonraki ilk dönemlerinde liberal unsurlara daha çok yer verdiğini de söylemek gerekiyor. Zamanla, iktidarda güçlerini pekiştirdikçe veya başka bir ifadeyle gücü/otoriteyi ele geçirdiklerinde liberal unsurlardan uzaklaşmaya başlıyorlar. Bunda da merkez sağın kendisi ile birlikte milletin yönetimi ele geçirdiğine olan sarsılmaz inançları sebep olarak gösterilebilir. Tanel Demirel’in DP için yapmış olduğu şu tespit genel olarak merkez sağın

³⁹³ Atilla Yayla, *Siyaset Bilimi*, Ankara: Adres Yayınları, 4. Baskı, 2016, s. 96.

³⁹⁴ Jan-Werner Müller, *Popülizm Nedir?*, çev.: Onur Yıldız, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2018, s. 25.

³⁹⁵ Müller, *a.g.e.*, s. 27.

da yaklaşımına işaret etmektedir: “*Kendi iktidarıyla birlikte aslında milletin iktidara geldiğini, dolayısıyla da siyasî iktidarı sınırlandırabilecek her türlü kaydın aslında milletin iradesinin sınırlandırılması anlamına geldiğini iddia etmeye başlar.*”³⁹⁶ Bu nedenle de merkez sağ partilerde liberal unsurlara dair icraatlar özellikle ilk dönemlerinde göze çarpmakta daha sonra kendisini tek meşru hareket olarak göstermesine doğru bir süreci başlatmaktadır.

Üç merkez sağ parti ve bunların program, icraat ve lider söylemleri açısından sınırlandırılarak ele alındığı bu çalışmanın, Türkiye’de merkez sağ partilerin gerek programlarında gerek icraatlarında gerekse liderlerinin söylemlerinde liberal unsurlara yer verdiğini ortaya koyması ile birlikte merkez sağ geleneğin daha çok sol-sosyalist mecralarca çalışılmış olmasına eleştirel bir yaklaşımla, sol-sosyalist perspektiften uzak, ele alınması açısından da literatürde, merkez sağ gelenek hakkındaki eksikliklerin giderilmesine katkı sunacağına inanılmaktadır. Farklı bir çalışmada liberalizmin merkez sağ partilerin başarılarına doğrudan ne oranda etki yaptığı incelenebilir. Bu çalışmada sadece üç siyasî partinin değerlendirmeye dâhil edilmesi ve bununla birlikte bu partilerin sadece iktidar olduğu dönemlerin incelenmesi eksiklik olarak kabul edilebilir. Fakat bunlar farklı çalışmalarla giderilebilir. Merkez sağ geleneğin daha iyi ve kapsamlı bir değerlendirmesini yapabilmek için bu üç siyasî parti dışında kalan merkez sağ partileri (Adalet Partisi, Doğruiyol Partisi, vb.) ve muhalefet yıllarını ayrıca ele almak gerekebilir. Bu sayede merkez sağ geleneğin literatürü daha da genişleyebilir.

³⁹⁶ Tanel Demirel, “Demokrat Parti”, içinde ed.: Murat Yılmaz, *a.g.e.*, s. 503.

KAYNAKÇA

- Acar, Mustafa, “Serbest Ticaret, Ekonomik Özgürlükler ve Refah”, erişim: <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423873141.pdf>, 20.07.2016.
- Ağaoğlu, Samet, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, Baha Matbaası, 1972.
- Ağaoğlu, Samet, *İki Parti Arasındaki Farklar*, Ankara: Arbas Matbaası, 1947.
- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, çev: Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995.
- AK Parti Programı*, 2001.
- Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- Akkaya, Rukiye, *Prens Sabahaddin*, Ankara: Liberte Yayınları, 2005.
- Aksoy, A. Şinasi, “Yeni Sağ, Kamu Yönetimi ve Yerel Yönetim: Eleştirel Bir Yaklaşım”, içinde *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Sayı 7/1, 1988, ss. 3-13.
- Almond, Brenda, “John Stuart Mill”, çev.: Ahmet Kemal Bayram, içinde ed.: Adam Kuper ve Jessica Kuper, içinde *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt II, Ankara: Adres Yayınları, 2016, ss. 948-950.
- Altındal, Aytunç, *Laiklik*, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1994.
- Anavatan Partisi Programı*, 1983.
- Arslan, Zühtü, “Anayasal Devlet ve Siyasal Tarafsızlık”, içinde ed.: E. Fuat Keyman, *Liberalizm, Devlet, Hegemonya*, İstanbul: Everest Yayınları, 2002.
- Aslan, Seyfettin ve Taylan, Ömer, “AK Parti Döneminde Din Devlet İlişkileri ve Laiklik Politikaları”, içinde, Seyfettin Aslan ve Yılmaz Demirhan (ed.), *Türk Siyasal Hayatında AK Parti Dönemi*, Bursa: Ekin Yayınevi, 2016, ss. 233-282.
- Ataman, Muhittin, “1983-1991 Döneminde İç Politika: Özal’lı Yıllar”, içinde Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya, Cihat Göktepe, Hüsnü Kapu (ed.), *Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Politik Tarih*, Ankara: Savaş Yayınevi, 2014, ss. 589-603.

- Aydemir, Şevket Süreyya, *Menderes'in Dramı*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 16. Baskı, 2015.
- Barlas, Mehmet, *Yeni Türkiye'nin Mimarı - Turgut Özal*, erişim: <http://www.youtube.com/watch?v=LMMZW0ADS48>, 13.02.2017.
- Barry, Norman, "The Concept of 'Nature' in Liberal Political Thought", *The Journal of Libertarian Studies*, V. VIII, N.1, 1986.
- Barry, Norman, *On Classical Liberalism and Libertarianism*, London: Macmillan, 1989.
- Başın Kanunu*, Kanun No: 5680, Kabul Tarihi: 15.07.1950.
- Başbakan Turgut Özal'ın Konuşma, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları 13.12.1983-12.12.1984*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1984.
- Başbakan Turgut Özal'ın Konuşma, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları 13.12.1986-12.12.1987*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1987.
- Başbakan Turgut Özal'ın Yurtiçinde Halka Hitaben Yaptığı Konuşmalar 13.12.1988-31.10.1989*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1989.
- Başdemir, Hasan Yücel, "İslamcılık", içinde ed.: Kalkan, Buğra ve Başdemir, Hasan Yücel, *Siyasî İdeolojiler*, Ankara: Adres Yayınları, 2. Baskı, 2017, ss. 250-275..
- Bayram, Yılmaz, "John Stuart Mill'in Demokrasi Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme", içinde *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7, 2014, ss. 57-68.
- Beriş, Hamit Emrah, "Milliyetçilik", içinde ed.: Kalkan, Buğra ve Başdemir, Hasan Yücel, *Siyasî İdeolojiler*, Ankara: Adres Yayınları, 2. Baskı, Eylül 2017, ss. 108-129.
- Berlin, Isaiah, "İki Özgürlük Kavramı", çev.: Mustafa Erdoğan, *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı: 45-46, 2007, ss. 59-72.
- Berry, Christopher J., "David Hume", çev.: Ahmet Kemal Bayram, ed.: Adam Kuper ve Jessica Kuper, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt I, 2016, ss. 591-594.
- Birinci, Ali, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", içinde *İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı, ss. 507-511.

- Bora, Tanıl, “Türk Sağı: Siyasal Düşünce Tarihi Açısından Bir Çerçeve Denemesi” içinde der.: İnci Özkan Kerestecioğlu & Güven Gürkan Öztan, *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2014, ss. 9-28.
- Bora, Tanıl, *Türk Sağının Üç Hâli*, İstanbul: Birikim Kitapları, 2015.
- Butler, Eamonn, *Classical Liberalism: A Primer*, London: The Institute of Economic Affairs, 2015, s. 62.
- Butler, Eamonn, *Özgür Toplumun Temelleri*, çev.: Hakan Şahin, Ankara: Liberte Yayınları, 2016.
- Bülbül, Kudret, “Locke, Mill, Hayek ve Liberal Özgürlük Düşüncesinin Gelişimi”, içinde *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı: 8, 1997, ss. 122-133.
- Cohen-Charash, Yochi ve Spector, Paul E., “The Role of Justice in Organizations: A Meta Ana-Analysis, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, Cilt: 86, No: 2, Kasım 2001, ss. 278-321.
- Cranston, Maurice, *Freedom*, Longmans, Green and Co. 1954.
- Cumhuriyet Gazetesi*.
- Çaha, Ömer, “Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokrasi (1983-1991)”, içinde ed.: Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya, Cihat Göktepe, Hüsnü Kapu, *Osmanlı’dan İkininli Yıllara Politik Tarih*, Ankara: Savaş Yayınevi, 2014, ss. 569-588.
- Çaha, Ömer, *Dört Akım Dört Siyaset*, Ankara: Orion Kitabevi, 2007.
- Çaha, Ömer, *Türkiye’de Seçmen Davranışı ve Siyasi Partiler*, Ankara: Orion Kitabevi, 2008.
- Çavuşoğlu, Hüseyin, “Türk Siyasi Hayatında Merkez Sağ Çizginin Tarihi”, içinde *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, 2009, ss. 265-278.
- Çetin, Halis, “Liberalizmin Temel İlkeleri”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, ss. 219-237.
- Çolak, Yılmaz, *Türkiye’de Kültürel İktidarın Kuruluşu 1923-1945*, Ankara: Liberte Yayınları, 2017.

- Dellaloğlu, Besim F., *Modernleşmenin Zihniyet Dünyası: Bir Tanpınar Fetişizmi*, Ankara: Kadim Yayınları, 4. Baskı, 2016.
- Demir, Ömer ve Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara: Adres Yayınları, 6. Baskı, 2005, s. 328.
- Demir, Şerif, *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes 1930-1960*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2009.
- Demirel, Ahmet, *İkinci Grup'un Kurucularından Salahâttin Köseoğlu'nun Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Demirel, Ahmet, "Millî Mücadele Döneminde Birinci Meclis'teki Liberal Fikirler ve Tartışmalar", içinde ed.: Murat Yılmaz, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Liberalizm*, Cilt: 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, ss. 164-184
- Demirel, Tanel, *Adalet Partisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Demirel, Tanel, "Demokrat Parti", içinde ed.: Murat Yılmaz, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Liberalizm*, Cilt: 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, ss. 480-529.
- Demirel, Tanel, "Türkiye'de Merkez Sağ ve Muhafazakârlık", *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı: 34, 2004, ss. 67-71.
- Demirel, Tanel, *Türkiye'nin Düşünce Atlası Projesi Seminerleri - Prof. Dr. Tanel DEMİREL* erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=LWSidTWLPgY&t=3841s>, 10.04.2018.
- Demirel, Tanel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- Demokrat Parti Programı*, 1946.
- Doğan, Ali Ekber, *Birikimin Hamalları*, Ankara: Donkişot Yayınları, 2002.
- Doğan, Kutlay, *Turgut Özal Belgeseli*, Ankara: Türk Haberler Ajansı Yayınları, 1994.
- Doğan, Mustafa (haz.), *Adnan Menderes'in Konuşmaları*, Cilt: 1, İstanbul: Ekicigil Matbaası, 1957.
- Dönmezler, Sulhi, *Basın Hukuku*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1976.

- Duman, M. Zeki, *Türkiye’de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal*, Ankara: Kadim Yayınları, 2010.
- Duman, M. Zeki, *Türkiye’de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal*, Ankara: Liberte Yayınları, 2017.
- Duverger, Maurice, *Siyasi Partiler*, çev.: Ergun Özbudun, Ankara: Bilgi Yayınları, 2. Baskı, 1974.
- Dworkin, Ronald, “Liberalism”, içinde ed.: Michael Sandel, *Liberalism and Its Critics*, Oxford: Basic Blackwell, 1984.
- Emrence, Cem, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Erdoğan, Mustafa, “Klasik Liberalizmde Birey, Topluluk, Toplum”, içinde *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı: 7, 1997, ss. 58-63.
- Erdoğan, Mustafa, “Liberalizm ve Türkiye’deki Serüveni”, içinde ed.: Murat Yılmaz, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Liberalizm*, Cilt: 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2013, ss. 23-40.
- Erdoğan, Mustafa, “Liberalizme Yeniden Bakış: Tarihî ve Felsefî Temelleri”, içinde ed.: Cennet Uslu, *Liberalizm El Kitabı*, Ankara: Kadim Yayınları, 2013, ss. 51-83.
- Erdoğan, Mustafa, “Türk Politikasında Bir Reformist: Turgut Özal”, içinde der.: İhsan Sezal ve İhsan Dağı, *Özal’lı Yıllar: Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İstanbul: Beta Basım, 2016. ss. 25-38.
- Erdoğan, Mustafa, *Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm*, Ankara: Orion Yayınları, 2006.
- Erdoğan, Mustafa, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1993.
- Erdoğan, Selami, *Anavatan Partisi’nin Siyasal Dönüşümü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Erdoğan’ım 2011’de Mısır’da yaptığı konuşma: Laiklik, dinsizlik veya din karşıtlığı değildir*, erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=-8jh68yICpk>, 24.04.2017.
- Erdoğan’ın 2005’te Diyarbakır’daki tarihi konuşması Çözüm Süreci*, erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=pnE78WkjpQk>, 25.04.2017.

- Eroğlu, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İstanbul: Yordam Kitap, 2014.
- Eroğlu, Müzeyyen, “John Locke’un Devlet Teorisi”, içinde *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 21, 2010, ss. 1-15.
- Ertin, Gaye, “Türkiye’de Sanayi”, içinde S. Gözenç, E. Gümüş ve G. Ertin, *Türkiye Coğrafyası*, No: 1069, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1998, ss. 163-182.
- Eştürk, Özlem, *Türkiye’de Liberalizm: 1983-1989 Turgut Özal Dönemi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Fedayi, Cemal, *Siyaset Bilimi*, Ankara: Kadim Yayınları, 4. Baskı, 2014.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, “Bugünkü Türk Tefekkürü ve Başlıca Cereyanlar”, içinde *Türk Yurdu*, Sayı: 247, Ağustos 1955.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, “Türkiyede İlmî ve Felsefî Hayatın İnkişafı Şartları”, 1938.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Göktepe, Cihan, “Demokrat Parti Dönemi İç ve Dış Siyasi Gelişmeler”, içinde ed.: Adem Çaylak, vd., *Osmanlı’dan İkininli Yıllara Politik Tarih*, Ankara: Savaş Yayınevi, 2014, ss. 361-394.
- Göle, Nilüfer, “Türkiye’nin Özal’lı Yılları” içinde der.: İsmet Binark, *Bu Dünyadan Bir Turgut Özal Geçti*, Ankara: Turgut Özal Düşünce ve Hamle Derneği Yayınları, 2008, 199-201.
- Gözenç, S., Gümüş, E. ve Ertin, G., *Türkiye Coğrafyası*, No: 1069, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1998.
- Gray, John, *Liberalizmin İki Yüzü*, çev.: Koray Değirmenci, Ankara: Dost Kitabevi, 2003.
- Güner, Engin, *Özal’lı Yıllarım*, İstanbul: Doğan Kitap, 2014.
- Güzel, Uğur, *Özalcılık*, İstanbul: Emre Yayınları, 2008.
- Haklı, Salih Zeki, *Özgür Toplumda Birey ve Cemaat*, Ankara: Liberte Yayınları, 2017.

- Harvey, David, *Postmodernliğin Durumu*, çev.: S. Savran, İstanbul: Metis Yayınları.
- Haydaroglu, Ceyhun ve Tatlısu, Satı, “Turgut Özal Dönemi Yeni Sağ Devlet ve Ekonomik Liberalizm: Devlet ve Piyasa İlişkisinin Politik Ekonomisi”, içinde *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 1, 2016, ss. 27-41.
- Hayek, Friedrich August von, “Liberalizm”, çev.: Ünsan Çetin, içinde ed.: Cennet Uslu, *Liberalizm El Kitabı*, Ankara: Kadim Yayınları, 2013, ss. 11-50.
- Hazlitt, Henry, “Kapitalizmin Etiği”, çev.: Necdet Kandemir, içinde *Piyasa Dergisi*, Sayı: 3, 2002, ss. 15-34.
- Heywood, Andrew, *Siyaset*, Ankara: Adres Yayınları, 16. Baskı, 2015.
- Heywood, Andrew, *Siyasetin Temel Kavramları*, çev.: Hayrettin Özler, Ankara: Adres Yayınları, 2. Baskı, Haziran 2015.
- Heywood, Andrew, *Siyasî İdeolojiler*, çev.: Ahmet Kemal Bayram vd., Ankara: Adres Yayınları, 2014.
- Humboldt, Wilhelm von, *Devlet Faaliyetlerinin Sınırları*, çev.: Bahattin Seçilmişoğlu, Ankara: Liberte Yayınları, 2013.
- Hume, David, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev.: Ergün Baylan, Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2009.
- Hürriyet Gazetesi* web, erişim: <http://www.hurriyet.com.tr>.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram, *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*, İstanbul: Doğu Kitabevi, Şubat 2012.
- Kahraman, Hasan Bülent, *AKP ve Türk Sağı*, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2009.
- Kahraman, Hasan Bülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi – II 1920-1960*, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2012.
- Kalın, İbrahim, *Muhafazakâr Düşünce Sempozyumu*, erişim: https://www.youtube.com/watch?v=_PR6eXzr48g&t=578s, 27.12.2016.
- Kalkan, Buğra, *Frédéric Bastiat’ın Siyaset ve Devlet Anlayışı*, Ankara: Liberte Yayınları, 2016.

Kalkan, Buğra, “Liberalizm”, içinde ed.: Kalkan, Buğra ve Başdemir, Hasan Yücel, *Siyasî İdeolojiler*, Ankara: Adres Yayınları, 2. Baskı, Eylül 2017, ss. 20-45.

Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu, madde 1, erişim:
<https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/6328,.pdf>, 10.04.2017.

Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı (KDGM), *Sessiz Devrim: Türkiye’nin Demokratik Değişim ve Dönüşüm Envanteri (2002-2014)*, Ankara: Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı Yayınları, 2014.

Kandiyoti, Deniz, “Identity and its Discontents: Women and Nation”, içinde der.: P. Williams & L. Chrisman, *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory: A Reader*, New York: Harvester Wheatsheaf, 1993, ss. 376-191.

Karagöl, Erdal Tanas, *AK Parti Dönemi Türkiye Ekonomisi*, Ankara: SETA Yayınları, 2013.

Karluk, Rıdvan, “Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisinin Gelişmekte Olan Ülkeler Yönünden Geçerliliği Üzerine Düşünceler”, 08.04.2018, erişim:
<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/8622>.

Karpat, Kemal H., *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, İstanbul: Timaş Yayınları, Nisan 2013.

Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul: Afa Yayınları, 1996.

Kaymaz, İhsan Şerif, “Kemalizm’in Ulusalçılık Anlayışı ve Günümüz Türkiye’inde Ulusalçılık - Milliyetçilik Algılamaları”, erişim:
<http://www.msydergi.com/uploads/dergi/86.pdf>, 25.05.2018.

Kazdağlı, Hasan, “Turgut Özal’ın İktisadi Reformları”, içinde der.: İhsan Sezal ve İhsan Dağı, *Özal’lı Yıllar: Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İstanbul: Beta Basım, 2016, ss. 371-392.

Yavuz Kılıç, “Kant’ın Etik Görüşünde ‘Değerli Eylem’in Olanacağı”, içinde *Pamukkale Üniversitesi Sos-yal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 22, 2015, ss. 93-100.

Kısıklı, Bayram, *Ak Parti’nin Modernleşme Sürecimize Katkıları*, Ankara: Afşar Matbaacılık, 2008.

- Köseoğlu, Salahâttin, “Birinci Büyük Millet Meclisi’nde İkinci Grup - 2”, içinde Ahmet Demirel, *İkinci Grup’un Kurucularından Salahâttin Köseoğlu’nun Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Kuru, Ahmet T., *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa, Türkiye*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Küçük, Adnan, “Türkiye’de 1950-1960 Arası Dönemde Hukukî Gelişmeler ve Fiili Uygulamalar: Türkiye Ne Oranda Demokratikleşebildi?”, içinde *Demokrasi Platformu Dergisi*, Sayı: 17, 2009, ss. 55-130.
- Küçükömer, İdris, *Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul: Profil Yayıncılık, 2009.
- Larmore, Charles, “Siyasî Liberalizm”, çev.: Cennet Uslu içinde ed.: Cennet Uslu, *Liberalizm El Kitabı*, Ankara: Kadim Yayınları, 2013, ss. 363-391.
- Locke, John, *Uygar Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Toplumda Devlet*, çev.: Serdar Taşçı ve Hale Akman, İstanbul: Metropol Yayınları, 2002.
- Locke, John, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, çev.: Fahri Bakırcı, Ankara: Ebabil Yayıncılık, 2012.
- Lomasky, Loren E., “İki Liberalizm Anlayışı”, çev.: Mustafa Erdoğan, içinde ed.: Cennet Uslu, *Liberalizm El Kitabı*, Ankara: Kadim Yayınları, 2013, ss. 195-234.
- Manaz, Abdullah, *Siyasal İslamcılık - 2: Türkiye’de Siyasal İslamcılık*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2008.
- Mardin, Şerif, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, der.: Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Menger, Carl, “İnsanlar Neden Ticaret Yapar?”, çev.: Şeyma Akın, içinde *Piyasa Dergisi*, Sayı: 12, 2004, ss. 255-259.
- Mert, Nuray, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, İstanbul: Selis Kitaplar, 2007.
- Mill, John Stuart, *Hürriyet Üstüne*, çev.: M. Osman Dostel, Ankara: Liberte Yayınları, 2012.
- Montefiore, Alan (ed.), *Neutrality and Impartiality*, Cambridge: Cambridge University Press, 1975.

- Mustafa Kemal, *Nutuk*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Müller, Jan-Werner, *Popülizm Nedir?*, çev.: Onur Yıldız, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2018.
- Nebati, Nureddin, *Milli Görüşten Muhafazakâr Demokrasiye*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.
- Neumann, Franz, *The Democratic and the Authoritarian State*, ed.: Herbert Marcuse, Glenecoe: Free Press, 1956.
- Neziroğlu, İrfan ve Yılmaz, Tuncer (haz.), *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları*, Cilt 9, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Neziroğlu, İrfan ve Yılmaz, Tuncer, *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, Cilt 2, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ekim 2013.
- Nozick, Robert, *Anarşi, Devlet ve Ütopya*, çev.: Alişan Oktay, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Okyar, Ali Fethi, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi?*, İstanbul: Derin Tarih Kültür Yayınları, 2014.
- Öniş, Ziya, “Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Ekonomi-Politiği”, çev.: Ali Yıldız, içinde ed.: Hakan Yavuz, *Ak Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010, ss. 259-286.
- Özdağ, Ümit, “Milliyetçilik ve Ulusalcılık Arasındaki Farklar”, *Yeniçağ Gazetesi*, 24.02.2011.
- Özbek, Mehmet Ferhat ve Umarov, Alımkul, “Prosedürel Adalet, Dağıtımsal Adalet ve Değersel Bağlılık İlişkisi: Bir Yapısal Eşitlik Modeli Uygulaması”, içinde *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 2, 2010, ss. 307-318.
- Özcan, Feridun Cemil, “Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, içinde haz.: Mete Kaan Kaynar, *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, ss. 39-67.
- Rawls, John, *A Theory of Justice*, Oxford: Oxford University Press, 1972.

Recep Tayyip Erdoğan - Kimin Haddine..., erişim:

<https://www.youtube.com/watch?v=SKsDB6kuVqw>, 24.04.2017.

Ricardo, David, *Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*, çev.: Barış Zeren, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 4. Baskı, 2018.

Ryan, Alan, “Liberalizm”, çev.: Cennet Uslu, içinde ed.: Cennet Uslu, *Liberalizm El Kitabı*, Ankara: Kadim Yayınları, Eylül 2013, ss. 85-119.

Sabah Gazetesi web, erişim: <http://www.sabah.com.tr>

Smith, Adam, *Milletlerin Zenginliği*, çev.: Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Sunay, Cengiz, *Türk Siyasi Hayatı ve İlgili Literatür*, Ankara: Orion Kitabevi, 2015.

Sungur, Zahide, *Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları ve Kalkınma Çabaları*, Ankara: Kitap & Cafe Serüven, 2015.

Sükan, Faruk (haz.), *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları: TBMM 1950-1960*, Ankara: Kültür Ofset, 2. Baskı, 1992.

Şahin, Bican, “Liberalizm”, içinde der.: Ömer Çaha ve Bican Şahin, *Dünyada ve Türkiye’de Siyasal İdeolojiler*, Ankara: Orion Kitabevi, 2013, ss. 39-102.

T.C. Başbakanlık Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, erişim: <http://www.oib.gov.tr>.

Takım, Abdullah, “Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları” içinde *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 67, No: 2, 2012, ss. 157-187.

Takım, Abdullah, *Ekonomik Kalkınma ve Dış Finansman Demokrat Parti Ekonomisi*, Ankara: Detay Yayıncılık, 2011.

Tannenbaum, Donald G. & Schultz, David, *Siyasî Düşünce Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri*, çev.: Fatih Demirci, Ankara: Adres Yayınları, 9. Baskı, 2015.

Teazis, Christos, *İkincilerin Cumhuriyeti*, İstanbul: Mızrak Yayınları, 2. Baskı, 2011.

Turan, Ömer, “Kudretli Devlet, Manevi Kalkınma, Ağır Sanayii: Türk Sağı ve Kalkınma”, içinde der.: İnci Özkan Kerestecioğlu & Güven Gürkan Öztan, *Türk*

- Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2014, ss. 459-505.
- Türk Ceza Kanununun 526'ncı maddesinin değiştirilmesi hakkında Kanun*, Kanun No: 5665, Kabul Tarihi: 16.06.1950.
- Türk, H. Bahadır, *Muktedir: Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *İstatistik Göstergeler 1923-2013*, Yayın No: 4361, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Aralık 2014.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *İstatistik Göstergeleri 1923-2011*, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, 2012.
- Türküne, Mümtaz'er, *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi*, Ankara: Ark Yayınevi, 1994.
- Uğur, Fatih, *Özlenen Demokrat Turgut Özal*, İstanbul: Zaman Kitap, 2012.
- Uslu, Cennet, "David Hume: Beşeri Bir Ürün Olarak Adalet", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Sayı 24, 2010, ss. 17-56.
- Uslu, Cennet, *Doğal Hukuk ve Doğal Haklar*, Ankara: Liberte Yayınları, 2009.
- Uslu, Cennet, "Liberal Tarafsızlık ve Modus Vivendi", *Journal of Turkish Studies* 9, 2014, ss. 1539-1556. erişim: http://www.turkishstudies.net/Makaleler/788272642_86UsluCennet-sos-1539-1556.pdf, 26.07.2016.
- Uygun, Ercan, "Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri", erişim: <http://www.tek.org.tr/dosyalar/KRIZ-2000-20013.pdf>, 25.04.2017.
- Üstel, Füsun, *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde*, İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Baskı, 2014.
- Üzümcü, Adem, Dikkaya, Mehmet ve Özyakışır, Deniz, "Türkiye'de İktisadi Dönüşümler ve Politik Yansımaları: 1923-2007", içinde ed.: Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya, Cihat Göktepe, Hüsnü Kapu, *Osmanlı'dan İkininli Yıllara Politik Tarih*, Ankara: Savaş Yayınevi, 2014, ss. 695-742.
- Waldron, Jeremy, "Siyasî ve Kapsamlı Liberalizm", çev.: Duygu Ak, ed.: Cennet Uslu, *Liberalizm El Kitabı*, Ankara: Kadim Yayınları, 2013, ss. 161-193.

Yavuz, Hakan (ed.), *Ak Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.

Yayla, Atilla, “Özal: Reformcu Lider”, içinde der.: İhsan Sezal ve İhsan Dağı, *Özal’lı Yıllar: Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İstanbul: Beta Basım, 2016. ss. 357-370.

Yayla, Atilla, “Piyasa Medeniyeti”, içinde ed.: Atilla Yayla, *Piyasa Medeniyeti*, Ankara: Liberte Yayınları, 2013.

Yayla, Atilla, *İktisat ve Hayat*, Ankara: Liberte Yayınları, 2014.

Yayla, Atilla, *Liberalizm*, Ankara: Liberte Yayınları, 2015.

Yayla, Atilla, *Siyaset Bilimi*, Ankara: Adres Yayınları, 4. Baskı, 2016.

Yayla, Atilla, *Siyasî Düşünce Sözlüğü*, Ankara: Adres Yayınları, 5. Baskı, 2011.

Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, “Özal’ın İslam Anlayışı ve Dinî Özgürlükler”, içinde der.: İhsan Sezal ve İhsan Dağı, *Özal’lı Yıllar: Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İstanbul: Beta Basım, 2016. ss. 159-177.

Yılmaz, Abdullah ve Güler, Tahsin, “2000’li Yıllarda Türk Kamu Yönetiminin Değişim ve Dönüşüm Dinamikleri”, içinde ed.: Seyfettin Aslan ve Yılmaz Demirhan, *Türk Siyasal Hayatında AK Parti Dönemi*, Bursa: Ekin Yayınevi, 2016, ss. 5-44.

Zafer Gazetesi.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 31. Baskı, 2015.